

With Best Compliments
From

ਤਿਸੇਖਰ : '੮੧

五：三

WIS

1925 : 3. 4-00

(Based on K. Koskenniemi & A. Parpola's Concordance)

No.	Text
1. 7082.	𐎠𐎣 𐎠𐎣 " 𐎠𐎣 𐎠𐎣 𐎠𐎣 𐎠𐎣
2 3106.	𐎠𐎣 𐎠𐎣 𐎠𐎣 𐎠𐎣 𐎠𐎣 𐎠𐎣 𐎠𐎣 𐎠𐎣
3 7071.	𐎠𐎣 𐎠𐎣 𐎠𐎣 " 𐎠𐎣 𐎠𐎣 𐎠𐎣 𐎠𐎣
4 2069.	𐎠𐎣 𐎠𐎣 𐎠𐎣 𐎠𐎣 𐎠𐎣 𐎠𐎣 𐎠𐎣 𐎠𐎣
5 3005.	𐎠𐎣 𐎠𐎣 𐎠𐎣 𐎠𐎣 𐎠𐎣 𐎠𐎣 𐎠𐎣 𐎠𐎣
6 1093.	𐎠𐎣 𐎠𐎣 𐎠𐎣
7 2816. Copper Tablet)	𐎠𐎣 𐎠𐎣 𐎠𐎣
8 2421.	𐎠𐎣 𐎠𐎣
9 3014.	𐎠𐎣 𐎠𐎣 𐎠𐎣 𐎠𐎣 𐎠𐎣 𐎠𐎣 𐎠𐎣 𐎠𐎣
10 7072	𐎠𐎣 𐎠𐎣 (𐎠𐎣) 𐎠𐎣 " 𐎠𐎣 𐎠𐎣 𐎠𐎣

સમગ્ર માટે જુઓ પૃ. ૧૦

ડૉ. પ્રવીણ પરીક્ષ

સિન્ધુ સંસ્કૃતિ અંક

With Best Compliments
From

Dr. Pravin E. Parikh
(સેપ્ટેમ્બર : '૮૧)

પૃષ્ઠ : ૨૧

અંક : ૩

પથિક

છૂટક : રૂ. ૫-૦૦

INDUS SEAL INSCRIPTIONS

(Based on K. Koskenniemi & A. Pajpola's Concordance)

No.

Text

1. 7082.
2. 3106.
3. 7071.
4. 2069.
5. 3005.
6. 1093.
7. 2816.
8. 2421.
9. 3014.
10. 7072.

સમગ્રજ્ઞ મારે જુઓ પૃ. ૧૦

દુર્જન અને સહજન વચ્ચેનો તફાવત
 બોલેલું પાળે તે સહજન
 બોલેલું ન પાળે તે દુર્જન

ઓફીસ : ૨૮૫

—: ફોન :—

રહેઠાણ : ૨૭૫

શા. અરજણ ખીમજી એન્ડ સન્સ

કોટન મરચન્ટસ એન્ડ કમિશન એજન્ટ

પો. બો. નં. ૧૬, અંબાર (કચ્છ) ૩૭૦૧૧૦

અમદાવાદ ઓફિસ :
 રૂપા સુરચંદની પોળ, માણિક્યોક પાસે,
 અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૧

ઓફિસ : ૩૬૬૨૬૪

—: ફોન :—

રહેણાંક : ૪૫૦૦૩૯

— ખાન્ય ઓફિસ —

માંડવી ઓફિસ :
 બંદર રોડ, માંડવી (કચ્છ) ૨૭૦૪૬૫

: હેડ ઓફિસ :
 ૨૮, મિતલ ચેમ્બર્સ, નરીમાન પોઇન્ટ,
 જી પી ઓ. બોક્સ નં. ૩,
 મુંબઈ-૪૦૦૦૨૧.
 ફોન : ૨૩૩૩૪૬

સૂચના

- ૦ 'પથિક' પ્રત્યેક અંગ્રેજી મહિનાની ૨૭ થી તારીખે પ્રસિદ્ધ થાય છે. દશ દિવસ સુધીમાં અંક ન મળે તો સ્થાનિક પોસ્ટ ઓફિસમાં તપાસ કરી બાદ કાર્યાલયને લખવું.
- ૦ 'પથિક' સર્વોપયોગી વિચાર, ભાવના અને જ્ઞાનનું માસિક છે. જીવનને જીવંતગામી બનાવતા, પ્રેરણાત્મક અને સર્વ પ્રકારના અભ્યાસપૂર્ણ શિષ્ટ સાહિત્યિક લખાણોને સ્વીકારવામાં આવે છે એક વખત પ્રસિદ્ધ થઈ ગયેલી કૃતિ ફરી પ્રસિદ્ધિ માટે 'પથિક'ને ન મોકલવાની લેખકો-એ કાળજી રાખવાની છે.
- ૦ કૃતિની જવાબદારી લેખકની પોતાની જ રહેશે.
- ૦ અનુવાદિત કૃતિ માટે મૂળ લેખકની મંજૂરી અનુવાદકે મેળવવી જોઈએ.
- ૦ કૃતિ સારા અક્ષરે શાહીથી અને કાગળની એકજ બાજુએ લખેલી હોવી જોઈએ. કૃતિમાં કોઈ અન્ય ભાષામાં અવતરણ મૂક્યા હોય તો તેનો યુજરાતી તરજુમો કરવો જરૂરી છે.
- ૦ 'પથિક'માં પ્રસિદ્ધ થતી કૃતિઓ ના વિચારો, અભિપ્રાયો સાથે તંત્રી સહમત છે એમ સમજવાનું નથી.
- ૦ અસ્વીકૃત કૃતિ પાછી મેળવવા માટે ૨૫ પૈસાની ટિકિટો કૃતિ સાથે જ મોકલવી જોઈએ.
- ૦ અંકની નમૂનાની નકલ મંગાવવા માટે રૂ. ૫/-ની ટિકિટો મોકલવી જોઈએ.
- ૦ પત્રવ્યવહાર: 'પથિક કાર્યાલય' પ્રેમદેવભાઈ બહાર, અમદાવાદ-૨

આ અંકમાં

વાર્ષિક લવાજમ
દેશમાં : રૂ. ૨૫
વિદેશમાં : રૂ. ૫૦
છૂટક : રૂ. ૫-૦૦

તંત્રી : માનસંગજી બારડ : સહતંત્રી : ડૉ. નાગજીભાઈ કે. ભટ્ટી

વર્ષ : ૨૧ : ડિસેમ્બર : ૧૯૮૧ : પોષ : ૨૦૩૮ અંક : ૩

આ વિશિષ્ટ અંક વિષે માનસંગજી બારડ :
લેખક પરિચય : ૬

મુખપૃષ્ઠ : ડૉ. એમ. એન. ગુપ્તા
સિન્ધુલિપિ ચિત્રોની સમજ : શ્રી છોટુભાઈ અત્રિ ૧૦

સિન્ધુલિપિ

સિન્ધુલિપિનો ઉદ્દેશ ખતાવનારા શ્રી છોટુભાઈ મ. અત્રિ ૧૧
વિદ્વાનોની પદ્ધતિનો સાર
પૂ. કાશર એચ. હેરાસ અને ડૉ. હસમુખ સાંકળિયા ૩૭
સિન્ધુલિપિ અનુ : શ્રી છોટુભાઈ અત્રિ

રૂપક : શ્રી છોટુભાઈ મ. અત્રિ ૩૯
હિરણ્યને કાંઠે

દીર્ઘ પદ્ય : શ્રી બી. બી. લાલ ૫૭
સિન્ધુ શ્લોકમ : અનુ : શ્રી છોટુભાઈ મ. અત્રિ

ટિબ્બા યાદી : યુજરાત રાજ્ય પુરાતત્ત્વ
યુજરાતમાં સિન્ધુ સભ્યતાના ટિબ્બા ખાતાના સૌજન્યથી ૭૧

ઉત્ખનન : શ્રી છોટુભાઈ મ. અત્રિ ૮૩
નવપુરાત્તીય ઉત્ખનનના શ્રી ગણેશ

સુધારો

લેખક પરિચય (પૃ. ૯) ના 'વ્યવસાય'માંની પક્ષિ ૨ માં જ્યાં તા. ૭-૧-૬૭ છે ત્યાં ૭-૩-૬૭ અને પક્ષિ ૫ માં જ્યાં તા. ૩૧-૫-૭૬ છે ત્યાં ૩૧-૫-૭૭ કરવા વિનંતી છે. -તંત્રી

સંપાદકીય

આ વિશિષ્ટ અંક વિષે

‘સિન્ધુ સંસ્કૃતિ’ નો આ ખાસ અંક પ્રગટ કરતાં મને આનંદ થાય છે. આનંદ એટલા માટે કે જગતના કોઈપણ પ્રકાશન તરફથી આ વિષયનો અને આ પ્રકારનો વિશિષ્ટ અંક આજ સુધીમાં પ્રગટ થયેલ હોવાનું જાણવામાં નથી.

જગતની અધી જ ગ્રામીન લિપિઓનો ઉકેલ થઈ ગયો છે. સિન્ધુ લિપિની શોધને ૧૦૫ વર્ષ થયાં, ત્યારથી તેને ઉકેલવાના દેશ-વિદેશના સેકંડો વિદ્વાનોએ પ્રયત્નો કર્યા છે, તેમાં જે વિદ્વાનો ખૂબ જાહેર જાતના છે અને પોતા પોતાની દૃષ્ટિએ ઉકેલ કરી બતાવ્યો છે પણ એ ઉકેલ એક-બીજાને માન્ય નથી થયો. મતભેદ કે હજુ સુધી એવો એક પણ ઉકેલ નથી થયો જે સર્વમાન્ય બની શકે. ત્યારે પ્રશ્ન એ જાણ થાય છે કે આમ કેમ બન્યું છે? એમની ઉકેલની પદ્ધતિ શી છે? આ વિશેની સંકલિત માહિતીનો જ આ અંક છે. અંકમાં લેખકોએ એમને જ ખાસ અગત્ય આપી છે કે જેમણે જાહેર જાતની ઉકેલ કરી બતાવ્યો છે.

‘પથિક’ના પ્રમુખ વિષયો-ભારતીય સંસ્કૃતિ, ઇતિહાસ, પુરાતત્ત્વ અને સંશોધન છે. આ શૈલીના ખાસ કચ્છના ૩ અંક, સૌરાષ્ટ્રના ૪ અને તળુકાજરાતના ૨ અંક ‘પથિક’ પ્રગટ કર્યા છે. આજ ક્રમમાં, ગુજરાત ઇતિહાસ પરિપદ-અધિવેશનના ખાસ એ અંક અને સ્વ. તુલસીદાસભાઈ મૂલજી શેઠેનો રચિત અંક પણ ‘પથિક’ તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલ હોવાનું વાચકો જાણે છે.

અને એ હકીકતથી પણ અભ્યાસી-વાચકો પરિચિત છે કે ગુજરાતમાં વિશ્વવિદ્યાલયના સ્તરે કોઈપણ ગુજરાતી સામયિકને પ્રાપ્ત નહિ, એવી પ્રતિષ્ઠા એક માત્ર ‘પથિક’ને જ પ્રાપ્ત થઈ છે. ઉપરાંત અભ્યાસીઓનો એવો અભિપ્રાય પણ વ્યક્ત થયો છે કે સમગ્ર ભારતમાં, કોઈ સામયિક જે પ્રકારનું પ્રકાશન નથી કર્યું, તે પ્રકારનું ખાસ પ્રાદેશિક અંકનું પ્રકાશન કરનાર એક માત્ર ‘પથિક’ છે. આ ‘સિન્ધુ સંસ્કૃતિ’ અંકનું પ્રકાશન પણ એજ શ્રેણીમાં થવા પામે છે, પરંતુ તેનું ફલક કચ્છ, સૌરાષ્ટ્ર, ગુજરાત કે ભારત નહિ પણ, ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે જગત અને છે.

આ અંક-રચનાની પૂર્વ ભૂમિકામાં આવે છે: ગુજરાત રાજ્યના પુરાતત્ત્વ ખાતાના નિયામક શ્રી અત્રિ. પુરાતત્ત્વ અંગે કંઈ નવું શોધાયું હોય તો તે જાણવા-વિચારવા અવાર નવાર એમને રૂબરૂ મળવાનું થાય છે. મહિનાઓ પહેલાં એક અમેરિકન અને એક હિન્દી સામયિકમાં સિન્ધુલિપિ ઉકેલના સચિત્ર લેખો જોવા મળ્યા. આ લેખો સંબંધમાં એમને મળવાનું થયું. વાતચીત દરમિયાન ધણું બધું જાણવા મળ્યું. વિષય એમની રુચિનો હોવાથી સ્વાભાવિક રીતે જ, એ વિશેનો ખાસ અંક પ્રગટ થાય તો તે અભ્યાસીઓ માટે ખૂબ જ ઉપયોગી બનવાનો એમણે વિચાર વ્યક્ત કર્યો. વિચાર ‘પથિક’ના પ્રમુખ વિષયનો હોવાથી તે મને ગમ્યો. અંકના આકાર સંબંધમાં વધુ વિચારણા કરી અને તેમાં સિન્ધુલિપિ ઉપરાંત બીજા વિષયને સમાવવાનું પણ ઉપયોગી લાગ્યું. અંકનાં બધાં જ લખાણો તૈયાર કરી આપવાની જવાબદારી પણ એમણે ઉઠાવવાનું કહ્યું. આમ આ ખાસ અંક પ્રગટ કરવાનું નક્કી થયું. ખાતાધીય વહીવટી તેમજ અન્ય કામગીરી વચ્ચેથી સમય કાઢી એમણે લેખન કાર્ય ચાલુ કર્યું અને લગભગ ૭-૮ મહિને એ કાર્ય પૂરું થયું, પરિણામે ગયા દિવાળી અંક (સપ્ટે-ઓક્ટોબર)માં આ વિશિષ્ટ અંકના પ્રકાશનની ‘પથિક’માં જાહેરાત કરી. સમગ્ર શકારો કે આ પ્રકાશન માટે શ્રમ, સમય અને શક્તિનો કેટલો બધો વ્યય થયો છે.

અંકનો ખાસ વિષય ‘સિન્ધુલિપિ’ છે, પરંતુ તેમાં એક પુરાતત્ત્વીય રૂબરૂ અને ‘સિન્ધુ શાસ્ત્ર’ને સમાવવાનું પણ ઉપયોગી લાગ્યું છે. જે પ્રથમ વાર જ પ્રગટ થાય છે. ઉપરાંત, ગુજરાત ભરના હમણાં સુધી સિન્ધુ સમ્યક્તાના જે ટિપ્પણો શોધાયા છે, તેની ગિરદાશ વાર યાદી પણ આ અંકમાં પ્રથમ વાર

પાંચક

ડિસેમ્બર/૨૧

૭

પ્રગટ થાય છે.

સિન્ધુલિપિ પર અભિપ્રાય વ્યક્ત કરનાર કાષ્ઠર હેરાસ છે, જેઓ ડૉ. સાંકળિયાના યુરુ થાય છે. આ કાષ્ઠર હેરાસની જન્મ શતાબ્દી પ્રસંગે ભારતીય ટપાલ ખાતાની મુંબઈ કચેરીએ ખાસ ટિકિટની રચના કરી અને તે ડૉ. સાંકળિયાના હાથે મુંબઈમાં પ્રગટ થઈ. આ પ્રસંગે એક અનાધુનિક લેખ ડૉ. સાંકળિયાએ તૈયાર કર્યો, જેના વિષય પણ સિન્ધુલિપિ છે, તે લેખ સાથે ડૉ. સાંકળિયા પણ આ અંકમાં સંલગ્ન બન્યા છે. ડૉ. સાંકળિયા શ્રી અત્રિના યુરુ થાય છે. આમ અંકના આલેખનમાં યુરુ-શિખની પરંપરાનો સુંદર સંયોગ થયો છે.

વિષયના પ્રથમ ક્રમમાં આવે છે, 'સિન્ધુલિપિ', જે અંકનો ખાસ વિષય છે. આ લિપિનો ઉકેલ ખતાવનારા, દેશ વિદેશના જે સાત વિદ્વાનોને લેખકોએ વિચારણામાં લીધા છે તે આ છે :

૧. બંગાળના શ્રી મુધાંશુકુમાર રાય. નવી દિલ્હી સુકામે ઓલ ઇન્ડિયા હેન્ડીક્રાફ્ટ બોર્ડ સંચાલિત ક્રાફ્ટ-અગ્નિચમ્માં જૂનિયર ફીલ્ડ ઓફિસર તરીકે ફરજ બજાવતાં બજાવતાં સિન્ધુલિપિની લગ્નનીમાં મરત બનેલા વિદ્વાન.
૨. રાજસ્થાનના શ્રી કુતેહસિંહ. 'રાજસ્થાન પ્રાચ્ય વિદ્યા પ્રતિષ્ઠાન, બેઠકુર' સાથે સંલગ્ન રહેલા વિદ્વાન.
૩. ફિનલેન્ડના વિદ્વાન શ્રી પરપોલા,
૪. દક્ષિણ ભારતના વિદ્વાન શ્રી ઇરાવન મહાદેવન. નેહરુ સ્કોલરશીપ મેળવીને એમણે સિન્ધુ-લિપિનાં સંશોધનનું કાર્ય હાથ ધર્યું.
૫. રશિયન વિદ્વાન ડૉ. યુરી કોરોઝોવ.
૬. દક્ષિણ ભારતના શ્રી એસ. આર. રાવ. લોચલના ઉત્ખનક અને ભારત સરકારના પુરાતત્ત્વ ખાતામાં અધીક્ષક પુરાતત્ત્વવિદ તરીકે સુદીર્ઘ સેવા બજાવી નિવૃત્ત થયેલા.
૭. અમેરિકાના વિદ્વાન ડૉ. વોલ્ટર ફેરસરવિસ (જૂનિયર).

દેશના ચાર અને વિદેશના ત્રણ આ વિદ્વાનોએ લિપિ-ઉકેલ માટે જે પદ્ધતિ અપનાવી છે તેનો સાર લેખકોએ આપી અંતે પોતાનો મત પણ વ્યક્ત કર્યો છે.

આ સાત વિદ્વાનો ઉપરાંત આઠમા વિદ્વાનને પણ વિચારણામાં લીધેલ છે. તે છે : ડૉ. એમ. એન. શુપ્તા. હિન્દીભાષી પરંતુ અમદાવાદ (ગુજરાત)માં લાંબા સમયથી વસવાટ કરી રહેલા એલોપથીના નિષ્ણાત પણ સિન્ધુલિપિનું બંધારણ વૈજ્ઞાનિક રીતે સમજવા માટે નિવૃત્તિના સમયનો સદુપયોગ કરી રહ્યા છે. આ વિદ્વાને સિન્ધુલિપિ ઉકેલવાનો દાવો નથી કર્યો પણ તેના બંધારણને સમજી રહ્યા છે અને તેમાં પોતે સફળ થશે એવો આત્મવિશ્વાસ ધરાવતા બન્યા છે.

વિષયના બીજા ક્રમમાં આવે છે : 'હિરણ્યને રાંઠે' પુરાતત્ત્વ રૂપક ભારતના પ્રાચીન અને પ્રખ્યાત તીર્થક્ષેત્ર સોમનાથ પાસે હિરણ્ય નામક નદી આવેલી છે, જેના કાંઠે નગરા નામનો સિન્ધુ સભ્યતાનો ટિંબો છે. આ ટિંબાનું ખોદકામ થયું છે. એ ખોદકામમાંથી જેટલી સંસ્કૃતિ મળી છે, તેનાં પાત્રોને છાંંત કરી બોલાવવામાં આવ્યા છે અને તે સાથે ખોદકામની પદ્ધતિ પણ આ રૂપકમાં સમજાવવામાં આવી છે.

વિષયના ત્રીજા ક્રમમાં આવે છે : 'સિન્ધુ શતકર્મ' પુરાતત્ત્વ-દીર્ઘપદ્ધ. સંસ્કૃતિના ઇતિહાસ ઉપર નિબંધો જ લખાયા છે પણ પદ્ધ રચના થયેલ હોવાનું બાણવામાં નથી. પદ્ધ પણ ઇતિહાસનો સંપૂર્ણ વફાદાર. આ પદ્ધકાર સામાન્ય માણસ નથી પણ ભારત સરકારના પુરાતત્ત્વ ખાતાના એક વખતના મહાનિયામક છે. અને પછતા અનુવાદક છે : ગુજરાત રાજ્ય પુરાતત્ત્વ ખાતાના હાલના નિયામક. મોહન-જો-દડોના સંદર્ભમાં, આ પદ્ધમાં સિન્ધુ સભ્યતાનો નાટ્યાત્મક ચિતાર આપવામાં આવ્યો છે.

વિષયના ચોથા ક્રમમાં આવે છે : 'ગુજરાતમાં સિન્ધુ સભ્યતાના ટિંબા' જિલ્લાવાર આ માદી ગુજરાત રાજ્યના પુરાતત્ત્વ ખાતાના સૌજન્યથી આપી છે, એટલા માટે કે ગુજરાતની પુરાતત્ત્વીય સમૃદ્ધિનો

સૌને ખ્યાલ આવે, આખા ભારતમાં ક્યાં અને કેટલા સિન્ધુ સભ્યતા ટિંબા શોધાયા છે, તેની માહિતી આપવાની ઇચ્છા કરેલી પણ માહિતીના અભાવ હોવાથી તેને પડતી મુશ્કેલી પડી. ખોદકામની દૃષ્ટિએ એક અગત્યની માહિતી એ છે કે ગુજરાત બહાર ભારતમાં હમણાં સુધીમાં જે સિન્ધુ સભ્યતાના ટિંબાઓનું ખોદકામ થયું છે, તેની સંખ્યા લગભગ ૨૧ ની છે, જ્યારે ગુજરાતમાં એવા ટિંબાનાં ખોદકામની સંખ્યા ૨૧ ની છે, પ્રથમ દૃષ્ટિએ જ આ ખોદકામની સંખ્યા એવું સ્પષ્ટ ચિત્ર રજૂ કરે છે કે પુરાતત્ત્વ ક્ષેત્રે ગુજરાત વધુ સમૃદ્ધ છે. અહીં થોડીક મારા વતન કચ્છની પણ વાત કરું. કચ્છમાં પુરાતત્ત્વીય સંશોધન મોટેથી થવા લાગ્યું છે પણ હજુ પૂરે પૂરું થયું નથી. કાળા કુંગર સિવાય મેં લગભગ આખા કચ્છને જોયું છે. સ્થળ તપાસ માગતી કેટલીક તોંધા પણ મારી પાસે છે. સિન્ધુ સભ્યતાના ટિંબા હજુ ઠીક સંખ્યામાં પ્રાપ્ત થવાનો સંભવ છે. ધોળાવીરા (ખીર)ના ટિંબાનો વિસ્તાર મોહન-જો-દડોના વિસ્તાર કરતાંય મોટો હોવાનો અંદાજ છે. સુરકોટડાના ખોદકામે ઘણું બધું આપ્યું છે અને તેથી મેં વધુ ધોળાવીરામાંથી પ્રાપ્ત થવાની શક્યતા છે. સુમેરિયન ઇતિહાસમાં સિન્ધુના મુખ પર મહાબંદર હોવાનો ઉલ્લેખ છે, એ મહાબંદર ક્યાં ગયું? ક્યાં હશે? અનુમાનની નજર ધોળાવીરા પર જ થી સ્થિર નથી બનતી? અને કાળા કુંગર, જે પુરાતત્ત્વની દૃષ્ટિએ અગત્યનું ક્ષેત્ર છે જ, પણ ત્યાં આજ દિવસ સુધી કોઈ પણ પુરાવિદ પહોંચ્યો જ નથી, સૌથી વધુ જો ચાઈ અને વિસ્તાર ધરાવતા આ કુંગરની તળેટીમાં વહાણોના કેટલાય અવશેષો વિખરાયેલા પડ્યા છે.

અને છેલ્લા ક્રમમાં આવે છે : પુરાતત્ત્વ ખાતાની હાલમાં શરૂ થયેલાં ઉત્ખનની તોંધ. ગુજરાતના ભાવનગર જિલ્લાના તાલુકા ગહડામાં ચિરેડા ગામને પાદરે આવેલા ઓરિયા નામક ટિંબાનું ઉત્ખનન હમણાં જ શરૂ થયું છે, જેમાં અમેરિકનો સૌ પ્રથમ સંલગ્ન બન્યા છે. (એમનો પરિચય યાદીમાં છે.) રાષ્ટ્રીયતાની દૃષ્ટિએ આમાં અમેરિકનો અને ભારતીયો (ગુજરાત) સંલગ્ન બન્યા છે, અને ધર્મની દૃષ્ટિએ હિન્દુઓ, ખ્રિસ્તીઓને મુસલમાન છે. ટેકનિકની દૃષ્ટિએ ખોદકામની ભારતીય અને અમેરિકન પદ્ધતિનો સંયોગ છે. વિસ્તારની દૃષ્ટિએ ટિંબાનું ક્ષેત્ર સીમિત હોવા છતાં ખોદકામ ગ્રીયુવટભયું અને વૈજ્ઞાનિક થવાનું છે. આ ખોદકામનો ઉદ્ઘાટન વિધિ વેદ-મંત્રોથી થયો છે અને દેવપૂજા અમેરિકન ખ્રિસ્તીના હાથે થઈ છે, તેમાં ભારતીય સંસ્કૃતિનું સન્માન જ વંચાય છે. ઉપરાંત, દેશ-વિદેશના અને વિવિધ ધર્મના આ વિદ્વાનો સમૂહ-જીવન ગાળવાનું, એક જ રસોડે ભોજન કરવાનું, (માંસ-ઈંડા સહિત-મદિરાને ત્યાગી) સંપૂર્ણ શાકાહારી બની રહેવાનું નક્કી કર્યું છે. નોંધને આ અંકમાં સમાવવાનું, આ કારણે જ ઉચિત માન્યું છે.

લેખક પરિચયમાં, શ્રી અત્રિની લેખ-સંખ્યા ૫૧ ની બતાવી છે પણ ડૉ. સાંકિયાના લેખને અનુવાદ અને આ નોંધના તેમાં વધારો થતાં એ સંખ્યા હવે ૫૩ ની બને છે.

મુખ પૃષ્ઠ પર જે બ્લોક છપાયા છે, તેમાંના મુદ્રા લેખો તૈયાર કરી આપનાર ડૉ. એમ. એન. ગુપ્તા છે અને એનું રૂઢિંગ પુરાતત્ત્વ ખાતાના હાયા-રંખાકાર શ્રી અજવાડિયાએ કરી આપ્યું છે. મુદ્રાલેખોની સમજણ પણ ડૉ. ગુપ્તાએ અંગ્રજીમાં તૈયાર કરી આપી છે અને ગુજરાતી વાચકો માટે તેનો ગુજરાતી અનુવાદ શ્રી અત્રિએ કરી આપ્યો છે. આ શ્રમ બદલ 'પચિક' એમનો આભાર માને છે.

આ અંકને પ્રગટ કરવાની પ્રેરણા આપનાર તથા તેની બધી જ સામગ્રી ખૂબ જ શ્રમ હિંદાવી, સમય અને શક્તિનો વ્યય બધો તૈયાર કરી આપનાર શ્રી અત્રિ છે. એમનો હૃદયપૂર્વક ખૂબ ખૂબ આભાર માનું છું.

અને આ અંક માટે જે સ્નેહી-મિત્રોએ બહાર બપોર આપી છે અને અપાવવામાં મદદગાર બન્યા છે, એ સૌને આભારી છું.

માનું છું, આ સચિત્ર અંક વિદ્વાનો-અભ્યાસી વાચકો માટે સંપૂર્ણલાભક બનશે. સિન્ધુવિષિ સંબંધમાં તે જગતમાં અપૂર્વ દર્શો. પણ તેનું ખરું મૂલ્યાંકન તો અભ્યાસી વાંચકો અને અવલોકનકારોને જ કરવાનું રહે છે. એમના અભિપ્રાયને જોવા-ભણવાની પ્રતીક્ષા કરું છું. —માનસંગી બારડ

❖ સંસ્કૃતિ • ઇતિહાસ • ગ્રંથો ❖

મનુસ્મૃતિ	ભોગીલાલ જ. સહિસરા	૧૧-૦૦
ઇતિહાસ અને સાહિત્ય	ભોગીલાલ જ. સહિસરા	૧૦-૦૦
શ્રી કૃષ્ણ પુરુષોત્તમ અને અતર્થામી(૧-૨)	હિપેન્દ્ર જ. સહિસરા	૧૦૦-૦૦
શ્રી ભદ્રેશ્વર વસંત મહાતીર્થ	રતિલાલ દીપચંદ દેસાઈ	૩૦-૦૦
કચ્છ દર્શન	શંભુદાન મદવી	૫૧-૦૦
ભાતીગર ભોમકા કચ્છ	નરેન્દ્રકુમાર મ. જોષી	૮૦-૦૦
ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ	હરિપ્રસાદ ગં. શાસ્ત્રી	૧૨-૦૦
ઇંગ્લેન્ડના બંધારણનો ઇતિહાસ	કે. સી. દેસાઈ	૨૦-૦૦
પ્રદેશ ચાઇનો ઇતિહાસ	રમણલાલ નામરજી મહેતા.	૩-૦૦
કંબોડિયા		
(પ્રાચીન ભારતીય સંસ્કૃતિના આલોકમાં)	પ્રવીણચંદ્ર ચિમનલાલ પરીખ	૫-૫૦
તિબેટ	પ્રિયબાળા શાહ	૯-૦૦
સિલોન	હરિપ્રસાદ ગં. શાસ્ત્રી	૩-૫૦
મધ્ય એશિયા		
(ભારતીય સંસ્કૃતિના પરિપ્રેક્ષ્યમાં)	રમેશ ચતુરભાઈ જમીનદાર	૭-૦૦
અફઘાનિસ્તાન	જયેશકુમાર મણિલાલ શાહ	૫-૦૦
ચીનમાં પ્રસરેલી ભારતીય સંસ્કૃતિ	હરિપ્રસાદ ગં. શાસ્ત્રી	૫-૦૦
બર્મામાં ભારતીય સંસ્કૃતિ	સુમનાથજીન શશિકાન્ત શાહ	૪-૦૦
સોલંકી કાલનું સાહિત્ય	નિલાંજના સુભોષ શાહ	૭-૫૦
વિશ્વમાનવની કૌતિકયા	ચંદ્રભાઈ ભટ્ટ	૩૫-૦૦
અમર વિએતનામ	ચંદ્રભાઈ ભટ્ટ	૧૦-૦૦
વિશ્વકાન્તિઓ અને રાષ્ટ્રીય આદેશન	ગંધુભાઈ રા. પટેલ	૧૮-૦૦
અનાયનાં અકપત્રાં અને બીજા પ્રકાશિત લેખો	જ. એ. સંજના	૪-૦૦
ધેરોનું આદર્શ નગર	પ્રાણજીવન વિ. પાઠક	૭-૦૦
ગુજરાતનો સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ		
(ઈસ્લામયુગ પાંડ ૧-૨	રતનમણિરાવ ભીમરાવ જોડે	૧૧-૦૦
અર્વાચીન ગુજરાતનું રેખાદર્શન	હીરાલાલ ત્રિભુવનદાસ પારેખ	૨૫-૦૦
સમાજ સુધારાનું રેખા દર્શન	નવલરામ જગન્નાથ ત્રિવેદી	૧૦-૦૦
ગુજરાતી પર અરબી ફારસીની અસર ભા. ૧-૨	છાટુભાઈ રણછેડજી નાયક	૧૨-૦૦
સાબરમતીનાં પૂર કારણો, સમસ્યાઓ, ઉકેલ		
(મોરબી હોનારત ૧૯૭૯ તથા ૧૯૭૯-૧૯૮૦માં		
ગુજરાતમાં થયેલા ભારે વરસાદનાં પરિશિષ્ટો સહિત સુમનજેન હિંમતલાલ પંડયા		૨૫-૦૦
ગુજરાતનો રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ	રસિકલાલ છોટાલાલ પરીખ	
ગ્રંથ-૧ થી ૬	હરિપ્રસાદ ગં. શાસ્ત્રી	૭૦-૦૦

ગુજર્ સહિત્ય ભવન * રતનપોળ નાકા સામે, ગાંધી રોડ. અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧.

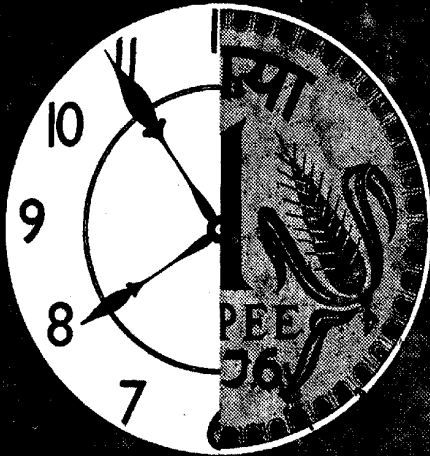
વિકાસની હરણુકાળ ભરતું ગુજરાત

રાજકીય આંદોલનો દ્વારા એના વિકાસને સ્થગિત કરવાના અનેક પ્રયાસો થવા છતાં, રાષ્ટ્રીય સ્તરે અગ્રેસર બનવા માટે ગુજરાતે તેની વિકાસકૃત્ય બરી રાખી છે. લોકોના અટલ વિશ્વાસ અને સહયોગ સાથે તેમજ કેન્દ્ર સરકારના સહકારથી ગુજરાત સરકારે વિકાસના તમામ મોરચે મહત્વના સોપાન સર કર્યાં છે.

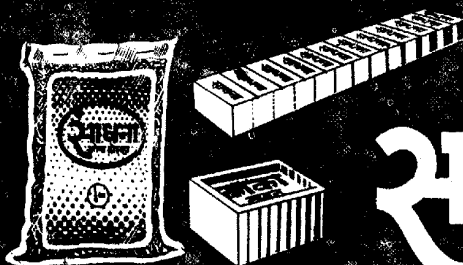
- * કાકરાપાર ખાતે અણુવિદ્યુત મથક.
- * કવાસ ખાતે ખીલું પેટ્રો રસાયણ સંકુલ.
- * ઉભરાટ ખાતે દરિયાઈ ગેસ પાર્કિંગ-લાઈનનું ભૂમિખંડ.
- * વણાકબોરી ખાતે દક્ષિણ એશિયાનું પ્રથમ કાય પાવર સ્ટેશન.
- * હજીરા ખાતે ગેસ આધારિત ખાતરનાં બે કારખાનાં.
- * ઉધોગને ફેરે ખીલું સ્થાન.
- * રૂ. ૩૭૬૦ કરોડની છઠ્ઠી યોજના.
- ગુજરાત તેની યોજનાઓ જનકલ્યાણ માટે કાર્યાન્વિત કરે છે.
- * રૂ. ૬૪૦ કરોડ આદિવાસી વિકાસ માટે.
- * છઠ્ઠી યોજનાનો ૫૦ ટકા ખર્ચ ૨૦ સુદાના કાર્યક્રમ માટે.
- * રૂ. ૨૭ કરોડ હરિજન કલ્યાણની અંગણુત યોજના માટે.
- * ૩ લાખ આવાસો ભૂમિહીન ખેડૂતો માટે.
- * ચાલુ વર્ષે ૬૦૦ ગ્રામડાંને પાણી અને ૧૦૦૦ ને વીજળી.
- * ૮૩ ટકા વસ્તીને વીજળીનો લાભ.
- * ઉધોગોનો વિકાસ દર ૧૦.૫ ટકાથી વધીને ૧૫ ટકા.
- * ચાર લાખને રોજગાર.
- * જિલ્લા વિકાસ માટે રૂ. ૩૨ કરોડ.
- * મામ રોજગાર માટે ૮૦ લાખ માનવદિનનું નિર્માણ.
- રાજ્યની કાયાપલટ કરનારી સરદાર સરોવર યોજના.
- * નમંદા યોજના માટે છઠ્ઠી યોજનામાં ૩૦૦ કરોડ.

—: ગુજરાતનો ઝડપી અને સમતોલ વિકાસ આપણા સૌનું એક જ લક્ષ્ય :—

તમે તમારો કિંમતી સમય
તથા પૈસાનો બચાવ કરી શકો

કપડાંની ઘુલ્લાઈ માટે સર્વોત્તમ

સાધના[®]
સાબૂન

સોપગ્રેન્સ • કાકાગોટા • બારસોપ

એ. સી. સી. ની સીમેન્ટની ખાલી થેલીઓના એજન્ટસ

Phone { Resi : 446107
Office : 387834

Gram : ACCBAGS

શા મ જી કલ્યાણ જી (ગુજરાત)

રોયલ બિલ્ડીંગ, રજે માળ,
રિલીફ રોડ. અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૧.

લેખક પરિચય

શ્રી ડૉક્ટર બી. એમ. બે. 'રાષ્ટ્રસાધા રત્ન', પુરાતત્ત્વ નિયામક, ગુજરાત રાજ્ય, અમદાવાદ

વતન :

ભરૂચ જિલ્લાના તાલુકાનું મુખ્ય મથક ખંભાળિયા પુર્વેને કોનાજના બાપ-દાદા સૌરાષ્ટ્રના.

જન્મ :

તા. ૪-૧-૧૯૩૧ ના રોજ પોષી પૂતમની સાંજે, વતનમાં, શ્રી વાલેશ્વરી માતાજીના મંદિરની ગોશાળામાં.

શિક્ષણ :

પ્રાથમિક અને માધ્યમિક વતનમાં ૧૯૫૨માં. એસ. એસ.સી. પાસ.

ઉચ્ચ શિક્ષણ :

સંસ્કૃત ગુજરાતીના ખાસ વિષયો સાથે, ધર્મેન્દ્રસિંહજી મહાવિદ્યાલય-રાજકોટમાંથી ૧૯૫૬ માં બી.એ. ૧૯૫૭ માં 'રાષ્ટ્રસાધા રત્ન'.

સંસ્કૃત-ગુજરાતીના ખાસ વિષયો સાથે, શામળદાસ મહાવિદ્યાલય-ભાવનગરમાંથી એમ.એ. ૧૯૫૯.

વ્યવસાય :

૧૯૫૯ માં સંઘડાલયો સાથેના તત્કાલીન રાજ્ય પુરાતત્ત્વ ખાતામાં જોડાયા. તા. ૫-૧૨-૫૯ થી ૧-૬૭ સુધી જૂનાગઢ સંઘડાલયના કપુરેટર. ૧૯૬૩ થી ૧૯૬૫ વચ્ચે. નિહી મધ્યે, ૨૦ માસની પુરાતત્ત્વની સંઘડાલય અને સ્ત્રોત સંધન તાલીમ લઈ પુરાતત્ત્વને ડિપ્લોમા મેળવ્યા. સંઘડાલયો અને પુરાતત્ત્વના ખાતાં વિભાગ બનતાં, તા. ૮-૩-૬૭ થી ૫-૧૨-૭૪ સુધી પુરાતત્ત્વ કચેરીમાં કન્ટ્રી-સૌરાષ્ટ્ર વર્તુલના અધીક્ષક પુરાતત્ત્વવિદ-રાજકોટ, તા. ૧-૧૨-૭૪ થી ૩૧-૫-૭૮ સુધી, રાજ્ય પુરાતત્ત્વની મુખ્ય કચેરી અમદાવાદમાં સહાયક નિયામક. તા. ૧-૬-૭૭ થી રાજ્ય પુરાતત્ત્વ નિયામક (કચેરીના વડા) તરીકે ફરજ બજાવી રહ્યા છે.

જીવન ઘડતર : પ્રમુખ કાળો :

કાચને પૂલ અને ફરજને દેવ માનતા એમના જીવન ઘડતરમાં પ્રાથમિક શાળાના આચાર્ય શ્રી જીવજી દાસ, માધ્યમિક શાળાના આચાર્ય શ્રી આ. દ. પાઠક અને શિક્ષક (હવે એડવોકેટ) શ્રી મ. દા. મોંકડ, મહાવિદ્યાલયના પ્રાધ્યાપક શ્રી પી. જોશી, ભારતીય પુરાતત્ત્વ સર્વેક્ષણના પુરાવિદ સર્વશ્રી ધોપ, લાલ તથા થાપર અને આંતરરાષ્ટ્રીય ખ્યાતનામ પુરાવિદ ડૉ. સાંકળિયા. આધ્યાત્મિક જીવનનું ઘડતર-નૃસિંહ મહેતાના અવતાર ગણાતા શ્રી રાધેશંકરજી, 'યોગી કથામૃત'વાળા શ્રી યોગાનંદજી અને ગણેશપુરીવાળા શ્રી નિત્યાનંદજી તથા શ્રી મુક્તાનંદજીનાં પુસ્તકો.

અંક ૫૧ નું સમીકરણ :

અત્યાર સુધીમાં એમની ૪૮ જેટલી રવત્ર, સંપુક્ત અને અનુવાદિત કૃતિઓ પુસ્તકો, સામયિકો અને પત્રિકાઓમાં પ્રસિદ્ધ થઈ છે. આ વર્ષની શરૂઆતમાં એમનો વનપ્રવેશ થયો છે. આ અંકમાં એમની પ્રસિદ્ધ થતી ત્રણ કૃતિઓ મળી વર્ષાન્તે એમના લેખન કાર્યની કુલ સંખ્યા પણ ધોવાનુશય ૫૧ (વન પ્રવેશના અંક) જેટલી બને છે.

—તંત્રી,

INDUS SEAL INSCRIPTIONS

Interpretation & Explanatory Notes to the Texts on front
Cover page (By Dr. M. N. Gupta)

1. The 'Jewel' of Indus Texts. Shows ' brevity of sense ' or ' અર્થ કૃત ' by use of numerical signs and alphabetic characters (duplicated) in an algebric formula, to write two Vedic Stanzas in GAYATRI metre.
2. Shows, in the above manner ' brevity of words ' or ' શબ્દ કૃત '. Both show three numerals each : 2, 5, 20, 24 & 25 and method of writing them.
3. =U= -ness, with 3 =U= signs and a medial duplicated sign in a single text. The first most common single Vowel અ.
4. Three same signs (cart wheel type) *separated by two others.
5. Three fish signs (sibilants-સોષ્ણ ઘ્વનિર્વા) ending consecutively, typical of many Sanskrit words, with a તિહ ending.
6. અ અ with an enclosed (સંવૃત) ' hansa ' (હંસ).
7. Numeral Thirteen (Ten as a base of SKI numeration).
8. Numeral Fifteen (Telegraph pole representation) from Mohenjo-daro.
9. Final duplicated sign. Common in Sanskrit.
10. Terminal inflexion. Nom. fem dual ઔ (as a final cluster) - a ' સર્જ ' ending. Initial duplicated Numeral three and an avian sign.

સિન્ધુ મુદ્રા લેખો

પ્રથમ મુખપૃષ્ઠ પર આપેલ પાઠનાં ડૉ. એમ. એન. ગુપ્તાએ અંગ્રેજીમાં આપેલ અર્થઘટન અને સ્પષ્ટીકરણનો ભાવાનુવાદ —શ્રી છો. મ. અનિ

1. સિન્ધુ અભિલેખોમાં ' રત્ન '. એ વૈદિક મંત્રો ગાયત્રી છંદમાં લખવા માટે અંક-ચિહ્નો અને (દ્વિરુક્ત) મૂળાક્ષરો બીજગણિતની મૂળ પદ્ધતિમાં પ્રયોજીને લાવેલી લાઘવતા અથવા અર્થ કૃત બતાવે છે.
2. ઉપર્યુક્ત પદ્ધતિને અનુસરીને શબ્દોની લાઘવતા અથવા શબ્દ કૃત બતાવે છે; અનેમાં ત્રણ-ત્રણ આંકડા થઈને ૨, ૫, ૨૦, ૨૪ અને ૨૫ તથા એને લખવાની પદ્ધતિ નજરે પડે છે.
3. પ્રથમ, વચ્ચે અને અંતે આવેલો સર્વ સામાન્ય પ્રથમ સ્વર ' અ. ' અંગ્રેજી U આકારના ઘાટને બંને છેડે, ઉપર-નીચે, બમ્મે આડી રેખાઓ કરી છે અને વચ્ચા તથા અન્ય ' અ 'માં બંને છેડાની વચ્ચે આવે એમ એ બીજી રેખાઓ કરી છે.

સિન્ધુ લિપિ

શ્રી ડૉ. મ. અત્રિ

૧-સિન્ધુ ધારીની સભ્યતા અથવા હરપ્પીય સંસ્કૃતિ તરીકે ઓળખાતી ભારતની ચાર હજારથી મે વધુ વર્ષ જેટલી જૂની આદ્ય-ઐતિહાસિક સભ્યતા-સંસ્કૃતિના ધારકોના પ્રાચીન નગરોના ટિંખાના ઉત્ખનનો માંથી ડુક્કા અને માદળિયાં જેવા કે કવચિત અન્ય આકારમાં જે અભિલેખો મળી આવ્યા છે એની લિપિને અત્રે ટૂંકમાં 'સિન્ધુ લિપિ' કહી છે. ઈ. સ. ૧૮૭૫ માં હરપ્પામાં મળેલ પ્રથમ મુદ્રા પાદ આજે ૧૦૫ વર્ષ સુધીમાં સેંકડો વિદ્વાનોના પ્રયત્નો છતાં સિન્ધુ લિપિની સર્વ સંમત વાચના થઈ શકી નથી. કેટલાક વિદ્વાનોના દાવો છે કે એમણે લિપિ ઉકેલી નાખી છે. પણ, એમનો ઉકેલ, અને કેટલાક કિસ્સામાં ઉકેલની પદ્ધતિ, ખીબા કેટલાક વિદ્વાનોને માન્ય નથી. અતિમ પચીસેક વર્ષમાં જે વિદ્વાનોએ ઉકેલ શોધવાના દાવો કે પ્રયત્નો કર્યા છે તેમના અભિમતને સંક્ષેપમાં સમજવાનો આ લેખના હેતુ છે. એમનું કાર્ય, એમના પુરોધા - જેવા કે, મેકે, ગુપ્ત, રિમ્મ, લેન્ગડોન, માર્શેલ, હન્ટર અને વત્સ - ના પાયાના કાર્યોથી આગળ વધે છે એથી એ પૂર્વાગમી વિદ્વાનોના અભિમતનો ઉલ્લેખ કરવાનું આ લેખમાં ગ્રોચ નથી માન્યું.

૨- આગળ વધતાં પહેલાં આ લેખમાં વપરાયેલા કેટલાક શબ્દોને સમજાવેલું છે :

- વર્ણ : જાતિ કે જાતિ નહિ પણ અક્ષર અથવા જેને અક્ષર માની શકાય એવી કોઈપણ આકૃતિ કે સંકેત.
 ધ્વન્યાક્ષર : મૂળાક્ષર જ નહિ પણ જેનું ચોક્કસ ધ્વનિમૂલ્ય નક્કી કરેલું હોય એવા ગમે એ નામધારી અક્ષર.
 સંજ્ઞા : નામ (Nouns), સંકેત, ચિહ્ન, અક્ષર, ચિત્ર, ભાવચિત્ર આદિ પૈકીનો ચોક્કસ અર્થ પૂર્વાપર સંદર્ભ ઉપરથી સમજા શકાશે.
 માત્રા : માત્ર 'એ' અને 'ઐ' સ્વરની, વ્યંજનને માથે લખાતી ક્રમશઃ એક અને એ માત્રા નહિ પરંતુ 'અ' સિવાયના તમામ સ્વરો માટેનાં, વ્યંજનો સાથે લખાતાં સંકેત-ચિહ્નો.
 વળું : સાહિત્યમાં Motif માટે વપરાતા ગુજરાતી શબ્દને અહીં, અન્ય પારિભાષિક શબ્દ ન મળતાં, કામચલાઉ લખ્યા છે.

૩. એક વધુ સ્પષ્ટતા : આ લેખમાં ક્રમશઃ સર્વશ્રી ૨, હેતેહસિંહ, પરચોલા, મહાદેવન, વોલ્ફોક, રાવ, ગુપ્તાના અભિમતને સમજવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. એમનામાંથી કેટલાકના લખાણોમાં

૪. ગાડાના ચક્રના પ્રકારની ત્રણ સંજ્ઞા, અન્ય પ્રકારની એ સંજ્ઞાઓથી છૂટી પાડેલી છે.
૫. એકી સાથે આવેલી ત્રણ મત્સ્ય-સંજ્ઞા, દંતરચાનીય સોમ્પ ધ્વનિઓ. 'તિહ' અતવાળા અનેક સંસ્કૃત શબ્દોના લેખન-પ્રકારને મળતી આવે છે.
૬. વચ્ચે વર્તુળાવૃત્ત (સંવૃત) હંસ સાથે 'અ' - 'અ'.
૭. સંસ્કૃત અંકગણના પદ્ધતિ મુજબ દશને મૂળ તરીકે લઈને ૧૩ નો આંકડો લખવાની પદ્ધતિ.
૮. મોહન-જો-દડોમાંથી મળેલી મુદ્રામાં, તારના થાંભલાના રેખાચિત્ર જેવા આકારમાં ૧૫ નો આંકડો.
૯. સંસ્કૃતમાં સર્વસામાન્ય એવી દ્વિરુક્ત સંજ્ઞા.
૧૦. શરૂઆતમાં દ્વિરુક્ત ૩ નો આંકડો, પછી કોંસમાં પક્ષી-સંજ્ઞા; પદાને 'અ' ખતાવતી U આકારની સંજ્ઞા પછી, વિભક્તિ-પ્રત્યય આદિ લખવા માટે અખાતા સ્પર્શકાર વર્ણોનો નમૂનો : નારી જાતિ, પહેલી વિભક્તિ દ્વિવચન, "ઓ".

૧૨

ડિસેમ્બર/૮૧

પૃથિક

આર્યો અને દ્રવિડોનો ઉલ્લેખ પણ આવે છે. સિન્ધુ સભ્યતા દ્રવિડોની હતી અને બહારથી આવેલા આર્યોએ એનો નાશ કર્યો હતો એવી વિવાદાસ્પદ માન્યતા સિન્ધુ લિપિ ઉકેલવાના પ્રયત્નો પાછળ પણ પૂર્વગ્રહ રૂપે કામ કરતી જણાઈ છે. આર્યો વિદેશી હોવાની, હરપ્પીય સંસ્કૃતિ દ્રવિડોની હોવાની અને આર્યોએ એ સંસ્કૃતિનો નાશ કર્યો હોવાની માન્યતા સર્વસંમત ન હોઈ અને બારે વિવાદાસ્પદ હોઈ આ લેખમાં એ આનુષંગિક ચર્ચાને, ઉપયુક્ત લેખકોના મનઃબોધોનો નોંધ લેતી વખતે જરૂરિયાત પૂરતા ઉલ્લેખ સિવાય વધુ સ્થાન નથી આપ્યું.

૪. શ્રી સુપ્રાંશુકુમાર રાય (ઉચ્ચાર બેટે 'ર') પૂર્વગામી વિદ્વાનોએ ચિંધેલા માર્ગે સન ૧૯૩૫ થી આગળ વધી રહ્યા છે. એમની લખેલી એ પ્રસ્તિકાઓ ક્રમશઃ ઈ.સ. ૧૯૬૩ અને ૧૯૬૫ માં પ્રસિદ્ધ થઈ છે. એમનાં અભિમતનો સાર નીચે મુજબ છે :

- (૧) ભાષા પ્રાચીન સંસ્કૃત છે;
- (૨) કેટલાંક વર્ણુ પૂર્વજ (?) ચિત્રલિપિમાંથી લેવામાં આવ્યા છે;
- (૩) કેટલાંક લખાણ જમણીથી ડાબી બાજુ, કેટલાંક ડાબીથી જમણી બાજુ, કેટલાંકમાં પ્રથમ પંક્તિમાં ડાબીથી જમણી અને બીજી પંક્તિમાં જમણીથી ડાબી બાજુ અને ક્યારેક એ પંક્તિની જમણી બાજુ વચ્ચે એક ઊર્ધ્વ પંક્તિ રૂપે, આ રીતે લખેલાં છે;
- (૪) કેટલાંક લખાણો 'મોનોગ્રામ' પ્રકારનાં છે, જગ્યા બચાવવા માટે એ યુક્તિ પ્રયોજવામાં આવી છે, એ સંયુક્તાક્ષરો નથી;
- (૫) સ્વરચિહ્ન વગરના વર્ણુ આલ્પ-ધ્વન્યાક્ષર-યુક્ત-મૂળાક્ષર પ્રકારના છે;
- (૬) સંજ્ઞા કે સંકેતોની સંખ્યા ૨૮૮ થી વધુ જણાતાં અગાઉ એમ માનવામાં આવતું હતું કે સિન્ધુ લિપિ ધ્વન્યાક્ષરી હતી, મૂળાક્ષરી નહિ. પરંતુ, હવે નક્કો થાય છે કે એ ધ્વન્યાક્ષર-યુક્ત-મૂળાક્ષરોની બનેલી હતી;
- (૭) તેમ છતાં માત્ર મૂળાક્ષરી કે ધ્વન્યાક્ષરી-યુક્ત-મૂળાક્ષરી મૂલ્ય ધરાવતી કેટલીક ચિત્રાત્મક સંજ્ઞાઓ છે. એનો ઉપયોગ, ચિત્રાત્મક અર્થના સંદર્ભ વિના જ, શબ્દો બનાવવા માટે થયો છે. દા. ત. નાગરવેલનું પાનના આકારની સંજ્ઞા હોય તો 'ભારતીયો ચુના-કાથા સાથે ખાય છે એ નાગરવેલનું પાન' એવો અર્થ થવાને બદલે 'પાન' ઉચ્ચાર થાય છે. આથી આદિમ પ્રકારની ચિત્રલિપિના અર્થધરની પદ્ધતિ કરતાં જુદી પદ્ધતિ સિન્ધુ લિપિના ઉકેલ માટે યોગ્ય પડે;
- (૮) સંયુક્તાક્ષરોનું પ્રમાણ પણ ઠીક ઠીક છે. એ બતાવે છે કે લિપિ મૂળાક્ષરી છે. લિપિ મૂળાક્ષરી હોય તો જ સ્વરચિહ્નો હોઈ શકે. સંયુક્તાક્ષરોના અંતિમ વર્ણુ સરવર જ હોવો જોઈએ;
- (૯) કોઈ વર્ણુ ઉપર તીરછી રેખા કરી હોય તો એનો મતલબ એ કે એને બેવડાવવાનો છે. જેમકે દા. ત. પરંતુ 'ય' વર્ણુ ઉપર તીરછી રેખા હોય તો 'ઝ' વાંચવાનો છે (!);
- (૧૦). ભારતની વર્તમાન તમામ લિપિઓનાં મૂળ બ્રાહ્મીલિપિમાં છે એવી માન્યતા બદલવી પડશે. કારણ કે એનાં અને બ્રાહ્મીનાં મૂળ સિન્ધુલિપિમાં છે. એનાં વર્તમાન લિપિઓ સીધી જીતરી આવી છે જ્યારે બ્રાહ્મી એક ફરો હતી;
- (૧૧) મોહેન-જો-દડોમાંથી મળતા અભિલેખોના દરેક વર્ણુના લખાણની લઘુમાં વિકાસક્રમ જોઈ શકાય

પરિચ્છેદ

હિસાબ/૮૧

૧૩

છે. હરપ્પા-વાસીઓએ સ્વયંસંપૂર્ણ લિપિ મોહેન-જો-દડો પાસેથી લઈ લીધી એથી હરપ્પાના અભિલેખોમાં એવો વિકાસક્રમ એવા નથી મળતા. મોહેન-જો-દડોવાળા લિપિ પાછળ અને હરપ્પા-વાળા ભાષા પાછળ પડ્યા હોય એમ જણાય છે,

(૧૨) મોહેન-જો-દડોમાં પ્રાકૃતિક જગીન સુધી ખોદકામ નથી થયું, પરિણામે સિન્ધુ લિપિનું આદિ-પૂર્વજ સ્વરૂપ ઉપલબ્ધ નથી થયું. તેમ છતાં, ઉપલબ્ધ નમૂના ઉપરથી નક્કી થાય છે કે ચિત્ર-સંજ્ઞાઓમાંથી ક્રમશઃ મૂળાક્ષરી સંજ્ઞાઓ અને પછી સંયુક્તાક્ષરી સંજ્ઞાઓ બની છે;

(૧૩) ચિત્રસંજ્ઞાઓ શરૂઆતમાં પ્રાચીન ઇજિપ્તની 'ચિત્ર-લિપિ' વાળી સંજ્ઞાઓ લખવાના લઘુને મળતી આવતી હતી. આ સામ્ય કૃતક છે એમ નહિ સમજી શકવાથી ઇજિપ્ત વિદ્યાવિશ્વરહો સિન્ધુલિપિ ઉકેલી ન શક્યા;

(૧૪) તમામ પ્રકારની પ્રાચીન લિપિઓની પૂર્વજ કોઈ એક ભારતીય લિપિ હશે : સિન્ધુના અનાર્ધ (?) વસાહતીઓ પાસે ઘણા જૂના સમયમાં લખવાની કોઈ પદ્ધતિ હતી જેમાંથી ઇજિપ્ત અને ભારત (સિન્ધુ ?)ની બે સ્વતંત્ર લિપિ શાખા વિકસી હશે; *

(૧૫) સિન્ધુની ચિત્રલિપિ ઇજિપ્ત કે આફ્રિકાની કોઈ જાતિમાં થઈ ગયેલી હેમ (Ham)ના વંશજોની 'હેમેટિક' લિપિ હતી. ઉત્તરમાંથી આવેલી, આર્યભાષા બોલતી ટાળીના અનુયાયીઓએ છતાંયેલા હેમવંશીઓની લિપિનો ઉપયોગ પોતાની ભાષાને અક્ષરરેહ આપવામાં કર્યો ! સિન્ધુલિપિની હરપ્પીય લઘુ કહે છે કે ઉત્તર દિશામાંથી આવેલાઓને પોતાની લિપિ નહોતી. એમણે મોહેન-જો-દડો નહિ તો દક્ષિણ પાસેથી લિપિ ઉધાર લીધી હતી;

(૧૬) સિન્ધુ ઘાટીમાંથી ઉત્ખનિત અભિલેખીય સામગ્રી આર્યોની આદિમ બોલી તરફ આંગળી ચીંધવાની સાથેસાથ દક્ષિણુત્તરની દબાઈ ગયેલી ભાષા ઉપર પણ પ્રકાશ ફેંકે છે.

(૧૭) સિન્ધુ સભ્યતાના અભિલેખોમાં વપરાયેલ લિપિ અને ભાષા 'લિપ્યન્તર અને પ્રતિલિપિકરણ' સમયનાં છે. સંયુક્ત સરકારની સત્તા હેઠળ આર્ય પદાધિકારીઓમાં વહીવટદારા ભાષા અને લિપિની અદલા-બદલી ચાલતી હતી.

૫. શ્રી સુધાંશુકુમાર રાયની ઉપયુક્ત માન્યતાઓ અંગે અહીં એટલું જ કહેવું જાસ શરૂ કે જોકે શ્રી રાયે 'પોતાનું' નામ સિન્ધુલિપિમાં ડાળીથી જમણી બાજુ લખ્યું છે પરંતુ વિવિધ અભિલેખોમાં વિવિધ સંજ્ઞા-સંકેતોની ઉકેલ પદ્ધતિની તેમની ચાવીઓ પણ વિવિધ છે અને પરિણામે એ ચાવીઓ મુજબ અન્ય વિદ્વાન અન્ય કોઈ અભિલેખ ઉકેલી શકે કે કેમ એ એક પ્રશ્ન છે. સિન્ધુ લિપિનાં બીજાંની મુરકેલીઓને કારણે ઉદાહરણો ટાંકી શકાય એમ નથી, એ બદલ લેખક દિલગીર છે.

૬. ડૉ. ફ્રેડરિક્સેન્ડના બે લેખ, રાજસ્થાન પ્રાચ્યવિદ્યા પ્રતિષ્ઠાન જોધપુરના, હવે બંધ પડેલાં ત્રૈમાસિક 'સ્વાહા'માં પ્રસિદ્ધ થયા છે. ૨ એમના અભિમતનાં મહત્વનાં તારણો નીચે મુજબ છે :

(૧) માર્શેલ, મેકે, વત્સ અને હન્ટર જેવા વિદ્વાનોએ સિન્ધુલિપિને જમણીથી ડાળી બાજુએ, અભારતીય શૈલીમાં લખાતી માનીને એનો સંબંધ પણ અભારતીય લિપિઓ સાથે જોડ્યો છે;

(૨) સિન્ધુસભ્યતાના અભિલેખો એક જ નહિ, ચાર લિપિઓમાં લખાયેલા છે. એમાંથી ત્રણ નિરસદેહ ડાળી બાજુ લખાતી હતી;

૧૪

૧૬૨/૮૧

પશ્ચિમ

(૩) શ્રી સુધર્માશ્રુતમાર રાય અને અન્ય વિદ્વાનોએ કરેલા પ્રયત્નોનું ફળ સંતોષજનક નથી, દા.ત. શ્રી રાયે એક અભિલેખમાં પશુની આકૃતિ ઉપરનો લેખ આ રીતે વાંચ્યો છે : 'ઉધરસ ખાનાર એકશિંગો.' હકીકતમાં એ લખાણ આમ છે : 'અત્રિ અગ્નિમાન અન.' આમાં 'અત્રિ' એટલે 'અન્નાદ' નામના અગ્નિનું એક સ્વરૂપ અને 'અન' એટલે 'પ્રાણુ-અપાન-ઉદાન-વ્યાન-સમાન' આદિ પાંચ પ્રાણોના નામમાં આવતું ઉત્તરપદ;

(૪) જેટલી વાચના થઈ છે એના અર્થ એવો નીકળે છે કે સિન્ધુ અભિલેખોમાં આજ્ઞાણ અર્થે અને ઉપનિષદોના પ્રતીકો સારી પેઠે મળી આવે છે; હરપ્પામાંથી અને મોહેન-જો-દડોના નીચલા થરોમાંથી;

(૫) દાશનિક કે ધાર્મિક તત્ત્વ તરફ સંકેત ન કરતો હોય એવો એક પણ અભિલેખ નથી;

(૬) અગ્નિ, ઇન્દ્ર, વરુણ, અપ જેવા શબ્દો આજ્ઞાણ અને ઉપનિષદ ગ્રંથોમાં જે અર્થમાં વપરાયેલા છે એ જ અર્થમાં, મોહેન-જો-દડો અને હરપ્પામાંથી મળી આવેલા અભિલેખોમાં વપરાયેલા છે. એના ઉપરથી સિન્ધુ સભ્યતા ઉત્તર વૈદિક યુગની સિદ્ધ થાય છે. પરિણામે સંહિતાકાલને ઈશુથી હજારો વર્ષ પૂર્વેનો માનવો પડે અને વૈદિક લોકોના મુળદેશની સમસ્યા ઉપર પુનઃ વિચાર કરવો પડે;

(૭) ભારતની પ્રાચીન લિપિઓનો વિકાસ કોઈ ચિત્રલિપિમાંથી નથી થયો. શુરોપ અને એશિયાની મોટાભાગની લિપિઓનો મૂળ આધાર, અકારના ઉચ્ચારણ માટે વપરાતાં અગ્નિ આકૃતિ પર છે. દા.ત. સિન્ધુલિપિમાં 'અ' નો ત્રણ સ્વરૂપ છે : (૧) ફારસી લિપિના અભિલેખો જેમ દંડાકાર, (૨) આઘીના 'અ' ની જેમ જે વક્ર રેખાથી બનેલ, અને (૩) જે વક્ર રેખાની મદદથી બનેલાં જે સ્વરૂપ : (ક) લાંબા તકબૂચની ઊભી આકૃતિ જેવું અને (ખ) ઘટાકાર.

(૮) સિન્ધુલિપિના કેટલાક વર્ણોના આકાર આ રીતે નક્કી થયા છે :—

અ—બૃહદ્દાર્બક ઉપનિષદમાં નિરુણ આત્માની પુરુષરૂપમાં કલ્પના કરી છે, જે ત્રણ રૂપ ધારણ કરવાથી ત્રણેના પ્રતીક રૂપે ઉપયુક્ત ત્રણ અ-કારનાં રૂપ બન્યાં છે.

પ—આત્માની પરા-શક્તિનો દ્યોતક,

ઉ—જ્યોતિનું પ્રતીક, સંપુટાકાર 'પ' વર્ણનો અદ્વીશ 'અ' વર્ણના સંપર્કમાં આવીને જે ભાગમાં વહેંચાઈને એ ઉ-કાર બનાવે છે. આજ્ઞાણગ્રંથોમાં 'ઉ' (ઉક) અગ્નિ, આદિત્ય તથા પ્રાણ નામની જ્યોતિઓનું નામ છે. ઉ-કાર બનાવવા માટે નિષ્કલ ક્ષત્તના પ્રતીકરૂપ અ-વર્ણની પરાશક્તિનું નામ 'ઉમા' માન્યું હશે. કેનોપનિષદ (૩.૧૨) કહે છે : ઉં નિર્માસિ હિતિ ડમા;

ન—'પ' વર્ણની કેટલીક આકૃતિઓની એક બાજુ 'ન' મળ્યો છે. પૂર્વોક્ત પાંચ પ્રાણોના નામમાં ઉત્તરપદ તરીકે વપરાયેલ 'અન', એ પ્રાણોમાં વ્યાપ્ત મૂળ યા પૂર્ણ પ્રાણ (ભૂમા)નો દ્યોતક છે. આજ્ઞાણગ્રંથોમાં 'અન' શબ્દ યજ્ઞવાચક છે. સિન્ધુ અભિલેખોમાં જે 'અપ' ની સાથે એક 'અન' મેળવીને બાજુમાં 'યસ' લખ્યું છે. 'પ' વર્ણની આકૃતિની એક બાજુ 'જ' અને બીજી બાજુ 'ન' વર્ણ મળે છે. 'યસ' શબ્દની ઉત્પત્તિ 'જન' ધાતુમાંથી થયેલી મનાય છે.

વ—વર્ણનો યોધક. એમાં 'અપ' અને 'અન'નો સંયોગ થવો જરૂરી. અપ એટલે જળ. માટે વર્ણનો સંબંધ જળ સાથે પણ છે.

(૯) અભિલેખના લખાણને ધ્યાનમાં રાખીને મુદ્રાચિત્રોમાંના કેટલાંક પ્રતીકોનું અર્થઘટન થઈ શકે. દા.ત.

૫/૪૬

સિંચાઈ/૮૧

૧૫

(ક) 'ઇન્દ્ર' અને 'ઉમા' લખેલા એક મુદ્રાચિત્રમાં એક પુરુષ એક વૃક્ષને ઉ-કાર આપે છે. એમાં જે વૃક્ષ છે એ બૃહદારણ્યક ઉપનિષદમાં વૃક્ષરૂપે વર્ણિત માનવ-શરીર છે;

(ખ) ઇન્દ્ર-ઉમા લખેલા એક અન્ય વૃક્ષાંકિત મુદ્રાચિત્રમાં એ પુરુષ લકાઈ કરવાની તૈયારી કરતા દશાંબ છે. એમના કાશમાં શસ્ત્રરૂપી વૃક્ષ-શાખા છે. શાખાની પાંચ-પાંચ પાંદડી ક્રમશઃ પાંચ કર્મન્દ્રિયો અને પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયોની પ્રતીક છે. ત્રીજો પુરુષ, ઇન્દ્ર વૃક્ષ પર બેઠો છે. ઇન્દ્ર વાધને જે આકૃતિ પાસે જતો શેકે છે એ આકૃતિ 'વન' શબ્દ બતાવે છે. આ ત્રણ પુરુષો અગ્નિ, આદિત્ય કે વાયુ અને ઇન્દ્ર અથવા વાહ્મય, મનોમય અને પ્રાણમય છે; અને 'વન' તથા ઉપનિષદીય 'તદ્ વન' એ બંને તુરંચ સ્થાનનાં પ્રતીક છે જેની શક્તિથી ઉક્ત ત્રણે પુરુષો શક્તિમાન બન્યા છે;

(ગ) એક મુદ્રાચિત્રમાં 'વન'ની 'અ-વણ્' રૂપી એ પાંદડીઓ તોડીને એક મોંમાં દબાવતું અને બીજી પૃથ્વી પર નાખતું જે પથ્થુ બતાવેલ છે એની ઉપર 'વૃત્ર વપદ્' લખેલ છે. મતલબ કે એ મુદ્રામાં એવા વૃત્રતું ચિત્ર છે જે વપદ્ બની ચૂક્યો છે. (જે છ દેવ વૃત્રના આધિપત્યમાં હતા એ, વરૂણના આધિપત્યમાં આવી જવાથી 'વપદ્' કહેવાય છે).

(૧૦) વરૂણત્વ કે વૃત્રત્વની પ્રધાનતાને વ્યક્ત કરવા માટે સિન્ધુ અભિલેખોમાં આવતાં પશુપ્રતીકોનાં સુખ ક્રમશઃ દક્ષિણાવર્ત કે વામાવર્ત કરવામાં આવતાં હતાં. આ નિયમનું પાલન એટલી ચુસ્ત રીતે કરવામાં આવ્યું છે કે જે ચિત્રમાં વૃત્રત્વપ્રધાન પ્રતીકને આવશ્યકતાવાચ જમણી તરફ જતું બતાવતું પડે છે એનું સુખ તો મરડીને ડાબી તરફ જ બતાવવામાં આવે છે !

(૧૧) 'વરૂણ' અને 'વૃત્ર' એક જ ધાતુમાંથી બનેલા શબ્દો છે. અર્થ છે : 'આવૃત્ત કરનાર.' બંને એક જ પરાશક્તિનાં રૂપાંતર છે, એક પ્રકાશમય, બીજો અંધકારમય. વિશ્વસ્ટિ માટે બંને ઉપયોગી છે. વધ એટલે રૂપાંતરણ : શત્રુમાંથી સેવક તરીકે. ઇન્દ્ર વૃત્રનો વધ કરીને એને સૌમ્ય બનાવે છે. વરૂણ, અગ્નિના રૂપમાં બહારથી પ્રકાશ અને ગરમી આપે છે તો વૃત્ર પણ જટરાગ્નિના રૂપમાં પાત્રનક્રિયા કરે છે. આથી "અન્નાદ અગ્નિ" વાસ્તવમાં વૃત્ર જ છે. આમ વૃત્રવધ વસ્તુતઃ વૃત્ર-સહયોગ બને છે. માયા, માત્રા, માતલી જેવા પદોમાં આવતી 'મા' ધાતુ નિર્મોણની સચ્ચ બનીને સિન્ધુ ધાતીનાં વૃત્ર-પ્રતીકોની સાથે વપરાઈ છે. દા.ત. જે મહિષ અ-યત્ર વિશ્વંશ કરતો કે ભાલાનો શિકાર થતો બતાવાયો છે એને અ-યત્ર, અથવા એ જ મુદ્રાચિત્રમાં એની સામેના ભાગે જ, શાંત અને સામે એક પાત્ર રાખેલ બતાવેલ છે. એની ઉપરના લખાણના અંતિમ અક્ષર 'મા'નો અર્થ છે નિર્મોણ કરનાર. નિર્મોણકાર્ય એટલે યજ્ઞ. સિન્ધુ ધાતીનાં પરંપરામાં, આવા યજ્ઞમાં વૃત્ર સહયોગ આપે તો એની ઓળખ 'વૃત્રજન' કે 'વૃત્રવપદ્' થઈ જાય છે. સામે પક્ષે વરૂણને યજ્ઞ વિરોધી ભાવના ધારણ કરે તો એને યજ્ઞનો શત્રુ સમજવામાં આવે છે. દા.ત. મોહન-જે-દડોમાંથી મળેલ એક તામ્રમુદ્રામાં એક 'મેપ'માંથી એક 'જી' બહાર નીકળીને ભાગે છે. બીજો એક હરવ 'જી' એના શિંગડામાં ઠાંકી જુદો દેખાય છે. મુદ્રાની ઉપર લખેલ 'વૃત્ર' શબ્દની સાથે ત્રણે પ્રકારના 'અ-કારો દારા' અને 'શબ્દ ત્રણવાર લખાયેલો જણાય છે. અર્થ છે કે આ મેપ, માનવ-વ્યક્તિત્વની એ રિચિતનું પ્રતીક છે જેમાં ત્રણે અ-કારો દારા અભિપ્રેત ત્રણે સ્તરે વૃત્રત્વ સ્વીકાર કરી ચૂક્યો છે;

(૧૨) સિન્ધુ ધાતીના રચરિતકોમાંથી પશુ દક્ષિણાવર્ત અને વામાવર્તના પ્રકારાન્તરે વરૂણત્વ અને વૃત્રત્વની

કદપનાને બળ મળે છે. એક મુદ્રા પર ચાર વામાવર્ત અને બીજી પર પાંચ દક્ષિણાવર્ત સ્વસ્તિકો છે. દક્ષિણાવર્ત સ્વસ્તિકોની સાથે “વૃત્ર અનાન અ-વર્ણત્રય” લખેલું છે. સાથે-સાથે એક પુરુષ, એક વામાવર્ત ચિત્રાને પ-વર્ણ બેટ ધરતો બતાવેલ છે. આ ચિત્રણમાંથી એવો સંકેત મળે છે કે અન અને અનન તથા અ-વર્ણત્રય દ્વારા અભિપ્રેત શરીરત્રયમાં વ્યાપ્ત વામાવર્ત ચિત્રાર્થી પંચ-વિધ વૃત્રને પ-વર્ણ દ્વારા પાંચ દક્ષિણાવર્ત સ્વસ્તિકોના રૂપમાં વરુણત્વ તરફ વાળવામાં આવી રહ્યા છે; કારણ કે, વામાવર્ત સ્વસ્તિક વૃત્તવ તરફ વળવાનો સૂચક છે. પ્રથમ થાય કે એ કયું કેન્દ્ર છે કે જેનાથી કાળા કે જમણા વળવા-વાળવાનું અન્તે અભિપ્રેત છે? જવાબ મળે છે કોસ અંકિત મુદ્રાઓમાંથી. કોસનાં ચિત્રો બહારથી સિન્ધુ ધાટીમાં આબ્યાનું કેટલાક વિદ્વાનો માને છે એ સંભવિત નથી. કોસને વામાવર્ત કે દક્ષિણાવર્ત કરવાથી જ બંને પ્રકારના સ્વસ્તિકોનું નિર્માણ થાય છે. આમ, કોસ, માનવ-વ્યક્તિત્વના એ કેન્દ્રરથ રિચિતિનો સ્ત્રોત છે જેના વડે વામાવર્ત થઈને વૃત્ત-ત્વના અધિકાર તરફ કે દક્ષિણાવર્ત થઈને વરુણત્વના પ્રકાશ તરફ જઈ શકાય છે. એ બંને રિચિતિની વચ્ચે કોણ (ક:) છે? ‘કોસ!’ જે સિન્ધુ ધાટીનો ક-વર્ણ પણ છે અને એનો અર્થ ‘કોણ’ અથવા ‘યુ’ થાય છે;

- (૧૩) મુદ્રાચિત્રોને આધારે કહી શકાય કે એ સભ્યતા વૈદિક હતી, બાપા સંસ્કૃત;
 (૧૪) લાપાની ખાસ વિશેષતા આ પ્રમાણે છે : ‘સિન્ધુ’ જેવા શબ્દોમાં, ‘સ’ ને સ્થાને ‘હ’ નું ઉચ્ચારણ; ‘વૃક્ષ’ જેવા શબ્દોમાં ‘ક્ષ’ ની ‘ક’ ધ્વનિના બદલામાં ‘ખ’ ધ્વનિનું ઉચ્ચારણ; આધુનિક સંસ્કૃતતા ‘કત’ પ્રત્યયને સ્થાને ‘ત’ ને બદલે ‘ત્ર’ નો ઉપયોગ; જેમકે, ‘ભારત’ ને બદલે ‘ભારત્ર’; પહેલી વિભક્તિમાં વિસર્ગને બદલે ન-કારનો ઉપયોગ, સમસ્ત પદોમાં કચારક સન્ધિનો અભાવ અને વિભક્તિનો પ્રયોગ અનિવાર્ય નહિ;
 (૧૫) મુદ્રાઓનો ઉપયોગ ગદ્ય-ટોણા માટે થતો હતો એવી પ્રચલિત માન્યતા બરાબર નથી. વિદ્વાનોએ સિન્ધુધાટીમાં વૃક્ષ પૂજા અને પશુપૂજાને ધર્મનાં અંગ માન્યાં છે એ પણ બરાબર નથી. વૃક્ષ અને પશુ સર્વત્ર દાર્શનિક કાવ્ય-પ્રતીકોના રૂપમાં પ્રયુક્ત થયાં હોય એમ જણાય છે;
 (૧૬) દાર્શનિક વિષયો ઉપર આટલી અધિક મુદ્રા મળવાનો અર્થ એ છે કે એનો ઉપયોગ ભૂજપત્ર આદિ ઉપર હાપવા માટે થતો હતો. આ માન્યતા સાચી હોય તો સિન્ધુ ધાટીની આ મુદ્રાઓને વિશ્વભરના પ્રથમ યાત્રી મુદ્રાલાયમાં સાધનો જ માનવી પડે;
 (૧૭) કેટલાક અભિલેખોની વાચના : (ક) સપ્તાત્રિ, (ખ) એકત્રિત અત્રિ અગ્નિ, એકાદશ અનન, (ગ) હ્રસ્વત્રિગ્નિપકાનન; (ઘ) ચતુરગ્નિ; (ચ) ચતુર્વિધ અત્રિ, (ઙ) શત અન્નાત્રિ દાદશાગ્નિ ભારત્ર-રાષ્ટ્ર.

૭. ડૉ. ફ્રેડરિક્સેનની પદ્ધતિ વૈદિક સાહિત્યમાંથી દાખલા લઈને અર્થઘટન કરવાની છે. આ એમની આગવી પદ્ધતિ થઈ. જે કે એમણે સિન્ધુલિપિની વર્ણમાલા અને એનું નાગરી લિપ્યન્તર આપેલ છે એથી દરેક વર્ણનું ધ્વનિમૂલ્ય તો સમજાય છે પરંતુ એમણે અ, ઈ, ઓ, ઝ, બ, ગ, જ, ત, દ, ધ, વ, પ, બ, મ, ય, ર, વ, સ, શ, હ અને ત્ર વર્ણો માટે એકથી વિશેષ સિન્ધુ વર્ણો આપ્યા છે. દા.ત. ‘ન’ માટે સાત (ll. A, U, V, Q, III, ૭). આ પદ્ધતિ મુજબ બીજો વિદ્વાન સર્વસંમત વાચના કરી શકે કે કેમ એ શંકાસ્પદ છે !

પાંચક

રિસેમ્બર/૮૧

૧૭

૮. ફિનલેન્ડના વિદ્વાન શ્રી પરપોલાએ કોમ્પ્યુટરની મદદથી સિન્ધુલિપિના દરેક પદમાં આવતા અક્ષરોનો ક્રમ ખતાવતો કોષ, પદાક્ષરક્રમકોષ (અંગ્રેજી : Concordance) તૈયાર કર્યો છે. એમની ધારણાઓનો સાર નીચે મુજબ છે :

- (૧) રાત અભિલેખોની સંખ્યા ૩૦૦૦ જેટલી છે. એમાં એકાક્ષરીને ગણ્યા નથી. દરેક અભિલેખમાં આવતા વર્ણ (સંજ્ઞા કે સંકેત)ની સરેરાશ સંખ્યા પાંચની છે. લાંબો પાઠ ધરાવતા ૧૪૦૦ અભિલેખો છે. એમાં ૧૭ વર્ણ ત્રણ પંક્તિઓમાં વહેંચાયેલા છે;
- (૨) કોઈ જ લેખ એ ભાષામાં નથી. (જુઓ નીચે આંક-૨૨).
- (૩) દ્વિભાષી અભિલેખોના અભાવની પૂર્તિ અન્ય એ બાબતોથી કરી છે :
 - (ક) ચોક્કસ સંજ્ઞા સાથે આવતી અન્ય બાબતો સાથે એ સંજ્ઞાનો સંબંધ, અને
 - (ખ) પુરાવશોષ, તુલ્યશ્ચાત્મના સિદ્ધાંતો અને ઉત્તરવર્તી રીત-રિવાજોના સંદર્ભમાં ઐતિહાસિક સંબંધ;
- (૪) કેટલાક વિદ્વાનો મેસોપોટેમિયાની લિપિઓની ઉકેલ પદ્ધતિનો આધાર લઈ સિન્ધુલિપિની કેટલીક જુદી જુદી સંજ્ઞાઓને એક જ ધ્વનિમૂલ્ય કે કોઈ એક સંજ્ઞાને અનેક ધ્વનિમૂલ્ય સૂચવે છે એ બરાબર નથી; કારણ કે મેસોપોટેમિયામાં તે જુદી જુદી ભાષા બોલતા લોકોના આગમનથી ઉચ્ચારભેદ જીભ થતા હતા, સિન્ધુલિપિમાં છેવટ સુધી સંજ્ઞા કે એના ઉચ્ચારમાં ફરક પડ્યો નથી;
- (૫) લખાણની દિશા મુખ્યત્વે જમણીથી ડાબી બાજુ હોવાના અનેક પુરાવા મળ્યા છે. અલબત્ત, એ કે વધુ પંક્તિઓના કેટલાક લેખોમાં પ્રથમની પંક્તિ જમણીથી ડાબી તો નીચેની પંક્તિ ડાબીથી જમણી બાજુ લખાઈ હોય એવા દાખલા પણ મળ્યા છે અને તેમ છતાં, કેટલાક કિસ્સામાં (એક જ પંક્તિનો લેખ હોવા છતાં) ડાબીથી જમણી બાજુ પણ વાંચવું પડે છે. બપોરે કેટલાક લેખોમાં લખાણની દિશા મોટે ભાગે જમણીથી ડાબી બાજુ વાંચવું પડે છે. આવી જ અનિશ્ચિતતા અભિલેખના માધ્યમની એકથી વધુ બાજુઓ પર લખાણ કર્યું હોય એવા કિસ્સામાં પણ ખરો જ! એમણે તૈયાર કરેલા પદાક્ષર ક્રમકોષમાં આ તમામ પદ્ધતિઓનું સાધારણીકરણ (જમણીથી ડાબી બાજુ) કરી નાખ્યું છે!
- (૬) મૂળ અભિલેખોના લખાણની પંક્તિમાં આવતા એકથી વધુ શબ્દો એકબીજાથી છૂટા પાડેલા ન હોઈ એમણે પણ છૂટા પાડ્યા નથી; કારણ કે અમુક સંજ્ઞા શબ્દ-સંજ્ઞા છે કે બધાકરણ જેવી એ હાલની તકે સર્વસંમત રીતે નક્કી થઈ શકે એમ નથી;
- (૭) સંયુક્તાક્ષર જણાતી સંજ્ઞા (વર્ણ)નું કોમ્પ્યુટરની મદદથી વિવિધ રૂપાંતરક્ષમ વર્ગીકરણ કરવામાં આવ્યું છે જેથી ધ્વનિમૂલ્ય સરળતાથી સમજી શકાય. આમ કરવામાં અન્ય પ્રાચીન લિપિઓનો આધાર લીધો છે;
- (૮) મુદ્રા ઉપરના લેખો સર્વત્ર અને સદા એક સરખા જ હોય છે. આવાં સુમેરિયન લખાણોનો સંસ્કૃતિક સંદર્ભ સિન્ધુ સભ્યતાની મુદ્રાઓને લગભગ મળતો આવે છે. વળી મેસોપોટેમિયામાંથી મળેલ સિન્ધુ લિપિવાળી મુદ્રા પણ ખતાવે છે કે સિન્ધુ સભ્યતા ધારકોને સુમેરિયનો સાથે સીધા સંબંધો હતા;
- (૯) સુમેરિયન મુદ્રાઓના ૨/૩ ભાગ માલિકી ખતાવે છે. મતલબ કે મુકાદમ, વેપારી, ન્યાયાધીશ, સિપાહી, વાળંદ, ધોખી, સલાટ, ધાતુકામના કારીગરો, રસોયા, સંગીતકાર વગેરેના નામની એ મુદ્રાઓ છે. આવી રીતે, મોહન-જો-દડોના તમામ માંગો અને મકાનોમાંથી મુદ્રાઓ મળી

૧૮

નવેમ્બર/૮૧

પશ્ચિમ

આવેલી છે એનો અર્થ એવો તારવી શકાય કે સિન્ધુ સભ્યતાનો દરેક માણસ પોતાના ધંધાને લગતી મુદ્રા રાખતો હતો. આમાંની કેટલીક મુદ્રાઓ તો પેઢીઓ મુખી વપરાઈ હતી. એથી એમાં વ્યક્તિવાચક નામને બદલે બિરુદ કે ધંધાનું નામ જ આવેલ હશે. જે સિન્ધુ મુદ્રા પ્રમાણમાં મોટી છે એમાં જ ચિત્રાદિ મૂર્તિવિધાનાત્મક સંજ્ઞાઓ રપટપણે આપી છે. એવી મુદ્રાઓ મહરવના માણસોની કે સંસ્થાઓની હશે;

- (૧૦) મુદ્રા બંધાંથી મળી આવેલ હોય એ મકાન જે ધંધાદારીનું હોય એના આધારે પણ મુદ્રાલેખનો વિષય નક્કી થઈ શકે;
- (૧૧) અભિલેખોના લખાણની શબ્દોમાં ગોઠવણી કરીએ છીએ ત્યારે એમાંથી વિવિધ વાક્યાંશો અને છે;
- (૧૨) સિન્ધુલિપિના કેટલાક ચોક્કસ વર્ણોના, લેખમાં આવતાં એમના સ્થાન ઉપરથી, અર્થ તારવી શકાય. જેમકે $U =$ આ વર્ણ લગભગ, શબ્દોને અંતે, ડાબી બાજુએ છેડે, લગભગ ૧૨૦૦ વખત આવે છે. મોટા ભાગના વિદ્વાનો એને છઠ્ઠી વિભક્તિનો પ્રત્યય માને છે. એના ચોક્કસ અર્થવટન માટે ખૂબ વિવાદ છે. એ રીતે Δ આ વર્ણ કે સંકેતને પણ વિદ્વાનો વ્યાકરણતત્વનો સંકેત માને છે. પણ એના પછી જે, ડાબી બાજુએ, વધુ અક્ષરો આવે તો પોતે શબ્દ પણ બની જતા હોય છે।
- (૧૩) ઉપર મુજબ વર્ગીકરણ કરવા માત્રથી, ચિત્રો કે ધ્વનિમૂદ્રાઓની મદદ વિના જ, સિન્ધુલિપિના વર્ણોના અન્યોન્ય સાથેના સંબંધોના આધારે, ચોક્કસ તારણો નીકળી શકે. આવાં તારણોને પછી ચિત્રોની મદદથી નિશ્ચિત કરી શકાય. જેમકે, પ્રાચીન લિપિઓમાં કોઈ પણ ચિત્ર એક વિચાર-બીજ રૂપે કે લખાણ જેડે ધનિક રૂપે સંકળાયેલ વિષય રૂપે આપવામાં આવતાં હોય છે. દા. ત. આ સંજ્ઞા 'માનવ'ના અર્થમાં વપરાયેલી હશે;
- (૧૪) દ્રાવિડી લાપાઓમાં 'માનવ' માટે બહોળો વપરાતો શબ્દ છે : 'આણ' કે 'આળ' અર્થ છે. 'સેવક.' આથી, સિન્ધુલિપિમાં $U =$ આ સંકેત શબ્દને છેડે (ડાબી બાજુએ) ન આવતો હોય તો એનો અર્થ 'મહંત' કે 'મંદિર' થઈ શકે;
- (૧૫) સિન્ધુલિપિના વિકાસના તત્ત્વો અંગે આપણે ખાસ કશું જાણતા નથી;
- (૧૬) જગતની પ્રાચીન લિપિઓએ અન્યોન્યમાંથી વર્ણો, સંજ્ઞા કે સંકેતો લીધા છે એમ ને માનીએ તો પણ એ સમાનતા ચકાસવાથી અર્થ-સંકેત મળે. અર્થોન્તર સ્વરવાનું સરળ બને. આ રીતે સિન્ધુ લખાણોનો અર્થ એસાડી શકીએ તો લાપાનો સંકેત મળવાનો સંભવ ખરો. હકીકતમાં લાપા નક્કી થયા બાદ જ લિપિનો સાચો ઉકેલ સંભવી શકે;
- (૧૭) સિન્ધુલિપિમાં મરોદિત સંખ્યામાં પ્રયયો છે. પૂર્વગો નથી. ભારતમાં ઈ.સ.પૂર્વે ૧૦૦૦ આસપાસ આવી લાપાઓ હતી. હાલમાં દ્રાવિડી વર્ગની લાપાઓ આ પ્રકારની છે;
- (૧૮) સિન્ધુસભ્યતાનું મૂળ સુમેરિયામાં નથી. સ્થાનિક પૂર્વ સિન્ધુસભ્યતામાંથી એનો વિકાસ થયો છે. એનાં મૂળ દ્રાવિડી લાપાઓ જેડે સંકળાયેલાં છે. વૈદિક લાપાને મહદંશે અસર કરનાર પ્રાગ્-આર્ય લાપાના પુરાવા માત્ર દ્રાવિડી લાપાઓમાંથી મળે છે જે રપટપણે બતાવે છે કે ઈ.સ.પૂર્વે ૨૦૦૦ ના ઉત્તરાર્ધ પહેલાં, પંજાબ પ્રદેશમાં દ્રાવિડીય લાપાઓની બોલબાણ હતી. સિન્ધુસભ્યતાનું સુમેરિયન નામ છે મે-લુદ-હ. પાલીમાં અને સંસ્કૃતમાં એ ક્રમશઃ 'મિલગ્ગ' અને 'મલેચ્છ' થાય, આ ઉપરથી ઉપયુક્ત માન્યતાને ટેકો મળે છે;

પાંચકે

ડિસેમ્બર/૮૧

૧૯

- (૧૯) સિન્ધુલિપિની એક સંજ્ઞા -૨- આવી મત્સ્યાકાર છે. દ્રાવિડીય અને આદ્રાવિડીય ભાષાઓમાં 'મત્સ્ય' કે 'તારા'ના અર્થમાં 'મીન' ધાતુ ઉપરથી બનેલા અનેક શબ્દો મળે છે. સિન્ધુલિપિમાં જ્યાં જ્યાં મત્સ્ય-સંજ્ઞા સાથે જુદા-જુદા ધ્વનિ સંકેતો વપરાયા છે ત્યાં ત્યાં જુદા જુદા અર્થ મળીકળે છે. ધ્વનિ-સંકેત ત્રિનાની મત્સ્યસંજ્ઞા પાસે પાસે એ વાર આવે ત્યારે ત્યારે તુલુ ભાષાના 'મિણિ-મિણિ' (ચળકતું) અને તેલુગુભાષાના 'મિન-મિન' (ચળકતું) પદને મળતો અર્થ થાય છે;
- (૨૦) મત્સ્યસંજ્ઞા સાથે આવતા ધ્વનિસંકેતોને કારણે એના ઉચ્ચાર અને તેથી અર્થમાં ફરક પડે છે. આવા અર્થ આજથી ૨૦૦૦ વર્ષ પહેલાંની તામિલ ભાષામાં ગ્રહો માટે વપરાતા રંગ સાથે મેળ ખાય છે. જેમકે સિંધુમાં અમુક ધ્વનિસંકેતયુક્ત મત્સ્યસંજ્ઞાનો ઉચ્ચાર 'મેય' થાય. તામિલમાં શનિના ગ્રહના કાળા રંગના અર્થમાં "મૈ-મ-મીન" સંજ્ઞા છે.
- (૨૧) ઋગ્વેદમાં પંચાગનો ઉલ્લેખ નામમાત્રનો આવે છે. અથર્વવેદમાં તમામ ગ્રહોની અને ચન્દ્રના તમામ ધરોની માહિતી આપી છે. આ ખતાવે છે કે ઋગ્વેદિક આર્યોએ ભારતના પોતાની પહેલાંના વસાહતીઓ પાસેથી, ઇ.સ.પૂર્વે ૨૪ મી સદીમાં, પંચાગવિદ્યા મેળવી હશે. આપનારા હશે સિન્ધુ સભ્યતાના ધારકો. કારણ કે એ ધારકો નક્ષત્રવિદ્યાના આધારે જ નગર આયોજન કરતા હતા. આનો એક વધુ સૂચક પુરાવો આ મુજબ છે : હરપ્પીય સિન્ધુલિપિમાં મત્સ્યસંજ્ઞાની પાસે હરયજાનું ચિત્ર પણ આવે છે : ક્યારેક પગ સહિત પણ મહદંશે નહોરવાળું. અર્થ થાય 'પકડવું'. સૂચિતાર્થ થાય 'ગ્રહ'. દ્રાવિડીય શબ્દ 'કોળ' પણ આ બંને અર્થનો વાચક છે. સંસ્કૃત ધાતુ 'ગ્રહ'નો પણ આ જ અર્થ થાય છે;
- (૨૨) મોહન-જો-દડોમાંથી મળેલી ૨૦૦ જેટલી તામ્રપટ્ટીઓની એક બાજુ લખાણ છે, બીજી બાજુ એને આનુષંગિક, મૂર્તિપ્રધારનાં, વળાં (અંગ્રેજી MOITF) છે. આ વળાં કેટલીક પટ્ટીઓમાં ચિત્રલિપિનું ૩૫ ધારણ કરે છે. આમ હરપ્પીય લેખો દ્વિભાષી હોવાનું સિદ્ધ થાય છે. (જુઓ ઉપર આંક-૨).
- (૨૩) હરપ્પામાંથી મળેલી એક મુદ્રામાં U આવી સંજ્ઞાની વચ્ચે હરયજાની આકૃતિ અને બહાર બંને બાજુ પીપળાનાં એકેક પાનની આકૃતિ બનાવી છે. (કેટલીક મુદ્રામાં પીપળાના પાનને બદલે અન્ય ચિત્રાકૃતિ હોય છે), આ ચર્ચો સંયુક્તાક્ષર દ્રાવિડીય ભાષાઓમાં 'કોળી'ના અંતર, વડ, જલ, મારવું, લા કરવો, મારી નાખવું, બાણથી મારવું (તેલુગુમાં) વિલાપને કારણે મોટી ૨૬મું વગેરે અર્થો થાય છે. ઉક્ત જોડાક્ષર 'પકડનાર'ના અર્થનો દોષત છે. સંસ્કૃતમાં 'હર' અને 'રૂદ્ર'નો પણ એ જ અર્થ થાય છે. અગ્નિને પણ રૂદ્ર કહે છે. એનું ૩૫ બકરા જેવું છે. મોહન-જો-દડો માંથી મળેલ તામ્રપટ્ટીમાં શિકારી દેવની લાંબી આંખો, દાદી અને ચિંગડાં વગેરે બકરા જેવાં છે. તેથી એ ચિત્ર શિકારી કે રૂદ્રનું હોવાની શક્યતા છે;
- (૨૪) દ્રાવિડીય ભાષાઓના 'કોળી' શબ્દનો અર્થ 'વડ' પણ થાય છે. સંસ્કૃતનો 'વટ' શબ્દ મૂળમાં દ્રાવિડીય હોવો જોઈએ. પુરાણોમાં વટ-વડ ને ઉત્તર તરફનું જલ માનેલ છે. સિન્ધુ અભિલેખોમાં વટ અને મત્સ્યની આકૃતિને મળતાં ચિત્રોને 'વટ-મીણ' (ઉત્તર તરફનો તારો) વાંચી શકાય. અર્થ છે : લગ્નવિધિ વખતે જ્યાંને બતાવવામાં આવતો દક્ષિણભારતમાં અરુધતિનો તારો અને વૈદિક વિવાહ પદ્ધતિમાં દુવનો તારો.

૨૬

૨૬/૮૧

પાંચ

૯. શ્રી પરપોલાના વિધાનો અને માન્યતા અંગે એટલું જ કહેવું બસ થશે કે ભારતમાં આયોજી અને પ્રતિષ્ઠાના પ્રશ્ને ઉત્તર ભારતીયો અને દક્ષિણ ભારતીયો વચ્ચે ક્યારેય મનોવૈજ્ઞાનિક એકત્ય ન સર્જાય એ બાબતનું વિદેશી વિદ્વાનો માત્ર-અમાતપણે ખાસ ધ્યાન રાખે છે.

૧૦. સિન્ધુ લિપિના લખાણની અભારતીય શૈલીના ભારતીય પુરસ્કર્તા છે શ્રી ઇરાવતમ મહાદેવન. ૪૮૨૯ પાનાના દળદાર ગ્રંથમાં એમણે સિન્ધુલિપિના અભિલેખોનો પાઠ, પદાક્ષરક્રમકોષ અને વિવિધ માહિતી સભર કોશ આપ્યા છે. એમનો હેતુ પણ સિન્ધુ લેખોને ધ્વનિમૂલ્ય આપીને વાચના કરવાનો, સિન્ધુલિપિ ઉકેલવાનો નથી. એને બદલે લિપિ અંગે મૂળભૂત માહિતી આપીને વધુ સંશોધન માટે એક સાધનમય આપવાનો હેતુ છે. એમણે પણ તમામ કાર્ય કોમ્પ્યુટરની મદદથી કર્યું છે. સિન્ધુ મુદ્રાના કુલ ૩૪૫૫ નમૂના તપાસી એમાંથી ૨૯૦૬ સ્લેખ નમૂના આધારે ગ્રંથ તૈયાર કર્યો છે. પ્રથમના બે વિદ્વાનો જેવી કોઈ ચર્યા એમના ગ્રંથમાં નથી. એથી એમની માન્યતાઓનાં વિવિધ પાસાંનો સાર આપી શકાય એમ નથી. એને બદલે એમના ગ્રંથ વિશે અને એ તૈયાર કરવાની એમની કાર્યશૈલી અંગે થોડું જોઈએ, જેમાં અનાયાસે એમની ટૂંકીક માન્યતાઓનાં ઉલ્લેખ પણ આવી જશે :

- (૧) સિન્ધુલિપિના લખાણની દિશા જમણીથી ડાબી બાજુએ હોવાનું માન્ય છે. જે લેખ એક જ માધ્યમની બે બાજુએ થોડો થોડો આપ્યો હોય એને ક્યાંથી શરૂ કરવો ? બરાબર એના જેવો જ લેખ અન્ય કોઈ માધ્યમની એક જ બાજુએ હોય તો એના ઉપરથી. તેમ છતાં કેટલાંક લખાણ ડાબીથી જમણી બાજુ અને કેટલાંક ઉપરથી નીચે, જીર્ણરેખામાં લખાયાં હોવાનું સ્વીકાર્યું છે. સથોાસથ કેટલાંક લખાણ ડાબી કે જમણી અને બાજુથી એક સરખા જ વંચાતાં હોય (જેમકે, ન વ જ વ ન) એમ પણ સ્વીકાર્યું છે;
- (૨) મુદ્રા, મુદ્રાંકન કે કોઇપણ પ્રકારના અભિલેખનાં પુનરાવર્તન પણ લેવામાં આવ્યાં છે. (પરિણામે ગ્રંથ દળદાર બન્યો છે);
- (૩) પદાક્ષરક્રમકોષમાં અમુક સંગ્રા (વર્ણ) કે સંકેત) એના મૂળરૂપે એટલે માત્રાચિહ્નો આદિ નિશાની બાદ કરીને લીધી છે. (પરિણામે સાચા ઉચ્ચાર અને વાચના થઈ શકે નહિ. કારણ કે દરેક સંગ્રાનું ધ્વનિમૂલ્ય જ સમગ્ર નહિ);
- (૪) સંગ્રાની યાદીમાં ૪૧૭ સંગ્રા નોંધી છે (પણ એમાંથી કેટલાંક દાખલામાં એક જ સંગ્રાના વિવિધ રૂપો પણ જોવા મળે છે);
- (૫) કુલ ૨૯૭૪ પંક્તિઓ જમણીથી ડાબી બાજુ, ૨૩૫ પંક્તિ ડાબીથી જમણી બાજુ, નવ દાખલામાં બીજી પંક્તિ, ઉપરની કરતાં વિરુદ્ધ દિશામાં, ૧૯૦ લેખ એકાક્ષરી, સાત લેખ ઉપરથી નીચે-જીર્ણરેખાકાર શૈલીમાં, ૧૨ લેખ ડાબી જમણી અને બાજુથી એક સરખા અને ૧૫૫ પંક્તિઓ શંકારપદ જણાઈ છે.
- (૬) લખાણની ઉપયુક્ત દિશા વાચનાના આધારે નહિ પણ બાહ્ય પુરાવાના આધારે નક્કી કરી છે. બાહ્ય પુરાવા કયા ?

(ક) લખતી વખતે પ્રથમ લખેલા અક્ષરના કોઈ ભાગ ઉપર પછીના અક્ષરનો કોઈ ભાગ આવી જાય તો એ એમાંથી પહેલાં કયો અક્ષર લખાયો હતો એ બજી શકાય. પહેલાં જે લખાયો હોય એના ઉપરથી લખાણની દિશા પણ નક્કી થઈ શકે. શ્રી લાલે આ સિદ્ધાંત મુજબ સૂચન કરેલું કે લખાણની પદ્ધતિ જમણીથી ડાબી બાજુની છે. શ્રી મહાદેવનની દલીલ છે કે આમ

પાંચક

હિસાબર/૮૧

૨૨

ઉપરાષ્ટ્રપરી લખાયેલા મનાતા અક્ષરો જોડાક્ષર હોય તો ? તો ઓ લાલની માન્યતા ખોટી પડે ! શ્રી મહાદેવનની માન્યતા એવી છે કે અમુક લેખો જમણીથી કાળી બાજુએ લખાયેલા ન હોય એથી કાંઈ સિન્ધુલિપિ લખવાની દિશા બદલી જતી નથી, લખાણુ ગમે તે દિશા તરફ જતું લખાણુ હોય છતાં લખાણુની પદ્ધતિ તો ધ્વનિક્રમ નક્કી કરતા અક્ષરોના ક્રમ વડે જ નક્કી થઈ શકે. (દા.ત. એક વર્ણ 'E' કે 'U' છે. હવે જે વ્યક્તિ જમણીથી કાળી બાજુએ લખે તે 'U' આવી રીતે અને એથી ઊલટી દિશામાં લખે એ 'E' આવી રીતે એ વર્ણ લખે ! મતલબ કે લખાણુની દિશા બદલાવી સાથે વર્ણોના સુખડો બદલાઈ જાય છે. ગુજરાતીના 'ટ' અને 'ક' ને આ નિયમ લાગુ ન પડે. એથી આ માન્યતાના આધારે પણ નિયમ તરીકે લખાણુની દિશા નક્કી ન જ થઈ શકે);

(ખ) અમુક વર્ણો કે વર્ણ-સમૂહો લખાણુને કાબે કે જમણે છેડે આવે જ આવે છે. એથી એવા લખાણુની દિશા એનાથી ઊલટી છે એમ માની શકાય;

(ગ) એક જ માધ્યમ ઉપર એક જ વાક્ય ઉપર-નીચે બે પંક્તિમાં લખ્યું હોય તો આપણે માની શકીએ કે ઉપલી પંક્તિ પહેલાં અને નીચલી પછી લખાઈ હશે, કારણ કે જગતભરની, આડી રેખામાં લખાતી લાગણ્યોની પંક્તિઓ નીચેથી ઉપર લખાતી નથી;

(ઘ) આમ ઉપર નીચે બે પંક્તિઓ લખેલી હોય અને લખાણુની પદ્ધતિ જમણીથી કાળી બાજુ લખવાની હોય તો બંને પંક્તિઓ એ રીતે લખાયેલી હોવી જોઈએ. એમ છતાં, અપવાદાત્મક રીતે કેટલાક લેખમાં બીજી પંક્તિ ઊલટી દિશામાં લખેલી હોય એમ જણાય છે;

(ચ) કોઈ એક જ લેખ એક માધ્યમ ઉપર બે પંક્તિઓમાં અને બીજા માધ્યમ ઉપર એક જ પંક્તિમાં લખેલી હોય (અને બે પંક્તિવાળા લખાણુમાં લખાણુની દિશા સઘ-અપસઘ ન હોય તો) બે પંક્તિવાળા લેખના આધારે એક પંક્તિવાળા લેખની દિશા નક્કી થઈ શકે,

(છ) એક ચોક્કસ વર્ણ-સંકેત ૨૯૧ વાર આવ્યો છે. એમાંથી ૨૪૫ વાર લખાણુને જમણે છેડે છે. બીજા એક વર્ણ-સંકેત ૧૩૯૫ દાખલામાંથી ૯૩૧ દાખલામાં કાબે છેડે છે. આથી જો ઉપલી પંક્તિ પ્રથમ અને નીચલી પંક્તિ પછી લખવામાં આવતી હોય તો ચોક્કસ વર્ણોના સ્થાન ઉપરથી લખાણુની દિશા નક્કી થઈ શકે;

(ઝ) ચિત્રોને પ્રતીક અને અક્ષરોને સંજ્ઞા કહ્યા છે. શી રીતે જુદાં તારવ્યાં ? અક્ષરો કરતાં ચિત્રો પ્રમાણમાં મોટા અને માધ્યમની વધુ સપાટી શકતાં હોય છે. પરંતુ ક્યારેક ચિત્ર નાનાં હોય તો ? તો જ્યારે જો તે અક્ષરોની વચ્ચે, સુધારેલ સંજ્ઞારૂપે ન આવતું હોય તો એને અક્ષર નથી માનેલ;

(ઞ) વિવિધ સંજ્ઞાઓના અનેક સ્વરૂપોમાંથી જે ચોક્કસ સ્વરૂપ વારંવાર વપરાતું હોય તે જે અભિલેખમાં સારામાં સારું હોય એની નકલ કરીને સંજ્ઞાની યાદીમાં સામેલ કરેલ છે;

(ટ) એમ છતાં, જે સંજ્ઞાના જેટલા વિવિધ પ્રકાર મળતા હોય એની જુદી યાદી 'પુરવણી' રૂપે આપી છે; અને છતાં, વણવચાયેલ લિપિના તમામ વર્ણોના તમામ પ્રકાર નક્કી થઈ શકે નહિ એવા તર્ક હેઠળ નાના નાના તમામ પ્રકાર-બેદ ધ્યાનમાં લીધા નથી ! તદુપરાંત, કેટલાક વર્ણોના કાળા-જમણા સુખડા એક જ પંક્તિમાં આવતા હોય તો એને પ્રકાર-બેદ તરીકે લીધા નથી ! અને એમ કરવામાં શંકા રહી જાય ત્યાં પ્રકારાન્તરને સ્વતંત્ર સંજ્ઞા તરીકે લીધેલ છે !

૨૨

ઉત્તર/૮૧

પાંચક

(૧૦) કુલ ૪૧૭ સંજ્ઞાઓમાંથી ૩૭૯નાં પ્રકારાનતરે ૬૪૧ સ્વરૂપો નોંધ્યાં છે;

(૧૧) ઉપરજણાવેલ નિયમોના આધારે એમણે તારવેલી ૪૧૭ સંજ્ઞા (વર્ણ) કે અક્ષર)માંથી જે સંજ્ઞા જેટલીવાર વપરાઈ હોય એની આંકડાકીય માહિતી નીચે મુજબ છે :—

એક જ પ્રકારની સંજ્ઞાની સંખ્યા

કુલ ઉપયોગની સંખ્યા

૩૧

૬૩૪૪

૩૪

૨૩૮૧

૮૬

૧૮૩૩

૧

૧૩૯૫

૧૫૨

૬૫૮

૧

૬૪૯

૧૧૨

૧૧૨

૪૧૭

૧૩૩૭૨

(૧૨) ઉપર્યુક્ત ગણતરીમાં પ્રાણીઓનાં ચિત્રોની સામે અગરપત્તિયું, કુંડિ, લૌખિકિક આકૃતિ કે પારંપરિક પ્રતીકો આપ્યાં હોય એવી સંજ્ઞામાં ગણતરી કરી નથી.

૧૧-શ્રી મહાદેવનની માન્યતાઓ આદિનો સાર જોતી વખતે યત્નતઃ મેં કૌંસમાં મારી નોંધ ટાંકી છે. વધારામાં એટલું જ કહેવું બસ થશે કે શ્રી મહાદેવનની સિન્ધુલિપિના અક્ષરો નક્કી કરવાની પદ્ધતિ જ ખામી ભરેલી છે. એ તમામ મૂળાક્ષરો નથી. એથી જ એને 'સંજ્ઞા' કહ્યા છે. સંજ્ઞા એટલે નામ નહિ પણ અક્ષર જેવો સંકેત, કહો કે અક્ષર. એના લખાણની દિશા નક્કી કરવાની ચર્ચામાં શ્રી મહાદેવને શ્રી લાલની માન્યતાને રદિયો આપતાં જણાવેલ છે કે જે લખાણને આપણે ઉપરાજાપરી લખેલાં માનતાં હોઈએ એ જોડાક્ષરો પણ હોઈ શકે છે. મારી ધારણા એવી છે કે જોડાક્ષરો હોય કે ન હોય એમ છતાં જે લાખા આપણે જાણતા નથી એની લિપિની દિશા નક્કી કરવી એ યોગ્ય નથી. કારણ કે, સંકેત, હિન્દી, ગુજરાતી વગેરેમાં જોડાક્ષરોમાં, મહદંશે જે અક્ષર પહેલાં બોલાય એ પહેલાં લખાય એવી પદ્ધતિ છે. દા. ત. સ+પ+અ+ષ+દ+અ=૨૫૪. પરંતુ આ પદ્ધતિના અપવાદ પણ છે. દા. ત. દ+વ=ઘ, દ+ય=ઘ, વગેરેમાં બે વ્યંજનો ભેગા થઈને ત્રીજું નવું જ સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. ક્યારેક જોડાક્ષર યોડી રીતે પણ લખાય છે જેમ કે હ+ન=હને બદલે નહ. વળી, વ્યંજનોને સ્વર-માત્રાના ચિહ્નો લગાવતી વખતે પણ ઉચ્ચારના ક્રમ મુજબ જ માત્રા ચિહ્નો લગાવવાની અપવાદ વિનાની પદ્ધતિ નથી. દા. ત. દ+ઈ=ડી માં યોગ્ય રીતે વ્યંજનની પછી દાઈ થી તું ચિહ્ન આવેલ છે, પરંતુ દ+ધ=કિ માં હ્રસ્વ ઇતું ચિહ્ન વ્યંજનની પહેલાં જ આવી ગય છે. આવી રીતે વ્યંજનની ઉપર અને નીચે પણ સ્વરચિહ્નો આવે છે. આ ખાસિયતો યાતાવે છે કે જોડાક્ષરો કે વ્યંજનોમાં સ્વરમાત્રાના સંકેતોના લખાણની પદ્ધતિ ઉપરથી ન તો લખાણની દિશા નિઃશંક પછે નક્કી શકે કે ન તો 'પારાખડી' માંથી મૂળાક્ષરો જુદા તારવી શકાય. દા.ત. ક, ડ, ટ, ઠ, ડ, ઢ અને જા જુદા જુદા મૂળાક્ષરો જ છે અને એક જ કે બેક મૂળાક્ષરના વિવિધ સ્વરૂપ નથી એ કેમ નક્કી થાય ? આમાં 'કોમ્પ્યુટર' છું કરે ? કોમ્પ્યુટર તો 'ક'ની સંપૂર્ણ પારા-ખડીની સામાન્ય સ્વરૂપ તરીકે 'ક'નો ઉલ્લેખ ન કરે ? અને 'ક' તથા 'ટ'ને એના સંબંધ-અપસંબંધ મુખ્યાને કારણે એક જ અક્ષરના બે ભેદ ન કહે ? દેવનાગરી લિપિના મૂળ પ્રાચીનલિપિમાં અને એ બંનેનાં

મૂળ સિન્ધુલિપિમાં હોય તો વર્ણ-વ્યવસ્થા અને સ્વર-માત્રા-ચિહ્નોનાં મૂળ પણ એમાં જ હોયને ? જે હા, તો સિન્ધુલિપિ ઉકેલવાની શ્રી મહાદેવનની પદ્ધતિ મૂળભૂત રૂપે જ ખામી ભરેલી છે એમ કહી શકાય.

૧૨. સોવિયેટ રશિયાની વૈજ્ઞાનિક એકાદમીના નૃવંશશાસ્ત્ર સંસ્થાને સિન્ધુલિપિના અભ્યાસ માટે એક મંડળીની રચના કરી હતી. એના મુખી હતા ડૉ. યુરી કોરોઝોવ. આ વિદ્વાને પ્રાચીન મય (આ શબ્દનો ઉચ્ચાર 'માયા' આપણે શા માટે કરેલા ?) સંસ્કૃતિની લિપિ ઉકેલવા માટે જે નવી વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિ યોજાઈ હતી એના આધારે પ્રાચીન સિન્ધુલિપિ ઉકેલવાનું નક્કી થયું હતું. એ પદ્ધતિમાં કોઈપણ પ્રાચીન લિપિની ચિત્રાત્મકતાને કેન્દ્રમાં રાખવાને બદલે શબ્દ-સમૂહમાં આવતી સંજ્ઞાના સ્થાનને વધુ મહત્ત્વ આપવામાં આવે છે. તદ્દુપરાંત આજ ઐતિહાસિક સમયનાં ભારતનાં ભૂગોળ, પર્વાચરણ, પરિવેશ, દરિયાઈ વ્યવહાર, ખગોળશાસ્ત્ર, પંચાંગ, માપ-તોલનાં સાધનો, ધર્મ, પુરાણો કે દંતકથાઓ, પુરાતત્ત્વ, અન્ય સમકાલીન પુરાવરણો, માનવજીવન વિજ્ઞાન આદિ અનેક પાસાંના વિચાર કરીને એનો ઉપયોગ રશિયન ઉદ્દેશ પદ્ધતિમાં કરવામાં આવ્યો છે. ઉકેલતી શરૂઆત એમણે મુદ્રાભિલેખોના લખાણોની લઘુ અને સંજ્ઞાઓનો ક્રમ નક્કી કરવાથી કર્યો હતો. ત્યાર બાદ નક્કી થયેલા 'પાઠ' (TEXT)ના શબ્દ-ઘટકોને કોમ્પ્યુટરની મદદથી જુદા પાડીને લાપાના બંધારણને સમજવામાં આવ્યું હતું. સાથેસાથ લાપાના વ્યા-કરણનાં લક્ષણો પણ એમને સમજાવા લાગ્યાં હતાં. અન્ય સોવિયેટ વિદ્વાન બરી વાલ્કોએ એક સોવિયેટ સામયિકમાં આ બાબતની કેટલીક વિગતો આપી છે. ૫ સોવિયેટ વિદ્વાનોના દાવા નીચે મુજબ હોય એમ સમજાય છે :

- (૧) સિન્ધુ લાપા દ્રવિક પરિવારની હતી;
- (૨) સિન્ધુ મુદ્રાભિલેખોનાં લખાણમાં નામ, યજ્ઞ, પંચાંગ આદિનો સમાવેશ થાય છે;
- (૩) દરેક લખાણ જુદી જુદી પદ્ધતિથી વાંચીને એનો અર્થ સમજ-સમજાવી શકાય છે;
- (૪) કોઈપણ કે તમામ લેખો વાંચી કાઢવાની કોઈ એક સર્વ સામાન્ય ચાવી નથી;
- (૫) મોટાભાગના મુદ્રાભિલેખોના કોઈ એક એકમમાં ત્રણ ઘટકો છે : લેખ, ચિત્ર અને પ્રતીક. આ ત્રણેને ધ્યાનમાં રાખીને વાચના થઈ શકે છે,
- (૬) સિન્ધુ સભ્યતાકાલીન ભારતીયો પંચાંગમાં નિખળાત હતા : ચંદ્રાચન અને સૂર્યાચન પદ્ધતિનો સુમેળ કરી શકતા હતા; કાત્રક્રમને પાંચ, ૧૨ અને ૬૦ વર્ષોના ચક્રમાં ગોઠવતા હતા; સૂર્ય, ચંદ્ર અને ગુરુની ગતિના સંકલિત ચિત્રને બાળતા હતા; અને
- (૭) સિન્ધુ લખાણોમાં તહેવારો અને દેવોનાં નામોનો પણ સમાવેશ થાય છે.

૧૩. સંશોધનનો આરંભ જ પૂર્વાગ્રહયુક્ત હોય અને દરેક લેખ ઉકેલવાની પદ્ધતિ જુદી જુદી હોય એના પરિણામે થયેલી સોવિયેટ વાચના ઉપર કોણ આધાર રાખશે ? સોવિયેટ વિદ્વાનોની માન્યતાઓનો પ્રતિકાર આપણે શ્રી રાવ અને ડૉ. ગુપ્તાની માન્યતાઓમાં જોઈશું.

૧૪. ક્ષોધલના ઉત્ખનક શ્રી રાવના ૨૦ વર્ષના અધ્યયનના ફળના પરિપાક રૂપે એમના પુસ્તકના પ્રકરણ ૧૦ માં અને ત્યારબાદ બીજાં આઠ વર્ષે હિંદી અધ્યાત્મિક ધર્મયુગના પ્રતિનિધિની મુલાકાતના વર્તાતરૂપે એમના મંતવ્યો બાળવા મળે છે. એમની માન્યતાઓનો સાર નીચે મુજબ છે :

- (૧) સિન્ધુલિપિમાં લખાયેલા ૨૫૦૦ અભિલેખોમાં ૨૫૦ સંજ્ઞા મળી છે જે મૂળાક્ષર કહેવા માટે વધારે

૨૪

૬ સેપ્ટેમ્બર/૮૧

પૃષ્ઠક

- છે અને ચિત્રાક્ષર કે સંજ્ઞાક્ષર (લોગોગ્રામ એટલે કે લઘુલિપિમાં ચોક્કસ શબ્દ માટે વપરાતી ચોક્કસ નિશાની, આકૃતિ કે સંજ્ઞા) કહેવા માટે બહુ જ ઓછા છે; (જુઓ નીચે, આંક ૨૩)
- (૨) મોટા ભાગના વિદ્વાનો દરેક સંજ્ઞાને કોઈ શબ્દ કે વિચારની દ્યોતક માનીને લિપિને ‘ લોગો ગ્રાફી ’ પદ્ધતિથી ઉકેલવા પ્રેરાયા છે. જેમકે રશિયન વિદ્વાનો ‘ લઘુટીષારક માનવ ’ નામની સંજ્ઞાને ‘ દણ્ડધર (યમ) ’ માટેની સંજ્ઞા માને છે;
- (૩) અજ્ઞાત ભાષામાં લખાયેલી અજ્ઞાત લિપિને ઉકેલવા માટે લિપિના વિકાસનો તથા સમજવો જરૂરી છે કે એ ચિત્રલિપિ છે, સંજ્ઞાલિપિ છે, ધ્વન્યાક્ષરી છે કે મૂળાક્ષરી? આ નક્કી કરવા માટે સંજ્ઞાઓની સાચી ગણતરી થવી જરૂરી છે;
- (૪) મોટા ભાગના વિદ્વાનોએ ૨૫૦ થી ૩૦૦ જેટલા જણાતા સંજ્ઞાક્ષરોમાંથી મૂળાક્ષરો તારવ્યા નથી. કારણે? ભારત સિવાય સંયુક્તાક્ષર (એકથી વધુ વ્યંજનો એક અન્ય સ્વરથી જોડાયેલા હોય એવા જોડાક્ષરો)ની પ્રથા વિશ્વમાં ક્યાંય નથી;
- (૫) ભારતમાં અંતિમ ૨૦૦૦ વર્ષોથી સંયુક્તાક્ષરોની પ્રથા છે એના મૂળ સિન્ધુલિપિમાં હોવાની શક્યતા છે. દા.ત. પ + ત્ + અ જોડીને ‘ પ્ત ’ લખવાની પ્રથા બાબી અને દેવનાગરી લિપિઓમાં છે. (બરાબર, પરંતુ પ + ર્ + અ મળીને ‘ પ્ર ’ નહિ પણ ‘ પ્ર ’ થાય છે અને ત્ + ર્ + ઈ મળીને ‘ ત્રિ ’ નહિ પણ ‘ ત્રિ ’ થાય છે અને ‘ ર્ ’ ના સાથે ધ્વનિમૂલ્યની આપણને જાણ નથી-આવા અપવાદોનાં મૂળ પણ સિન્ધુલિપિમાં ન હોઈ શકે?);
- (૬) સંયુક્તાક્ષરો રૂપી આમ જોડાયેલી આકૃતિઓને બાદ કરીએ તો પૂર્વ-હરપ્પીય લિપિના અક્ષરો બાવન અને ઉત્તર-હરપ્પીય લિપિના વીસ જેટલા જ થાય છે !
- (૭) સિન્ધુ લિપિની મહત્તા એની બે ખાસિયતો છે : લઘુતા અને માત્રા. રશિયન વિદ્વાનોએ માત્રાચિહ્નો ધ્યાનમાં લીધાં નથી. પરિણામે દાંતિયા જેવી નિશાનીમાં ત્રણ ભીમી રેખા હોય કે ચાર એમાં એમને મન કરશે ફરક પડતો નથી !
- (૮) સિન્ધુલિપિમાં મૂળ વ્યંજન સંજ્ઞામાં સ્વર ઉમેરવા માટે માત્રાચિહ્નો વપરાયાં છે એને કારણે સિન્ધુ લિપિ અન્ય ‘ સેમેટિક ’ લિપિઓથી જુદી પડી છે, સેમેટિક લિપિઓમાં અને સિન્ધુલિપિમાં સ્વર ચિહ્નો એક સરખાં હોવા છતાં;
- (૯) સિન્ધુ પછીની બાબી અને ખરાબી લિપિઓમાં પણ સંયુક્તાક્ષર અને સ્વર-માત્રા-ચિહ્નોનો પ્રયોગ ચાલુ રહ્યો છે;
- (૧૦) રશિયાના અને ફિનલેન્ડના વિદ્વાનો સિન્ધુલિપિનાં ઉપયુક્ત બે લક્ષણો સમજી શક્યા નથી એથી જુદાં તારવી શક્યા નથી પરિણામે, સંયુક્તાક્ષરોને ચિત્રાક્ષરો માની લઈ સિન્ધુલિપિને ‘ આદ્ય દ્રાવિડીય ’ માની બેઠા છે !
- (૧૧) પૂર્વ હરપ્પીય (ઈ.સ. પૂર્વે ૨૫૦૦ થી ઈ.સ. પૂર્વે ૧૯૦૦) લિપિની બાવન મૂળ સંજ્ઞાઓમાંથી ૧૨ ચિત્રસંજ્ઞા હતી, જેમાં જંતુ, પક્ષી, વિચ્છી, મશરૂમ, આકાશ, પેટે ચાલતાં પ્રાણી, પીપળાનું પાન, શ્વાન અને વૃક્ષ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. (જુઓ નીચે, આંક ૨૩)
- (૧૨) ઉપયુક્ત ૧૨ ચિત્ર સંજ્ઞાઓ પૈકી, ઈ.સ. પૂર્વે ૧૯૦૦ થી ઈ.સ. પૂર્વે ૧૩૦૦ આસપાસ, લોથલ

અને કાલીપંગાં મુકામે મોટાભાગની અને હરપ્પા મુકામે કેટલીક અદૃશ્ય થઈ ગઈ હતી;

(૧૩) 'માનવ' અને 'મત્સ્ય'ની આકૃતિઓ શરૂઆતથી જ રૂપરેખાત્મક હતી. એમાં માત્રાચિહ્નો લગાવવામાં આવતાં હતાં. એ ખતાવે છે કે એ ખંને આકૃતિઓ ધ્વન્યાત્મક હતી અને મૂળાક્ષરોની સ્થિતિએ પહેંચેલી હતી;

(૧૪) પૂર્વ હરપ્પીય સમયની બાવન મૂળ સંજ્ઞાઓમાંથી ૪૦ નું ચિત્રાત્મક ન હોવું અને ૧૨ ચિત્રાત્મક હોવા છતાં એનો ઉપયોગ માત્રા-ચિહ્નો વિના થયો—આ પરિસ્થિતિ ખતાવે છે કે સિન્ધુલિપિ આંશિક રીતે ધ્વન્યાત્મક અને આંશિક રીતે મૂળાક્ષરી સ્થિતિ ન પામી હોય તો પણ ધ્વન્યાક્ષરી તો હતી જ. ચિત્ર-સંજ્ઞાઓ શરૂઆતમાં એક ચોક્કસ વિચારને રજૂ કરતી સંજ્ઞાઓ હશે જે ધ્વન્યાક્ષરી કે મૂળાક્ષરી બની હશે;

(૧૫) ઉત્તર હરપ્પીય સમયમાં ૨૦ મૂળ સંજ્ઞાઓ ૪૪ સ્વરૂપે વપરાતી હતી. મતલબ કે સંયુક્તાક્ષરો અને માત્રા-ચિહ્નોનું પ્રમાણ ૨૪ જેટલું હતું. આ સમયે ધ્વન્યાક્ષરોમાંથી મૂળાક્ષરોનો વિકાસ થયો હશે. આ ૨૦ માંથી ૧૫ જેટલી સંજ્ઞાઓ તત્કાલીન 'સેમેટિક' સંજ્ઞાઓને મળતી આવે છે;

(૧૬) લખાણની દિશા મહદંશે જમણીથી કાબી બાજુ, એ પંક્તિના લેખમાં બીજી પંક્તિ મોટે ભાગે એ જ રીતે, ક્યારેક કાબીથી જમણી બાજુ;

(૧૭) ઉત્તર હરપ્પીય સંજ્ઞાઓ તત્કાલીન સેમેટિક કુળની અન્ય સંજ્ઞાઓને મળતી આવે છે એનો મતલબ એ કે બાપાર-વાણિજ્યના સંબંધોને કારણે ધ્વનિમૂલ્યમાં પણ સમાનતા અને ઉચ્ચારણબદ્ધે વિભિન્નતા આવી હોય. હરપ્પીય ધ્વનિતત્ત્વ આથી જ હિટ્ટાઈટ ધ્વનિતત્ત્વને મળતું આવે છે. આથી, દરેક વ્યક્તિગત સંજ્ઞાને 'શબ્દ' કે 'એક સ્વરી શબ્દ' માનવો જરૂરી નથી. એને બદલે દરેક સંજ્ઞાનું ધ્વનિમૂલ્ય નક્કી કરવું જરૂરી છે. સેમેટિક ઉપરથી ઉત્તર હરપ્પીય અને એના ઉપરથી પૂર્વ હરપ્પીય સમયની સંજ્ઞાઓનું ધ્વનિમૂલ્ય નક્કી થઈ શકે છે. સંજ્ઞાધોનેને ખંતે જણાયું છે કે પૂર્વ હરપ્પીય ધ્વનિતત્ત્વ હિટ્ટાઈટ ભાષાના ધ્વનિતત્ત્વ જેડે કેટલીક બાબતોમાં મળતું આવે છે. દા.ત. 'કપ' આકારની સંજ્ઞામાંથી ૧૫ વ્યંજનો અને પાંચ સ્વરો ઊતરી આવ્યાનું માનીને લેખક, હરપ્પા અને મોહેન-જો-દડોની ૨૫ મુદ્રાઓનું "વાચન થઈ શક્યું" છે, જે પૈકીના કેટલાક અભિલેખોમાં વ્યક્તિવાચક નામો અમે કેટલાકમાં પદવીઓ લખેલી છે;

(૧૮) સેમેટિક કુળની ન હોય એવી માનવાકૃતિ અને મત્સ્યાકૃતિ જેવી સંજ્ઞાઓને લાગતાં સ્વર-માત્રા-ચિહ્નો જોઈને એને અનુક્રમે 'ર' અને 'લ' ધ્વનિમૂલ્ય આપેલું છે;

(૧૯) અમુક ચોક્કસ ધ્વનિઓ માટે શરૂઆતમાં એકથી વિશેષ સંજ્ઞાઓ વપરાતી હતી, જે પાછળથી યોગી થઈ ગઈ છે;

(૨૦) રશિયન વિદ્વાન પ્રો. કોરોઝોવ (Knorozov) કોમ્પ્યુટરની મદદ લઈને એવા તારણ ઉપર આવ્યા છે કે જે સંજ્ઞાઓ વાક્યાન્તે વારંવાર આવે છે તે વિલક્ષિત-પ્રત્યય કે બ્લિન્ડશૉક હશે અને એ જેને લાગે છે તે મૂળ રૂપ હશે. આ સામે રાવની દલીલ છે કે કોઈ સંજ્ઞાના પુનરાવર્તન અને વાક્યમાંનાં એના સ્થાનને માર્ગદર્શક સિદ્ધાંત બનાવવો હોય તો એવી ત્રણ સંજ્ઞા છે જેને રશિયન વિદ્વાનોએ ધ્યાનમાં લીધી નથી કારણકે, એ ત્રણ સંજ્ઞા વાક્યની શરૂઆતે આવતી હોઈ એ વિદ્વાનોની એવી (મીઠી) માન્યતાને ખોટી દર્શાવે છે કે સિન્ધુ ભાષા પ્રાવિડીય કુળની હતી, જેમાં

૫૬

હિસેબ/૮૧

પશ્ચિમ

માત્ર પ્રત્યયો આવે છે, પૂર્વજો નહિ ! (એ ત્રણ સંજ્ઞાનો આશ્રય ન લઈએ તો પણ) રશ્મિયન વિદ્વાનોની માન્યતા યોગી જ દેર છે. કારણકે, ભારોપીય કુળની ભાષાઓમાં પણ જાતિ અને વિકાસિત દર્શક શબ્દો, પ્રત્યયરૂપે, શબ્દોને અંતે આવે છે અને નહિ કે પૂર્વજ રૂપે શબ્દોની શરૂઆતે. જેમકે 'રામનુ' અને નહિ કે 'નુ' રામ' (of Rama) આથી, માત્ર દ્વાવિડીય કુળની ભાષાઓમાં જ પ્રત્યયો હોય એમ માનવું યોગ્ય નથી. એમ છતાંયે જે જાતિ અને વિકાસિત માટે પ્રત્યયોના અસ્તિત્વને જ વિચારણામાં લેવાનું હોય તો સિન્ધુભાષામાં પણ પ્રત્યયો હોઈ એને ભારોપીય કુળની માની શકાય.

(૨૧) શ્રી મહાદેવનની વાચનાના એક દાખલો શ્રી રાવે ચકાસ્યો છે : 'કષ' અને 'માનવ'ની આકૃતિ જેવી બે સંજ્ઞાઓને શ્રી મહાદેવને 'આન' અને 'માનવ' કે 'ભૂત્ય' ધ્વનિમૂલ્ય આપીને કહ્યું છે કે એ બે સંજ્ઞાઓને 'આન' ભૂત્ય' વાંચી શકાય અને એનું સમીકરણ (તેલુગુ ભાષાના) 'વેળાળ' શબ્દ સાથે થઈ શકે. 'વેળાળ' એટલે વેળ (નામની મુખ્ય જાતિ)નો આળ (સેવક = રાજા). શ્રી રાવ કહે છે કે શ્રી મહાદેવને આ સમીકરણમાં ૨૦૦૦ વર્ષ પછીના 'વેળાળ'ને ૨૦૦૦ વર્ષ પહેલાના 'આન' સાથે સરખાવ્યો એ કેવું ?

(૨૨) સિન્ધુલિપિમાં લખાયેલા ૪૦૦ જેટલા અભિલેખોને વાંચ્યા બાદ સિન્ધુ ભાષાના ધ્વનિતત્ત્વો માટે નીચે મુજબનાં તારણો કાઢ્યાં છે :—

ક. પક્વ હરપ્પીય સમયમાં મહાપ્રાણ 'હ' ઉપરાંત 'હ' માટે એક ખીજ સંજ્ઞાનું હોવું અને ઉત્તર હરપ્પીય સમયમાં અતુરસ્વરિત 'હ'નું ચાલુ રહેવું એ વાતને સિદ્ધ કરે છે કે વૈદિક ભાષા કરતાં હરપ્પીય ભાષા જૂની છે અને વૈદિક ભાષાએ હરપ્પીય ભાષાના અતુરસ્વરિત 'હ' અને 'ખ' ધ્વનિને મળતા આવતા ખીજ 'હ' ને પકડતા મૂક્યા હતા,

ખ. હરપ્પીય અને ઉત્તર હરપ્પીય સમયની લિપિઓમાં 'થ' સિવાયના મહાપ્રાણ વ્યંજનો માટે જુદી સંજ્ઞાઓ નહોતી. એથી ખ-ઘ-ઙ-ઢ-ઢ-ભ લખવા માટે ક્રમશઃ ક-ગ-ત-દ-પ-બ પાસે હ સંજ્ઞા મૂકીને એ લખાતી હતી.

ગ. ઉત્તર હરપ્પીય લિપિમાં ક-ખ-ટ-ઠ-ડ-ણ સંજ્ઞાઓ નહોતી,

ઘ. પુખ્ત અને ઉત્તર હરપ્પીય લિપિઓમાં ગ-થ-દ-બ સંજ્ઞાઓ હતી જે તમિળ ભાષામાં નથી,

ચ. હિંદીઈટની જેમ હરપ્પીય ભાષામાં કેટલાક વ્યંજનોને બેવડાકાવામાં આવ્યા છે,

છ. વૈદિકની જેમ હરપ્પીય ભાષામાં કેટલાક ધાતુ ક્રિયા ફેરફાર વિના, ધાતુ રૂપમાં જ, સંજ્ઞા (નામ)ની જેમ વપરાય છે. તો ક્યારેક એના પછી, સંસ્કૃતની જેમ, પ્રત્યયો પણ આવે છે. પ્રત્યયો માટે ભાગે વ્યંજનો હોય છે. જેમકે 'ક' પ્રત્યયઃ તપ-તાપ + ક = તાપક. આમ તદ્વિત પ્રત્યય લાગતાં પહેલાં વ્યંજનાન્ત ધાતુના અંતિમ વ્યંજનની પહેલાંના સ્વરનો ગુણ થાય છે,

જ. ૪૦૦માંથી ૨૨૦ જેટલા મુદ્રાભિલેખોમાં ગુણવાચક સંજ્ઞાઓ વપરાઈ છે. જેવી કે, પ, પ, પા, પા, પઢ, પત, ત્ર, ઓમ વગેરે. એનો સંસ્કૃતમાં 'રક્ષણ કરો', 'રાખ્ય કરો', 'બચાવો', 'સહાય કરો' વગેરે અર્થ થાય, એવી રીતે 'મહાન' કે 'મુખ્ય'ના અર્થમાં 'પ્ર', 'પર', 'પરા', 'મહા', 'એકા' જેવી ગુણવાચક સંજ્ઞાઓનો ઉપયોગ થયો છે. મહદંશે 'પ્ર' 'પ', 'પઢ' (અર્થ 'રાખ્યકર્તા', 'રક્ષક') આદિ ગુણવાચક સંજ્ઞા નામની પહેલાં અને

‘પ્ર’, ‘મહા’ આદિ નામની પછી આવે છે. પણ આ ક્રમ માટે અકાટ્ય નિયમ નથી. ‘પ-પ’ની જેમ કેટલીક ગુણવાચક સંજ્ઞા એવકાષ છે ત્યારે સંસ્કૃતના ‘રાજરાજ’ની જેમ ‘રાજઓનો રાજ’ જેવા અર્થ બતાવે છે. હિદાઈટમાં પણ ‘લુગલ-લુગલ’ દિરકિત આ અર્થની જ દીકત છે.

- ઝ. પૂર્વે હરપ્પીય ધ્વન્યાક્ષરી-યુક્ત મૂળાક્ષરી લિપિ ઈ.સ. પૂર્વે ૧૫૦૦ આસપાસ મૂળાક્ષરી બની ગઈ હતી.
- ટ. હરપ્પીય લોકો ભારતીય ભાષા બોલતા હતા જેનો શબ્દ લડોળ, અર્થ અને ધ્વનિતંત્રની દૃષ્ટિએ, ભારતીય આર્યોની ભાષાને બહુ મળતો આવે છે.
- ડ. સિન્ધુભાષામાં મળતાં (૧) બક, તારક, અષ્ટક, પંચક, લખ, ગર, અપ, ત્રિક, અપ્ત, મન અને દસ જેવાં રાજાઓ અને ખંડિયાઓનાં ૨૬ જેટલાં નામ; (૨) મલલ્હ (મેલુહ હા), સપ્ત-આપ (સપ્તસિન્ધુ) આદિ પ્રદેશોનાં નામ; (૩) એકાહ, પંચાહ, સપ્તાહ વગેરે યજ્ઞોનાં નામ અને (૪) ક, લ, ત, હ વગેરે દિવ્ય તત્ત્વોનાં નામ બતાવે છે કે હરપ્પીયો વૈદિક આર્યોના પૂર્વજો હતાં.

(૨૩) (ઉપયુક્ત માન્યતાઓ પ્રકાશિત થયા બાદ આઠ વર્ષ પછી શ્રી રાવે જણાવ્યું કે) કુલ ૩૧૨૬ મુદ્રાલિપિઓમાંથી ૨૪૦૦ ગણનામાં લીધા છે અને એમાંથી ૧૮૦૦ ની વાચના એમણે પોતે જ કરી છે, જેના પરિણામે જણાયું છે કે સિન્ધુલિપિનાં મૂળ ઈ.સ. પૂર્વે ૩૦૦૦ જેટલાં પ્રાચીન છે, ઈ.સ. પૂર્વે ૨૫૦૦ થી ઈ.સ. પૂર્વે ૧૮૦૦ દરમિયાન ૬૨ સંજ્ઞા અને ઈ.સ. પૂર્વે ૧૮૦૦ થી ઈ.સ. પૂર્વે ૧૩૦૦ દરમિયાન ૨૨ અક્ષરની વર્ણમાલા હતી;

(૨૪) સિન્ધુલિપિમાં લખાયેલા મુદ્રાલિપિઓમાંથી ૨૫૦ શબ્દ અને ૮૨ ધાતુ ઋગ્વેદિક સંસ્કૃતમાં પણ છે; અને (૨૫) સિન્ધુલિપિ એ સંસારની સર્વ પ્રથમ વર્ણમાલા છે, બાકીની એની દેવાદાર બનીને ફાંલી હતી.

૧૫. શ્રી રાવે મૂળાક્ષરીના સંખ્યા ઘટાડીને એક સ્તુત્ય કાર્ય કર્યું છે. સિન્ધુલિપિને ભારતીય, એના વાપરનારાને વૈદિક આર્યોના પૂર્વજો અને એની ભાષાને ભારતીય કુળની બતાવીને જાણે કે સાચી દિશામાં આગળ વધી રહ્યા હોય એવી છાપ એમણે બની કરી છે. પરંતુ લખાણની પદ્ધતિ એમની દૃષ્ટિએ જમણીથી ડાબી બાજુ જતી અભારતીય હતી, એ ઝટ સ્વીકારી શકાય એમ નથી. અને જો ન સ્વીકારીએ તો એમની ૧૮૦૦ વાચના ખોટી પડે! પ્રથમ આપણા સ્વીકાર-અસ્વીકારનો નથી પરંતુ જે સિન્ધુલિપિ ડાબીથી જમણી બાજુ લખાતી હોવાનું લવિખમાં સિદ્ધ થશે તો અભારતીય શૈલીના પુરસ્કૃતો દેશી-વિદેશી તમામ વિદ્વાનો ખોટા પડશે. બાકી શ્રી રાવની અત્યાર સુધીની બાકીની માન્યતાઓ બદલ વિશ્વભરમાં જ્યાં જ્યાં એઓ ગયા છે ત્યાં-ત્યાં એમને જે અને જેવા પ્રશ્નો પૂછવામાં આવ્યા છે એનો ઉલ્લેખ કરતાં તા. ૧૧-૩-૮૦ના રોજ બને કહેલ કે ભારતમાં આર્યો અને દ્રાવિડોને ઝઘડો અસુર રહે એવા એક માત્ર મહિન હેતુથી જ વિદેશીઓ સિન્ધુલિપિને દ્રાવિડીયવંશની લિપિઓ સાથે જોડે છે।

૧૬. ડૉ. એમ. એન. ગુપ્તા એકોપેથીના નિષ્ણાત છે. સરકારી સેવામાંથી નિવૃત્તિ મેળવ્યા પછી હાલ અમદાવાદ મુકામે રહી પારિવારિક ફરજો અને પ્રાકૃતિક આવશ્યકતાઓને કારણે આપવા પડતા સમય સિવાયતો તમામ સમય, મને લાગે છે કે સિન્ધુલિપિને સમજવા પાછળ ગાળે છે. એમનો દૃષ્ટિકોણ વૈજ્ઞાનિક છે. એમના જીવન ઉપર સવામી દયાનંદજીની છાપ હોવાની મને છાપ પડી છે. મહાભારત અંગેના કોઈ પ્રશ્ને ચચોપત્ર લખવા માટે અને કાં તો મહાભારત અંગે કોઈ પુસ્તક લખવા માટે આપણાં પ્રાચીન

સાહિત્યનો અભ્યાસ કરતાં કરતાં એમનું ધ્યાન સિન્ધુલિપિના અભિલેખો તરફ ગયું. એ બહાને પાંચ-છ વર્ષ પહેલાં અમારી પ્રથમ મુલાકાત થઈ. પુરાતત્ત્વ અને સંસ્કૃતથી ત્યારે અજાત જેવા હતા. એમને સિન્ધુલિપિમાં રસ પડ્યો. મારી કબેરીમાં હતા એટલા સન્દર્ભથી જોઈ ગયા. કોઈ જ વાચના કે અર્થઘટનથી એમને પણ સતોષ ન થયો. અવાર-નવાર મને મળતા રહ્યા. અમે ચર્ચા કરતા રહ્યા. સિન્ધુલિપિ અંગેના સન્દર્ભથીને કારણે એમને પુરાતત્ત્વ વિદ્યાના રતીકરણ (માનવ વસાહતને કારણે થતા ટિપ્પામાં બંધાતા-ચરોની ખાસિયત) અંગે પરાક્ષરીતે બાણકારી મળતા લાગી. બાકી રહ્યું સંસ્કૃત વ્યાકરણ શબ્દ રૂપાવલિ, ધાતુ રૂપાવલિ અને વ્યાકરણ અંગેનાં અષ્ટાધ્યાયી, નિરુક્ત અને નિર્ઘટ્ટ જેવાં અન્ય અંગે વાંચવા-સમજવા લાગ્યા. સંસ્કૃતના વિદ્વાનો સાથે પરિભ્રમ ફેળવી, પોતાની સુરકેલીઓ સમજાવી, ઉકેલ મેળવતા રહ્યા. દરમિયાનમાં સિન્ધુલિપિની ખાસિયતો સમજવાના એમના પ્રયત્નો ચાલુ જ હતા. લિપિના મોટા ભાગના સંકેતો એમણે સ્વહસ્તે લખવા માંડ્યા. અંતિમ પાંચ-છ વર્ષમાં સંકેતોવાર લખ્યા હશે. એક બાબુથી સંસ્કૃત-વ્યાકરણ અને બીજા બાબુથી સિન્ધુલિપિ એ બંનેના સંયુક્ત અભ્યાસે એમને વેદાના પ્રાતિશ્લાખ્યો તરફ વાળ્યા. મળ્યાં એટલાં જોઈ ગયા. આ સમય દરમિયાન અમારી વચ્ચે વિચારોનું આદાન-પ્રદાન ચાલુ જ હતું, જે હજી પણ ચાલુ જ છે, સિન્ધુલિપિ ઉપર કામ કરવાની મને ઈ.સ. ૧૯૬૩ થી ઇચ્છા હતી. પરંતુ એ કામ આજીવન પૂરો સમય આપવાથી જ થઈ શકે એવું છે. મારી સરકારી ફરજોમાંથી આટલો સમય ન ફાળવી શકાય. ડૉ. ગુપ્તાનું મિલન થતાં અને એમણે જે વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિથી વાચન-મનન-નિદિધ્યાસન શરૂ કર્યું એથી મારી વાસના પૂરી થઈ ગઈ. ડૉ. ગુપ્તાને સફળતા મળશે, અરે સફળતા તરફ જવાની કેડી પણ મળશે, તો એ શ્રેયના સાચા અધિકારી તેઓ જ ગણાશે. નિમિત્ત રૂપ બનવાનો આનંદ હું મેળવીશ ! લંબાણુપૂર્વક આટલું લખવાનો આશય એ છે કે ડૉ. ગુપ્તા મારી સાથે નિષ્કપટ લાવથી ખુલ્લા દિલે ચર્ચા કરે છે. એથી અમારી ચર્ચા જે જે સંભાવનાઓ તરફ આંગળી ચીંધતી હોય એનો ઉલ્લેખ હું અહીં ન કરી શકું. સિવાય કે એમના પ્રકાશિત થયેલા લેખોને લગતી વિગતો. અત્યાર સુધીમાં એમના બે લેખો અને કેટલાંક ચર્ચાપત્રો પ્રસિદ્ધ થયાં છે. ૭ એમ છતાં એટલું કહેવામાં કશી હરકત નથી કે સિન્ધુ સભ્યતાને અમે ભારતીય માની છે અને સિન્ધુલિપિમાં લખાયેલા અભિલેખોને ઋગ્વેદ સાથે કદાચ સંબંધ હોઈ શકે એમ માની એ સંભાવને ચકાસી જોવાનું નક્કી કર્યું છે. અમારી ધારણાનો આધાર છે પાણિનિ પહેલાંનાં હબ્બરેક વર્ષમાં થઈ ગયેલા એના પૂર્વોચ્ચારોને મળેલા એમના પૂર્વજોનો વારસો ! આટલું કહેવાનો મતલબ એ નથી કે ડૉ. ગુપ્તા અને મારી વચ્ચે દરેક બાબતે સંપૂર્ણ એકમતિ કે સિન્ન મત પ્રવર્તે છે. અસ્તુ. ડૉ. ગુપ્તાના મંતવ્યોનો સાર જોઈએ:—

- (૧) સિન્ધુલિપિ ઊકેલી નથી, એની લાખા અજાત છે. અનુમાન થઈ શકે કે લાખા ભારોપીય કુળની, પ્રાચીન સંસ્કૃત હોવી જોઈએ,
- (૨) આર્યો-વેદાના પ્રાચીન અને ધાર્મિક સાહિત્યની સાથેસાથ એ ઊતરી આવી હોઈ એમાંથી આર્યોની ભાષાના મૂળના પુરાવા મળવા જોઈએ,
- (૩) સિન્ધુના આર્યોએ પોતાના આધ્યાત્મિક અનુભવોને લાવિ પેઢી માટે સુદ્રઘિક્ત કરીને બાળવી રાખ્યા છે. આવી ઉચ્ચ આધ્યાત્મિકતા ધરાવતી જાતિ પોતાની લિપિ ન વિકસાવી શકે એ માન્યામાં આવે એમ નથી.
- (૪) સિન્ધુલિપિ અને એમાં લખાયેલી ભાષાનું જ્ઞાન અમુક દિવ્યાત્મા પૂરતું મર્યાદિત હશે, માનવની રોજ-બ-રોજની પ્રવૃત્તિ અને ભાષા માટે એ નહિ જ હોય,

પ્રાથમિક

ડિસેમ્બર/૮૧

૨૯

- (૫) અનુસિન્ધુકાલીન અને ઐતિહાસિક સમયની પ્રાકૃત ભાષા અને દેવનાગરી લિપિનો અપૂર્ણ હાંચો સંસ્કૃત-લેખન માટે ક્ષમતા ન જ ધરાવે; સિન્ધુલિપિ સંસ્કૃત ભાષા લખવા માટે પૂર્ણ મૂળાક્ષરો અને સામંજસ્યપૂર્ણ હાંચો ધરાવતી હોવા જોઈએ,
- (૬) સિન્ધુલિપિમાં ૪૫૦ જેટલા સંકેતો હોવાથી માનવ ભાષાના અને ધ્વનિના તમામ સાત આરોહ-અવરોહને વ્યક્ત કરવા માટે સક્ષમ હશે,
- (૭) સિન્ધુ અભિલેખોમાં શબ્દો વચ્ચે જગ્યા ન હોવાથી સંસ્કૃત ભાષાની સામાસિક પદ્ધતિ પ્રયોગાર્થ હશે,
- (૮) મુદ્રામાં ઉત્કૃષ્ટિત શબ્દોની વિવિધ દૃષ્ટિએ પૂર્ણતા જોતાં જણાય છે કે લખાણની કળાની એ શરૂઆત નથી, એમાં વિકાસના તગણા નથી, માગૂ હરપ્પીય, (પરિપક્વ હરપ્પીય), કે અનુ-હરપ્પીય જેવું કશું નથી, ચરમ સીમા છે.
- (૯) ઉચ્ચ આધ્યાત્મિકતામાંથી ભવિષ્યની પ્રગતિ, (આર્થ દૃષ્ટિએ) નબળી પડતી જોઈને સિન્ધુ અભિલેખોના, ધરાદાપૂર્વક, સામાન્ય માણસ તરત ન વાંચી શકે અને પરિણામે સમજ ન શકે એ હેતુથી સિન્ધુ લિપિને ક્ષિણ જનાવવામાં આવી છે, એથી જ, આજે ૧૦૦ થી વધુ વર્ષોથી સંકેતો વિદ્વાનોના પ્રયત્નો છતાં એ વણ-ભીકલી રહી છે.
- (૧૦) સિન્ધુલિપિની ભીડીને આખે વળગે એવી એક વિશેષતા એ છે કે મોહેન-જો-દડો અને હરપ્પાના ઠેકાણીના થરામાંથી મળેલી મુદ્રાઓના મોટા ભાગમાં એકાદ એ સંકેતો જ આપેલા છે, એનાં મહત્ત્વ અને સાચકતા ઓછાં નથી. એ ધાતુ, પ્રત્યય અને તદ્વિત ઇલાદિ હોવા જોઈએ,
- (૧૧) સંસ્કૃત ભાષાની ભાષાકીય વિશેષતાના કારણે ધ્વનિ, વ્યાકરણ, છંદ, વ્યુત્પત્તિ આદિની વિશદ ચર્ચા થતી. એના પરિણામોને લિપિમદ્ધ કરવાં જરૂરી હતાં. સિન્ધુ સમયના ધારકોએ કયાં ક્યારે ? ગોલ્ડસ્ટકર (Goldstucker) કહે છે કે ગમે ત્યારે. ડૉ. ગુપ્તા માને છે કે પ્રાતિશાખ્યની ઉત્પત્તિ પહેલાં; આ પ્રાતિશાખ્ય એટલે અનુ-પાણિનીય રચના નહિ પરંતુ, એ પહેલાંની, પછી પોતાના સમયમાં એ રચના ભલે ગમે એ નામે ઓળખાતી હોય ! એનો પ્રાચીનતમ પુરાવો હરપ્પા અને મોહેન-જો-દડોમાં હજુ દટાયેલો જ પડ્યો હશે.
- (૧૨) આપણા સાત સાધનો મુજબ એન્ડ્ર નામના વૈયાકરણે સંહિતા પાઠનો સર્વ પ્રથમ પદ પાઠ કયોનું મનાય છે. પરંતુ, ઝગવેદ પરંતુ એનું પ્રાતિશાખ્ય હાલ અસ્તિત્વમાં નથી,
- (૧૩) યારકાચાર્યના સમય મુદ્દીમાં તો આચાર્ય, પ્રવક્તા, ઔચિય અને અધ્યાપક પદધારી અનેક શિક્ષકો અને પાઠશાળાઓ અસ્તિત્વમાં આવી ગઈ હતી. એમાંથી આચાર્યો તો મહાન લેખકો હતા. યારકાચાર્યના અનુગામીઓ અને પાણિનિના પૂર્વગામીઓએ અને સ્વયં પાણિનિએ સૂત્રાત્મક શૈલીમાં વેદો પર અંશે રચ્યા-પાણિનિએ ચારે વેદો પર, યાકોનાએ એકેક વેદ પર. પાણિનિની અષ્ટાધ્યાયીમાં લગભગ ૪૦૦૦ સૂત્રો છે. એની આ રચના માનવ-શુદ્ધિમતાનો શ્રેષ્ઠતમ નમૂનો છે. અભિવ્યક્તિની કરકસર કરવામાં એ પોતાના તમામ પૂર્વગામીઓને ટપી ગયા ! ગોલ્ડસ્ટકર માને છે કે લેખન-સામગ્રીની અપયોગ્યતાના કારણે આમ બન્યું. અત્યંત લાઘવ કેળવવા માટે પાણિનિની મુખ્ય પદ્ધતિમાં 'પ્રત્યાહાર' (વિશ્વવિખ્યાત ૧૪ માહેશ્વર-સૂત્રો), અનુબંધ, ગણ-રચના, વિશિષ્ટ તકનિકો સંકેતો, અનુવૃત્તિ અને પરિભાષા આદિનો ઉપયોગ મહત્ત્વનાં હતા. અભિવ્યક્તિમાં અર્ધ માત્રા જેટલી ખચતથી એમને પુનઃજન્મ જેટલો આનંદ થતો ! આ લાઘવ પ્રયોગનાં મૂળ સિન્ધુલિપિમાં નથી ? છે, હોવાં જોઈએ,

- (૧૪) સૂત્ર-સાહિત્યની શોધ જ એને યાદ કરીને કંઈરથ રાખવાની સરળતા ખાતર થઈ હતી. વ્યાકરણ, ઇંદ, ધ્વનિ, વ્યુત્પત્તિ આદિ બાળતા અંગેનાં સૂત્રો ટીકા, વિવેચન, દૃષ્ટાન્ત ઇત્યાદિની મદદ વિના ન જ શીખવી શકાય. આ માટે સિખિત સાધનો હોવાં જ જોઈએ. જ્યે વેદાંગોમાં 'શિક્ષા' એવું અંગ છે જે સિખિત સામગ્રીથી જ સારી રીતે શીખવી શકાય. ઋગ્વેદિક પ્રાતિશાખ્ય જન્મેયદ છે. સૂત્ર શૈલીનો આત્મા એમાં જળવાયો છે. આવા પ્રાતિ-શાખ્યોમાં વૈદિક મંત્ર જે રીતે અવતરિત કરવામાં આવે છે એ રીત મહરવની છે, પદાક્ષર-ક્રમકોશ પ્રકારની છે; અમુક શબ્દો સહિતામાં જે રીતે આવતા હોય એ રીતે, પદપાદની જેમ નહિ પણ સહિતાપાદની જેમ, લેવામાં આવે-એ પણ અમુક નિયમ સમજવા માટે જરૂરી હોય એટલાજ ! આ પદ્ધતિનાં મૂળ સિન્ધુલિપિમાં જતાં થતાં હોય એમ જણાય છે.
- (૧૫) ઋગ્વેદિક પ્રાતિશાખ્ય જન્મેયદ છે, મહદંશે અનુષ્ટુબ્ધ અને આશિક રીતે ત્રિષ્ટુબ્ધ તથા જગતી જ્ઞમાં. એનું ૧૬-૧૭-૧૮મું પટલ (પ્રકરણ) વૈદિક જ્ઞદ પર જ છે. એની લેખન-પદ્ધતિને મળતી સાત હરખીય મુદ્રા રાજસ્થાનના કાલીંગગ્રામાંથી મળી આવેલ. એક સરખા અભિલેખો છરાવતી એ સાતે મુદ્રામાં એ વૈદિક જ્ઞદ અને એ જ્ઞદોમાં રચાયેલા એ વૈદિક મંત્રોને લગતું સૂત્ર આપવામાં આવ્યું છે;
- (૧૬) ઋગ્વેદાદિના સહિતા પાદો પદ પાઠ મળવો એ કેવળ પ્રાચીન પ્રાતિશાખ્યકારોની અને સિન્ધુલિપિના યોગકોની કૃપાનું ફળ છે;
- (૧૭) અત્યારે મળતાં પ્રાતિશાખ્યોમાં તેા સિન્ધુ સભ્યતા કાળ પછી ઊમેરા થયા હોય. આમ સિન્ધુ મુદ્રાભિલેખો એટલે પ્રાચીનતમ પ્રાતિશાખ્ય !
- (૧૮) સિન્ધુલિપિની વિશિષ્ટતાઓ : સન્ધિ, પૂર્ણ વાક્યનો અભાવ, શબ્દો અને શબ્દ-સમૂહોના સંક્ષિપ્તચીકરણની પ્રવૃત્તિ. એકાક્ષરી અને દ્વિ-અક્ષરી અભિલેખોના પાયા ઉપર બહુ-અક્ષરી અભિલેખોની રચના, ઇત્યાદિ;
- (૧૯) કદાચ સિન્ધુલિપિ વાંચી શકાય તેા પણ એના અભિલેખોનું દેખીતું અને વિદ્યતાપૂર્વકનું લાઘવ એને પાણિનિના સૂત્રોની જેમ કિલ્લેળ બનાવે છે. એમાં એને એના મૂળ સંદર્ભમાંથી અલગ પાડી નાખવાથી એને સમજવાનું દુષ્કર બનતાં મુંઝવણ અનેકગણી વધી જાય છે;
- (૨૦) આપણને લાલે કિલ્લેળ જણાય પરંતુ, એના લખાણ પાછળ ચોક્કસ નિયમોએ કામ ક્યું જ હશે;
- (૨૧) એકપદી કે એ-ત્રણ પદવાળા અભિલેખો પાછળ વૈદિક ભાષાનો ઇતિહાસ પડ્યો હોય એમ બને;
- (૨૨) હરખા અને મોહન-એ-હડોના અભિલેખો તપાસ્યા બાદ ખાતરી થઈ ચુકી છે કે એમાંના હરેક શબ્દ કે શબ્દ-સમૂહ કોઈતે કોઈ વૈદિક રચનાના સૂત્રોના ઉદ્ભવરણ રૂપે છે;
- (૨૩) વૈદિક મંત્રના જે પદ કે પદ-સમૂહો સાથે સિન્ધુ મુદ્રાભિલેખોના શબ્દ કે શબ્દ-સમૂહો સતત મળતા આવતા હોય એનું સંશોધન હરવાથી મુદ્રાભિલેખોના અર્થની ચોક્કસ ચકાસણી થઈ શકશે;
- (૨૪) ઋગ્વેદિક તથા તેતિરીય પ્રાતિશાખ્યો અને એના પરની ટીકાની સહાય વિના સિન્ધુ અભિલેખોને ઉકેલવાના તમામ પ્રયત્નો કેવળ નકામા અને સમય તથા નાણાં બગાડનારા નીવડશે ! ઈ.સ. ૧૮૭૫માં હરખામાં મળેલી પ્રથમ મુદ્રા બાદ આજે ૧૦૫ વર્ષ બાદ પણ, યોગી દિશામાં થતા પ્રયત્નોને કારણે, સિન્ધુલિપિની સર્વસંમત વાચના થઈ શકી નથી ('અને' એ રીતે થશે પણ નહિ).

પ્રશ્નક

રિસેપ્શનર/૮૧

૩૧

(૨૫) સિન્ધુલિપિ ઉકેલવા માટે કોમ્પ્યુટરની મદદ લેવાયા છતાં જેના ઉપર ઉકેલનો આધાર છે એ, વ્યાકરણના નિયમો કે નજીક-નજીકના બે અક્ષરો, સંજ્ઞાઓ કે સંકેતોના આંતરિક સમ્બંધ બાબતી શકાયો નથી.

(૨૬) કોમ્પ્યુટર પદ્ધતિમાં :-

- ક. સંયુક્તાક્ષરો અને સામાસિક શબ્દો તથા એ બનાવવાના નિયમો શોધાવા બાકી છે,
- ખ. દરેક સંજ્ઞા (નામ) પાછળનો અગ્રાત મૂળ ક્રિયાર્થક ધાતુ, પૂર્વગ અને ઉપસર્ગ શોધાવા બાકી છે,
- ગ. લાંબી-ટૂંકી ઔર્વરેખા, વર્તુલાકાર રેખા, અને કોણીય રેખાનાં મહત્ત્વ અને સચિતાર્થ તરફ હજી ધ્યાન આપાયું નથી,
- ઘ. જે ગુણો ખૂબ જ મૂંઝવનારી છે તેને ધ્યાનમાં લીધી જ નથી, અને
- ચ. કેટલાક અભિલેખો સાથે મૂર્તિ-વિધાનાત્મક વર્ણાં (motifs) હોવાથી લખાના તાર્ત્વિક બંધારણનું વિવેક પૃથક્કરણ કરવામાં જ નથી આવ્યું,

(૨૭) શ્રી બી. કે. ચેટરજીને સિન્ધુ મુદ્રામાં પ્રાણીપૂજનનું તત્ત્વ દેખાય છે એ કૃતક છે. વૈદિક ધર્મમાં પ્રાણીપૂજન નહોતી, ઇન્દ્ર અને અગ્નિની પૂજા હતી, એમને જ બળવાન વૃષભ કહેવામાં આવ્યા છે. પુરુષસૂક્તમાં પુરુષને પ્રતીકાત્મક શૈલીમાં પ્રાણી કહેલ છે, નહિ કે પૂજનાર્થે. સિન્ધુ સભ્યતાના આર્થ દર્શાવોએ પ્રાકૃતિક બળોને દેહધારી દેવ બનાવ્યા હતા એ જ રીતે પ્રાણીઓને આર્થ દર્શાવ, ઋષિ અને દિવ્ય રૂપ આપ્યું હતું, સિન્ધુ મુદ્રામાં જે પ્રાણીઓ છે તે જે-તે મુદ્રાર્થ અભિલેખોના લેખકો છે.

(૨૮) કોમ્પ્યુટર અને શોધવૃત્તિ (શોધ માટે સરકાર તરફથી મળતી નાણાકીય સહાય)થી હરપ્પીય અભિલેખો ઉકેલાશે નહિ;

(૨૯) 'આયોનાં ટોળાં,' 'ખેતી કામ કરતા આયો,' 'પ્રાગૃષ્ટિક આયો,' 'ચઢી આવેલા આયો,' 'મધ્ય એશિયામાંથી આવેલા ભટકતા આયો' આ અને આવા શબ્દોથી જ સિન્ધુલિપિ ઉકેલનારાઓને તકલીફ પડે છે. ઝગવેદને આવી વાતો અભિપ્રેત નથી. 'ઈ. સ. પૂર્વે ૧૩૦૦ આસપાસ ભટકતા આયોએ ભારત પર ચઢાઈ કરી' એવી વાતો કપોલકરિપત છે.

(૩૦) વડુડેલ, પરપોલા અને અન્ય લેખકોના લખાણોની અસરમાંથી શ્રી રાવ છૂટચા નથી. સિન્ધુ-સભ્યતાની લખાણ સંશોધન ૨૫૪ નિયમોના આધારે થયું જોઈએ, કૃતક ભાષા-શાસ્ત્રના આધારે નહિ.

(૩૧) શ્રી લાલે ઈ. સ. ૧૯૭૩ ના જુલાઈ માસમાં લંકનમાં કહ્યું હતું : સર્વ શ્રી એમ. વી. એન. કે. રાવ, અરકો પરપોલા, મહાદેવન અને એસ. આર. રાવ...કોઈ જ સત્યને પામ્યા નથી !

(૩૨) શ્રી મહાદેવન એક જ સંકેત (સંજ્ઞા, ચિત્ર કે વર્ણ)ને માત્રા-ચિહ્નોને કારણે અલગ-અલગ શબ્દ-મૂલ્ય આપે છે, જેમકે મત્સ્ય સંકેતને. આ રીતે તો કોઈ પણ સંકેતમાંથી કોઈ પણ (કૃતક) શબ્દ ઉત્પન્ન થઈ શકે !

(૩૩) શ્રી મહાદેવન સિન્ધુલિપિને ભારતીય આયોનીને બદલે દ્રાવિડી, મુળાક્ષરીને બદલે ધ્વન્યાક્ષરી અને કાળીથી જમણીને બદલે જમણીથી કાળી બાજુ લખાતી માને છે !

(૩૪) શ્રી એસ. આર. રાવ વિવિધ સંકેતોને ગમે એવા અર્થ અને ધ્વનિમૂલ્ય આપીને વ્યક્તિવાચક નામ અને ચિરુદો વાંચે છે ! એમણે કાલ્પનિક રાજાઓનાં નામ પણ વાંચ્યાં છે ! અત્રિ અને ભગ જેવા ઋગ્વેદિક ઋષિઓનાં નામ પણ વાંચ્યાં છે ! જેમાંથી સસ અને ધુકુ જેવા ઋષિઓ તો વેદમાં મળતા પે નથી ! શ્રી રાવના તારણો કલ્પનાપ્રધાન પરવાના ઉપર આધારિત છે, વૈજ્ઞાનિક નિયમો ઉપર નહિ !

(૩૫) સોવિયેટ અને ટ્રિનિદાદ નિહાનોએ દશ વર્ષ સુધી કોમ્યુનિસ્ટ ઉપર મહેનત કરી પરંતુ એમનો આધાર જેમાં ૨૦ જેટલી ભાષાઓ અને ભોલીઓનો સમાવેશ થાય છે એવાં પ્રાવિડીય વ્યુત્પત્તિ શબ્દકોષ પર હતો. પરિણામે એમનાં કોઈ પણ તારણો સ્વીકારવા પાત્ર નથી; અજ્ઞાતલિપિમાં લખાયેલી અજ્ઞાત ભાષા માનવ જ ઉકેલી શકે, યંત્ર નહિ !

(૩૬) સિન્ધુલિપિ ઉદ્દેશનારાઓની ગૂંચવનારી ધારણાઓ અને દંતકથાત્મક અર્થઘટનો આદિ ખામીઓએ સિન્ધુલિપિ અને એની ભાષાને સમજવાની સાચી સુક્તિથી જગતને દૂર રાખ્યું છે,

(૩૭) સિન્ધુલિપિમાં વિરામ-ચિહ્નો, પૂર્ણ વિરામ કે વાક્યાન્તે આવવું જોઈતું કોઈપણ ચિહ્ન નથી કારણ કે, એમાં કોઈ પૂર્ણ વાક્ય નથી;

(૩૮) ગાયત્રી, અનુષ્ટુબ, પંક્તિ, બૃહતિ આદિ જ્ઞાનોનાં અધારણીના ખ્યાલ કેટલાક મુદ્રાભિલેખો પરથી આવે છે.

(૩૯) રાજસ્થાનના શ્રી ગંગાનગર જિલ્લામાં આવેલ ગામ કાલીગંગા પાસે જ આવેલ હરપ્પીય ટિંપાના ઉત્ખનન દરમિયાન એક યક્ષકુંડ પાસેથી (કયાંથી ? રસ્તા ઉપરથી કે દરિયા કાંઠે ગાદી ઉપરથી કે ગાદામમાંથી કે વેપારીના ઘર या દુકાનમાંથી કે દાણચોરી પાસેથી નહિ પરંતુ યક્ષકુંડ પાસેથી) એક સરખા અભિલેખ ધરાવતી સાત મુદ્રાઓ મળી છે. એના પ્રાપ્તિસ્થાન ઉપરથી અનુમાન કરી શકાય કે એ મુદ્રાઓ નાચેના વૈદિક ઉપયોગ માટે હશે :

ક. યક્ષના ક્રિયાકાંડમાંનો કોઈ ભાગ,

ખ. વેદ-વર્ગમાં શિક્ષણનું સાધન,

ગ. વૈદિક જ્ઞાન-રચના શીખવવાનું સાધન.

(૪૦) વેદના પાઠ જાળવવાની એક પદ્ધતિએ એને મુદ્રાકિત કરવામાં આવ્યા હશે. શબ્દોની કરકસર અને બાંધેલા શબ્દોની વિશિષ્ટ પદ્ધતિ વૈદિક ઋચાઓના પાઠની યોગ્યતા આપે છે, જે યોગ્ય હરપ્પા અને મોહન-જો-દડો (જેવાં શહેરોની) પાઠશાળાઓમાં શિક્ષણની પારંપરિક પદ્ધતિમાં ખપ લાગતી હશે, તદુપરાંત, પદમાં અક્ષરોનું સ્થાન બતાવતો ક્વલ્ટો પદાક્ષરમકોષ આવવાનું પણ કદાચ અશિષ્ટ હોય, જેથી અભ્યાસમાં સરળતા થાય.

૧૭. ડૉ. ગુપ્તાએ સિન્ધુલિપિ ઉકેલી આપવાનો દાવો કર્યો નથી. એમના પ્રયત્નો પણ એ દિશામાં નથી. હાલ એઓ લિપિનું અધારણ સમજી રહ્યા છે. પરંતુ એ પ્રક્રિયા જ એવી છે કે એમાં આપોઆપ અમુક અક્ષરોને અમુક ધ્વનિમૂલ્ય આપી જેવાનું મન થાય અને એ આપી જેવાથી જે કોઈ સાચો શબ્દ કે વિચાર બનતો હોય તો વધુ પ્રયોગ કરી જેવાનું પણ મન થાય. આ સહજ પ્રક્રિયા આનુષંગિક છે. હાલ તુરત ડૉ. ગુપ્તાએ સિન્ધુલિપિમાંથી આંકડા અને ગણિતિક પદ્ધતિ સમજાવવાનું જુદું તારવું બતાવ્યું છે અને તા. ૮-૪-૧૯૭૮ ના રોજ ગુજરાતના (હવે માછ) મા. શિક્ષણમંત્રીશ્રી નવલભાઈ શાહને સંધુ

પાંચ

૬ સેપ્ટેમ્બર/૮૧

૩૩

અ કળાગિતની કેટલીક રીત સમજાવી હતી જેના આધારે એ બંને એકબીજાએ સિંધુ અને શેલીમાં આપેલા દાખલા એ જ શેલીમાં ગણી શકતા હતા !

૧૮. વિદાન બાપાશાસ્ત્રી શ્રી હરિવલ્લભ બાપાજીના ઉલ્લેખ વિના આ લેખ અપૂર્ણ ગણાશે. એમણે સિન્ધુલિપિ ઉદ્દેશ્યનો દાવો નથી કર્યો પરંતુ અમદાવાદ મુકામે શ્રી લા. દ. ભારતીય સંશોધન સંસ્થામાં તા. ૧-૩-૧૯૭૮ ના રોજ 'સિન્ધુલિપિના ઉદ્દેશ્યની સમસ્યાઓ' અંગે એક વિદ્વાતપૂર્ણ વાર્તાલાપ આપેલો હતો. એમણે જણાવેલ કે સિન્ધુલિપિ અને લિપિગત બાપા અંગેના મોટા ભાગના પ્રયાસો અદ્ધર અટકળ રૂપના, તરંગી, થોડાક અશે સદ્ધર વૈજ્ઞાનિક અને થોડાક પૂરતી વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિ અને પદ્ધતિવાળા છે. ઉદ્દેશ્યની સમસ્યાઓ અંગે એમણે જણાવેલ કે એક એ લીટીના ટૂંકા ટૂંકા જ લેખો હોવાથી એમને વિષય ધણો મર્યાદિત હશે અને તદ્દનુસાર એમાં વિવિધ શબ્દો, રૂપો, પ્રત્યયોના વપરાશની શક્યતા પણ ધણી મર્યાદિત હોવાની. લિપિની દિશા અંગે એમણે જણાવેલ કે શ્રી લાલના લેખમાં આ મોટો (દિશા જમણીથી ડાબી હોવા અંગેના) ચોક્કસ પ્રસાવ છે. લિપિ વર્ણાત્મક અને બાવચિત્રાત્મક, મિશ્ર હોવાનો મત પણ પ્રતીતિજનક હોવાનું તેઓ માને છે.

૧૯ શ્રી બાપાજીએ માત્ર સમસ્યાઓનું જ વિવેચન કરેલું હોઈ એ અંગે મારે કોઈ ટીકા કરવાની થતી નથી, સિવાય કે શ્રી લાલના પુરાવા સદ્ધર હોવા અંગેનું લેખનું મનતપ્. ઉપરાંતપરી લખાણના આધારે શ્રી લાલે કરેલા તકનું શ્રી મહાદેવને રદિયો આપ્યો છે. (જુઓ ઉપર ફકરા આંક : ૧૦-(૬)-(ક) વાળો ભાગ).

૨૦. રાજસ્થાનના કાલીંગમાં મેં છ માસ સુધી મારા મુરુવર્યો શ્રી લાલ અને શ્રી ચાપરના વિદ્વાતપૂર્ણ માર્ગદર્શન હેઠળ ઉત્ખનન કાર્યની તાલીમ મેળવેલી. મારા અવપણથી જ મેં યત્ન-લિપિમાં ભાગ લીધેલો. ઉત્ખનન કાર્ય દરમિયાન કોઈ નાગરિકના જ મકાનમાંથી યત્નકુંડ મળી આવતો ત્યારે મને શ્વ-શા વિચારો નહિ આવતા હોય ? હરખીય કિલ્લેખન શહેરો અનાયો કે દ્રાવિડોનાં હોય અને મારે છ-દ્રાવિડેવોએ એનો નાશ કર્યો હોય એમ મને ક્યારેય નથી જણાયું. મને લાગવા માંડ્યું હતું કે આશ્-દેવ-અસુર એ તદ્દન ભિન્ન આત્મવંશિક જાતિઓ હોય એમ ન પણ અને ! આદિકાળથી આજ સુધી એક સહજ નિયમ એવો છે કે મુદ્દમાં જીતે એ દેવ અને હારે એ અહારવટિયો (રાક્ષસ, દૈત્ય, અસુર : એ યોગ્ય લાગે તે નામ આપી દેવું !). જીતનારની તરફેણમાં અને હારનારની વિરુદ્ધમાં લોકમાનસ, લોક સાહિત્ય, શિષ્ટ સાહિત્ય અને ધાર્મિક સાહિત્ય ધડાતું જાય છે. એમાં હારનારના અવયુજીને મોટા કરીને યતાવવાનો અતિરેક થાય છે. શશ્વી આ જ સુધીના આપણા સાહિત્યનું તટસ્થ, દશા જ પૂર્વગ્રહ વિના આપણાં ઇતિ-ધર્મ-સંપ્રદાયદિ ધરીમર ભૂલી જઈને, નિરીક્ષણ કરવામાં આવે તો અનેક પ્રશ્નો ઊભા થશે : આખરે ભગવાન વિષ્ણુના મુખ્ય મુખ્ય અવતારોમાંથી મોટા ભાગના ક્ષત્રિયોમાં જ કેમ થયા ? શ્રી ગૌતમમુદ્દ અને શ્રી મહાવીર સ્વામી કયા વર્ણના હતા ? જૈનધર્મનાં મોટા ભાગના તીર્થંકરો કયા વર્ણમાં થયા ? હિરણ્યકશિપુ અને વાસુદેવ કૃષ્ણની બાપા વચ્ચે કયો ફરક હતો ? 'ભગવાન' ગણાતા વિષ્ણુ કોણ હતા જેમના આટલા બધા અવતારો થયા ? વિષ્ણુની માફક બ્રહ્મા અને શિવનાં અવતારોની પરંપરા કેમ નહિ ? મૂળ બ્રહ્માના ઉપાસકો હતા એ અસુરોનાં શિવને શરણે જતા કેમ યતાવ્યા છે ? શિવ અને બ્રહ્મા જેમને વરદાનો આપે એમનો નાશ બહુધા વિષ્ણુ કેમ કરતા હતા ? વિષ્ણુને બ્રહ્માપાસક કે શિવોપાસકનો નાશ કરે એમને વૈકુણ્ઠમાં વાસ કેમ અપાતો હતો ? દેવ-જાતિના વિષ્ણુનો અવતાર મનાતા અને માદેવોપી અસુરકુળમાં જન્મેલા વાસુદેવ મુણ્ણે દેવ-રાજા ઇન્દ્રની પૂજનો વિશેષ કેમ કર્યો ?

એ જ વિષ્ણુના અવતાર ગણાતા ક્ષત્રિય રામે, સામે ચાલીને વેર બાંધીને બ્રાહ્મણ રાવણનો વધ કર્યો અને રાવણ અસુર ગણાયા ! શા માટે ? શું ક્ષત્રિયો આયો હતા અને બ્રાહ્મણો અસુરો ? દેવો અને અસુરો વચ્ચે વારંવાર યુદ્ધો કેમ થતાં હતાં ? કહેવાતા આયોમાંથી ચંદ્રવંશીઓએ કેમ દેવ-સંસ્કૃતિ અપનાવી લીધી અને સૂર્યવંશીઓએ કેમ દેવ-સંસ્કૃતિની છાયા પણ ન લીધી ? તપ કરતા અસુરો-ઋષિઓ-મુનિઓ (બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય કે ગમે તે)થી દેવરાજ ઇન્દ્રને કેમ પેટમાં ચુક આવતી હતી ?—આખરે ‘તપ’ એટલે એવું તો એ શું કરતા હતા કે એમના ‘આશ્રમે’ ઉપર પણ ‘અસુરો’એ જ હુમલો કરવો પડે ? ‘અસુરો’ના વધુ હુમલા ચંદ્રવંશી ‘આયો’ના ‘આશ્રમે’ પર થયા છે કે સૂર્યવંશી ‘આયો’ના ? ગલત આક્ષેપ હેઠળ બ્રહ્માની પૂજા કેમ બંધ કરવામાં આવી ? શિવોપાસનાને સ્થાને વિષ્ણુના અવતારોની પૂજાનું સામ્રાજ્ય કેમ સ્થાપિત થયું ? વિષ્ણુના ભક્તો કોણ હતા જેમને માટે એણે આટલા બધા અવતાર લેવા પડ્યા ? જગતનો સર્જક પહેલાં કે પાલક ?—પહેલાં કોણ જન્મે ?—શા માટે નારાયણ અને વિષ્ણુનું એકાકરણ કરીને વિષ્ણુની નાભિમાંથી નીકળેલાં કમળ ઉપર બ્રહ્માને જન્મતા બતાવ્યા ? શા માટે બ્રહ્મા એ કમળદંડના આદિ-અંત શોધવા જાય ? આપણા કહેવાંતા પ્રાગૈતિહાસ અને આદ્ય-ઇતિહાસના સમયના સાચા બનાવોને ધર્મના જમા પહેરાવીને અવતારવાદ બોલો કરીને, ધર્મવાદ બાગળ કરીને એક અવતારના સાચા બનાવોને ધર્મના જમા પહેરાવીને અવતારવાદ બોલો કરીને, ધર્મવાદ બાગળ કરીને એક અવતારના કમોના ફળ કે બદલા બીજા અવતારમાં મળવા કે આપવાની ધમકી કે લાલચની નીતિને શા માટે વિષ્ણુના અવતારો સાથે જોડીને, કહેવાતા અસુરો-દૈત્યો-રાક્ષસોને ભોગે દેવોની લીલાઓને છાવરવામાં આવી ? દંબનો કે સાંપ્રદાયિકતાનો ત્યાગ કરીને આ પ્રશ્નોના સાચા જવાબો મેળવવાનો સાચો પ્રયત્ન કરીએ તો જજાણે કે સમાજમાં જે બિચલ-પાથલ પાંચેક હજાર વર્ષ પહેલાં શરૂ થઈ સેંકડો વર્ષ સુધી ચાલુ રહી હતી એવા પરિણામોના પરિપાક રૂપે આપણે આજે જે છીએ તે છીએ ! એટલું જ નહિ પરંતુ, ધાર્મિક ભાવનાના એમાં હેઠળ આપણા આજે ઇતિહાસ ગણવાની ઉત્કંઠા પણ વ્યક્ત કરી શકીએ એમ નથી ! પક્ષકાર બનીને આપણે એરી ગયા છીએ અને આપણી સાર્વત્રિકાલીન માન્યતા મુજબનાં જે જન્મજાત ભેદભાવ આપણા આદ્ય ઐતિહાસિક સમયના પૂર્વજોમાં કદાચ નહોતા એવું એમના ઉપર આરોપણ કરીને આય-પ્રાવિડના મિથ્યા પ્રશ્નો બોલો કરીએ છીએ અને કહેવાતી સિન્ધુ સભ્યતાને પ્રાવિડીય ઠરાવતા મરણિયા પ્રયત્નો કરીએ છીએ ! મહાન સ્થપતિ ગણાતા મયદાનવ અને વિશ્વકર્મા ‘અસુર’ હતા અને વિશ્વકર્મા દેવોના મિત્રો હતા જ્યારે મયદાનવે પાંડવો માટે જલ-સ્થપ્ત રચના કરી હતી તથા વાસુદેવ કૃષ્ણના કહેવાથી વિશ્વકર્માએ આનંદ પ્રદેશમાં ‘દારકા’ની નગર-રચના કરી હતી એ શું સૂચક નથી ? બ્રહ્માના પુત્ર (વાદિમકી રામાયણના અરણ્યકાંડના ૧૪ મા સર્ગ મુજબ) કે પૌત્ર (મહાભારતના આદિપર્વના ૬૫ મા અધ્યાય મુજબ) ગણાતા ક્રયપત્ની ૨૧ પત્નીઓમાંથી અદિતિના ૧૨ પુત્રો, આદિત્યોમાંથી ૩૩ કરોડ દેવો થયા; દિતિના પુત્રો દૈત્યો થયા (જેમાં હિરણ્યકશિપુ, હિરણ્યાક્ષ અને સિંહિકા મુખ્ય હતા); દનુના પુત્રો દાનવો થયા (જેમાં શંખર, કપિલ અને શંકર જેવાં ત્રણ ‘અનાય’ લાગે છે ?); સુરભિના પુત્રો એકાદશ રુદ્રો થયા (જેમાંથી હર, વ્યંબક અને શંભુ આદિને આપણે ‘અનાય’ ગણીશું ? ‘પ્રાવિડ’ ?) અને કદુના પુત્રો એટલે નાગ. આ આનુવંશિક ઇતિહાસ વાદિમકી રામાયણ, વિશ્વપુરાણ, મહાભારત અને અગ્નિપુરાણમાં આપેલો છે. મને લાગે છે કે આ કથાને ‘વળું’ અથવા ‘પ્રતીક’ ગણીએ તો પણ એટલું તો માનવું પડે કે પુરાણકારોએ પોતાના યુગની પારંપરિક માન્યતાને કહો કે પ્રાગૈતિહાસને આમાં વાચા આપી છે. આદ્ય ઐતિહાસિક સમયે એટલે કે સિન્ધુ સભ્યતાના યુગમાં ‘આયો’ અને ‘પ્રાવિડો’ હશે કે માનવો, આદિત્યો દૈત્યો, દાનવો, રુદ્રો, ગારુડો અને નાગો હશે ? આનુવંશિક દૃષ્ટિએ તો બધા એકને ? એક બાપના સંતાનો બાળે પણ અંદરો-અંદર કયાં ‘ફાગરો’

પોષક

ડિસેમ્બર/૮૧

૩૫

શુના' નથી કરતા કે જર-જમીન-જેર માટે સર્વોચ્ચ ન્યાયાલય સુધીનાં કાનૂની દાવપેચ નથી રમતા ? હું સિન્ધુ સભ્યતાધારકોને 'અસુર' કહું છું એનો મતલબ એ નથી કે એ 'આર્ય' નહોતા કે 'અનાર્ય' હતા. મને તો એમ લાગે છે કે 'આર્ય' શબ્દનો આપણે અંતિમ ૨૫૦ વર્ષમાં ખૂબ ગેર-ઉપયોગ કર્યો છે ! થોડા વર્ષ પહેલાં મેં એક સામયિકમાં અથર્વ વેદની એક ઝડપા વાંચી હતી (નોંધ ન કરી લીધી એ બદલ હું દિલગીર છું) : ' ઇન્દ્રે એક રૂપસીને કોઈ કિલ્લામાં પ્રવેશતી જોઈ, તપાસ કરાવી તો એ કિલ્લો કોઈ અસુરનો હતો ! ' અથર્વવેદોક્ત એ કિલ્લાને અને હરપ્પીય કિલ્લેય ધોને કોઈ સમ્યક્ નહિ હોય ? (અને 'ના' તો આપણે હરપ્પીય કિલ્લેય ધોને તોડી પાડરા માટે ઈન્દ્રને જ જવાબદાર ગણ્યું ?!). મારા વિદ્વાન પુરાવિદ મિત્ર ડૉ. રમણલાઈ મહેતા હાલમાં અથર્વવેદનો પુરાતત્ત્વીય ચિકિત્સક દૃષ્ટિથી અભ્યાસ કરી રહ્યા છે. અભ્યાસાન્તે એએશી પોતાના પરિશ્રમનું ફળ આપણને જણાવશે. અહીં આટલા વિસ્તારપૂર્વક મારી માન્યતાને શબ્દબદ્ધ કરવાનો હેતુ એટલો જ છે કે જો આપણે 'દ્રાવિડો'ને નિઃશંકપણે 'અસુરો ન માનતા હોઈએ તો સિન્ધુલિપિને વાંચવાના પ્રયત્નોની પૂર્વભૂમિકાએ એ સંસ્કૃતિ અને લિપિ દ્રાવિડીય કુત્સી હતી એવો પૂર્વાગ્રહ છોડી દેવો જોઈએ. આપણા પ્રયત્નોના પરિણામના પરિપાકરૂપે સર્વ સંમત રતે આ લિપિ આશ્વદાવિડી સાખિત થાય તો કેને શું વાંધો હોય ? બાકી તત્કાલીન સામાજિક પરિવેશને ધ્યાનમાં લીધા વિના પૂર્વાગ્રહથી પીકાઈને સિન્ધુલિપિનો ઉકેલ શોધીએ તો શું થાય ? એક અશક્ય કલ્પના કરી જોઈએ : માનો કે સામ્પ્રતકાલીન જગતના મોટા ભાગનો નાશ થઈ ગયો. પાંચેક હજાર વર્ષ પછીના પુરાવિદોને હાલના ભારતની રાજ્યસુદ્રા કે રાજ્યચિહ્ન હાથ લાગ્યાં. એ પુરાવિદો ઉપનિષદો, બૌદ્ધ ધર્મ, બૌદ્ધ શિલ્પ સ્થાપત્ય, મૌર્ય સમ્રાટ અશોકનું શરૂઆતનું ઘાતકી અને પછીનું જીવદયાવાળું સ્વરૂપ, આહી કે દેવનાગરી લિપિ, અશ્વેત્રેતુ' ભારત-શાસન, આગ્રહી મેળવવાની ચળવળમાં રેટિયાનું સ્થાન આદિ કશું જાણતા નથી અને જાણતા હોય તો પુરાણકથા માની ધ્યાનમાં લેતા નથી ! હવે, એમના હાથમાં આપણી હાલની રાજ્યસુદ્રા આવી. મથાળે સારનાથના, જેનું નિર્માણ અશોકે કરાવ્યું છે એમ મનાતા, સિંહસ્તંભનાં સિંહાકૃતિવાળો ખંડિત ભાગ, એની નીચે ગાંધીજીના રેટિયાના પ્રતીક રૂપ ચક્ર અને એની નીચે દેવનાગરી લિપિ અને સંસ્કૃત ભાષામાં (યાદ રહે, ધર્મનિરપેક્ષ, સ્વતંત્ર ભારતની રાજ્યસુદ્રામાં, 'આયોની દેવ-ભાષા'માં મુંડક-ઉપનિષદમાંથી લીધેલ સૂત્ર 'સત્યમેવ જયતે.' શું કરશે પાંચ હજાર વર્ષ પછીના, આજની સ્થિતિનો અને એ સ્થિતિ પાછળના સાંસ્કૃતિક વારસાનો અસ્વીકાર કરનાર એ, પુરાવિદો ? સર્વ પ્રથમ તો સિંહાકૃતિનું અર્થઘટન કરશે, પછી ચક્રના આરા ગણી એનું અર્થઘટન કરશે, પછી પેલા સૂત્રને કાળેથી જમણે અને જમણેથી કામે વાંચનાના પ્રયત્નો કરશે અને એ પ્રયત્નોને પેલી સિંહાકૃતિ અને ચક્રાકૃતિ સાથે જોડવાના નિષ્ફળ વધુ પ્રયત્નો કરશે ! નહિ કરે ? એમને કાણુ કહેવાનું કે એ સુદ્રાની નીચે લખેલા મુંડક-ઉપનિષદ-કથિત સૂત્રને અને પેલા ત્રણ સિંહની આકૃતિના નિર્માતા ગણ્યતા, ગણ્ય રાજ્ય કલિંગના ઘાતક, રાજની અશોકને સાત પેઢીએ પણ સ્નાન-સૂતક નથી ?! ઠીક આવી જ પરિસ્થિતિ, રથળ દૃષ્ટિએ આથી વિપરિત સ્વરૂપ ધરાવતી સિન્ધુ સુદ્રાએના અભિલેખોના ઉકેલના દાવાઓ પાછળ નથી ? સિન્ધુ અભિલેખોમાં બહુધા સૂત્ર પહેલાં આવે છે, ચિત્ર પછી (આપણી હાલની રાજ્યસુદ્રામાં એથી ઊલટો ક્રમ છે) એથી મેં 'વિપરિત' શબ્દ વાપર્યો છે. આપણે ઇચ્છીએ કે ઈશ્વરી કૃપાથી સિન્ધુલિપિ ઉકેલવાના પ્રયત્નો સાચી દિશામાં થાય અને આપણે આપણા મક્કન પૂર્વજો (ભલે એ અધર્મ હોય, અસુરો હોય કે દ્રાવિડો હોય)ના સાચા ઇતિહાસથી પરિચિત થઈએ.

ॐ

सं. २२/८१

५१३

संस्कृत ग्रंथसूचि

१. RAY S. K. 'Indus Script' (1963 / 1965).
२. मो. १०६सि६ : (१) "सिन्धुवादीकी लिपिमें ब्राह्मणों और उपनिषदों के प्रतीक", 'स्वाहा', तल. २५-१२-१९६८.
- (२) "सिन्धुलिपि और एकश्रृंगी पशु" 'स्वाहा', तल. २-१०-१९६८.
३. ASKO PARPOLA : "Tasks, Methods and Results in the Stasy of the Indus Script," 'Journal of the Royal Asiatic Society,' (1975).
४. Pravatban Mhadevan : The Indus Script (1977).
५. Volchok B : "Enigma Un-ravelled," 'Sputnic', (Octo. 1980).
६. RAO S. R. Lothal and the Indus Civilization (1972)
- (२) डि-डी अक्षरलिपि प्रमेयुग नो तल. ३०-११-१९८० नो अक्ष.
७. Gupta Dr. M. N. (1) "Vedic Meter in Indus Script," 'Vishveshvaranand Indological Journal,' Vol. XV Pt. II (Sep. 1977).
- (2) "Brevity of Indus Seal Inscriptions -- Why and How?" 'Journal of the Oriental Institute,' Vol. XXVIII Nos. 3-4, (March - June 1979),
- (3) "Homeland of Aryans," 'Times of India, 20-11-1975.
- (4) "Nehru Fellowship," Ibid, 2-12-1976.
- (5) "Indusology," Ibid, 5-5-1978.
- (6) "Indus Valley Script," Ibid, (?)
- (7) "Harappans and Alphabets," Ibid, (?)
- (8) "Indus Seals," Ibid, (?)
- (9) "Soviet Decipherment of the Indus Valley Script" (Unpublished).

卐 MAYURI BUILDERS 卐

"LAXMI PALACE" SHOP No. 5/6
R.B. Mehta Marg

Ghatkopar (East), Bombay-400 077.

Phones OFFICE : 6 7 9 1 0 6

Resi : 977446/674570

પૂ. કાંધર એચ. હેરાસ, એમે સિન્ધુલિપિ

આત્રએ કરેલો અનુવાદ અને રજૂ થાય છે.

ડૉ. હસમુખ ધીરજલાલ સાંકળિયા
અનુ : શ્રી છાંદુભાઈ મ. અત્રિ

આ આંતરરાષ્ટ્રીય ખ્યાતનામ પુરાતત્ત્વવિદનું મૂળ વતન ભરૂચ (ગુજરાત), જન્મ તા. ૧૦ મી ડિસેમ્બર ૧૯૦૮. મુંબઈમાં. એમના ગુરુ કાંધર હેરાસની જન્મશતાબ્દી પ્રસંગે, ભારતીય રાષ્ટ્રપાતાની મુંબઈની કચેરીએ ખાસ ટિકિટની રચના કરી અને તા. ૧૪-૧૨-૮૧ ના રોજ મુંબઈમાં તેને પ્રગટ કરવા માટે એમને ખાસ આમંત્રણ આપેલું અને તે સાથે પ્રસંગીયત એક ટૂંકો પણ અત્યાધુનિક લેખ લખવા પણ વિનંતી કરી. ડૉ. સાંકળિયાએ અંગ્રેજીમાં લેખ તૈયાર કર્યો, તેની એક નકલ તા. ૧૩-૧૨-૮૧ ના રોજ મુંબઈ જતાં જતાં 'પથિક'ને મોકલી આપેલી. આ લેખનો કેટલોક ભાગ અંગ્રેજ દૈનિક 'દાર્જિલિંગ'માં મોકલવામાં આવ્યો તા. ૧૩-૧૨-૮૧ ના અંકમાં પ્રસિદ્ધ થયેલ છે, જ્યારે પૂરા લેખનો, શ્રી

—ત્રી

૧. પ્રાસ્તાવિક :—

ઈ. સ. ૧૯૭૫માં “પુરાતત્ત્વવિદ હેરાસ” પર એલતાં, એક્ષિક્ક’ યુનિવર્સિટીના પ્રાધ્યાપક ડી. બ્રૅન્ડોના મતનો મેં ઉલ્લેખ કરેલો કે ફિનલેન્ડના અને રશિયાના વિદ્વાનો (અને કાંધર હેરાસ) તથા અન્ય વિદ્વાનોનો એ દાવો સ્વીકારી શકાય એમ નથી કે સિન્ધુ મુદ્રાની ભાષા આલ્બર્ટાવિલીય હતી.^૧

‘પથિક’ના, ખાસ તો સિન્ધુલિપિના ઉકેલને લગતા, આ વિશિષ્ટ અંક માટે મેં શરૂઆતમાં સ્ટેન્ડીનેલીઆ અને રશિયાના વિદ્વાનોના પ્રયત્નોનું ટૂંકમાં વર્ણન કર્યું છે, પછી ભારતના (મહાદેવન અને રાવ જેવા) વિદ્વાનોના અને પછી ડૉ. વોલ્ટર ફ્રેસરવિસ (જુનિયર)ના કાર્યને કાંઈક વિસ્તાર પૂર્વક વર્ણવેલ છે. કારણ કે કાંધર હેરાસની જેમ ડૉ. ફ્રેસરવિસ પણ માને છે કે ભાષા આલ્બર્ટાવિલીય છે. એમણે કેટલીક મુદ્રાઓની વાચના પણ કરી અતાવી છે અને એવી શુદ્ધ પુરાતત્ત્વીય પદ્ધતિઓ અતાવી છે જે, મુદ્રાઓના ભાવિ અભ્યાસમાં ઉપયોગી થઈ પડશે.

૨. કાંધર હેરાસ અને અન્ય વિદ્વાનોનું પ્રદાન :

પૂ. સ્વ. કાંધર હેરાસે આજથી વચસેક વર્ષથી એ વધુ સમય પહેલાં સિન્ધુ લિપિનો અભ્યાસ રૂઝ કરેલો. આ લેખમાં સિન્ધુલિપિને ઉકેલવાના વિદ્વાનોના મહત્વના પ્રયાસોનો મેં ટૂંકમાં ઉલ્લેખ કર્યો છે. અંતમાં જણાવ્યું છે એમ આ પ્રયાસો સુખ્ય-સુખ્ય ચાર વર્ગોમાં અને કેટલાય પેટા-વર્ગોમાં વહેંચી શકાય. મારા ધ્યાનમાં ન આવ્યા હોય એવા પણ કેટલાક પ્રયાસો થયા હશે. પરંતુ એ ધ્યાનમાં આવેથી આ વર્ગીકરણમાં સામેલ કરી શકાશે. વિગતવાર સમીક્ષા માટે વાચકોએ ‘સાયન્સ ટુ ડે’ ના જૂન-૧૯૭૮ના અંકમાં પાના ૨૮ થી ૩૯ ઉપર છપાયેલ મારો અંગ્રેજી લેખ, “પીડીંગ ધી માઈન્ડ ઓફ ધી હરપ્પન્સ” જોવો જોઈએ.

૩. ફિનલેન્ડનાં વિદ્વાનોનું કાર્ય :

ફિનલેન્ડના વિદ્વાનોનાં પ્રકાશનમાં આપેલી ખાખતોનો સમાવેશ થાય છે: ઉપયોગનાં લેખમાં આવેલાં

૩૮

ડિસેમ્બર/૮૧

પાંચક

ઉકેલ-પદ્ધતિ, પ્રાપ્ત થયેલાં પરિણામો અને ઉકેલની પ્રમાણિકતા વિરુદ્ધ અભ્યાર સુધીમાં કરવામાં આવેલા દલીલોની સાચકતાની સમીક્ષા. આ બાબતના ઉલ્લેખ એ પ્રકાશનની પ્રસ્તાવનામાં શ્રી એ. પરપેલાએ જ કર્યો છે. ૨ વર્ષના ૭૪ પ્રાપ્ત અભિલેખો અને કોમ્પ્યુટરની મદદથી બનાવેલ પદાક્ષરક્રમકોશ (Concordance) એટલે કે સંકેત ગ્રંથાલોમાં દરેક લોકેતનું સ્થાન બતાવતો કોશ આપતી એક આવૃત્તિ પણ પ્રસિદ્ધ થઈ છે.

૪. રસિયાનાં વિદ્વાનોનું કાર્ય :

એ રીતે રક્ષિત વિદ્વાનોની એક ટુકડીએ સિન્ધુલિપિને લગતા રિચિષ બાબતોની રિચિવત જણાવટ કરી છે.^૧

પ્રથમ લેખમાં એલેક્ઝીવે આ આદ્ય ભારતીય લિપિનાં ૧૫ લક્ષણોની યાદી આપી છે, પ્રતીકો વગેરેનાં આકારનું એમાં કાળજી પૂર્વક વર્ણન કર્યું છે.

બીજા લેખમાં એ. એમ. કોન્ડાતોવે આદ્ય-ભારતીય અભિલેખોનું સ્થાનગત આંકડાકીય વર્ગીકરણ કરીને એની લેખન-પદ્ધતિ નક્કર કરી છે. એનાં પરિણામો મર્યાદા, ચાત લાપાઓ અને લાપા-સમૂહો સાથે સિન્ધુલિપિની શબ્દ-રચના અને વાક્ય-રચનાના ઘટકોની ટુલના કરવાનું સરળ બનશે.

વાયયુ. વી. કોરોઝોવના 'આદ્ય-ભારતીય અભિલેખોની લાપા' નામના લેખમાં દશ લક્ષણો નોંધેને ધારણા કરવામાં આવી છે કે આ આદ્ય-ભારતીય લાપા ન તો સંમેરિયન, હરીઅન કે પ્લેમ્બાઈટ લક્ષણોને મળતી આવે છે કે ન સંસ્કૃત અને હિટાઈટ સહિતની ભારોપીય લાપાઓને. ચુંડા લાપાને પણ મળતી નથી આવતી. તેઓ ધારે છે કે આ આદ્ય-ભારતીય લાપાના કેટલાક શબ્દોનાં મૂળ સંસ્કૃતમાંથી ભિતરી આવેલાં કે સંસ્કૃતમાંથી લીધેલાં જણાતાં હોવા છતાં, બ્યાકરણીય રચનાની દૃષ્ટિએ શિવિડીય લાપાને મળતી આવે છે.

પૂરતી અભિલેખીય સામગ્રીના અભાવે આ આદ્ય-ભારતીય લાપાનાં બ્યાકરણ અને શબ્દોનો સંપૂર્ણ અભ્યાસ કરવાનું શક્ય નથી.

બી. વાયએ. વેલ્સ્યોકનો લેખ 'આદ્ય-ભારતીય અભિલેખો સાથેની વસ્તુઓ પર આકૃતિઓ' નામનો છે, આ લેખના લેખક દ્વિન્ડુ ધર્મનાં ઉત્તરકાલીન દેવ-દેવીઓની આકૃતિઓ સાથે સિન્ધુ સભ્યતાની કેટલીક આકૃતિઓની ટુલના કરે છે. તેમ છતાં સિન્ધુમુદ્રામાં આવતી આકૃતિઓ અંગે તેઓ નક્કર સ્પષ્ટતા કરતા નથી.

ડૉ. એસ. આર. રાવની માન્યતા :—

ડૉ. રાવના તાલેતરમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા 'સિન્ધુલિપિ અને લાપા' નામના લેખમાં^૪ દાવો કરવામાં આવ્યો છે કે એમણે સિન્ધુલિપિ ઉકેલી નાખી છે એટલું જ નહિ પણ એની લાપા પણ નક્કી કરી કાઢી છે. લોથલ, રંગપુર અને રોઝડી મુકામે સિન્ધુ સભ્યતાના અંતિમ તબક્કામાં પક્ષીઓ અને પ્રાણીઓ વગેરેની આકૃતિઓનો ત્યાગ કરીને લિપિને સરળ બનાવવામાં આવી હતી એ બાબતનાં નિરીક્ષણોનો એમને વિશ્લેષ લાભ મળ્યો તેથી તેઓ આમ કરી શક્યા છે એમ એમનું કહેવું છે.

વળી, આ લક્ષણ મોહેન-જો-દડો, દેશલપર (કચ્છ), રૂપડ અને જગઝર (પંજાબ)માં પણ મળી આવ્યાં છે. આમ, શ્રી રાવના મત મુજબ આપણને સિન્ધુલિપિના વિકાસભેદે બે સ્વરૂપો મળે છે; પૂર્વ ('પકવ' ?) હરપ્પીયલિપિ (ઈ. સ. પૂર્વે ૨૫૨૦થી ઈ. સ. પૂર્વે ૧૮૦૦) અને ઉત્તર હરપ્પીય લિપિ (ઈ. સ. પૂર્વે ૧૮૦૦થી ઈ. સ. પૂર્વે ૧૫૨૦).

તેમ છતાં શ્રી રાવ કહે છે કે “પકવ” હરપ્પીય લિપિ એવા નિશ્ચ પ્રકારની છે જેમાં પક્ષીઓ, પ્રાણીઓ અને વનસ્પતિના ચિત્રો રેખાંકિત સંકેતોની સાથે સાથ મળે છે. તદુપરાંત કેટલાક સંકેતો ચિત્ર જેવા લાગે છે પરંતુ શ્રી રાવના મતે એ બે કે વધુ રેખાંકિત સંકેતોને જોડવાથી બનેલા સંયુક્તાક્ષરો છે. આવા સંયુક્તાક્ષરોને શ્રી રાવ ‘ચિત્રલિપિ જેવા’ કહે છે અને છતાં તેઓ સિન્ધુલિપિ ને ચિત્રલિપિ કે શબ્દચિત્રિ (Logograph) એટલે કે એક સંકેત એક શબ્દના લોકક હોય એવી લિપિ માનવાને તૈયાર નથી. જ્યારે કે, રશિયાના કોરોઝોવ, રકેન્ડીનેચિયાના પરપોલા, અમેરિકાના ફેરસરવિસ અને ભારતના મહાદેવન એમ માને છે.

ઉપર જણાવેલા બધા વિદ્વાનો સિન્ધુલિપિની ભાષાને દ્રાવિડીય માનતા હોવા છતાં શ્રી રાવ સ્પષ્ટપણે બાર મૂકે છે કે સિન્ધુ લિપિ ઋગ્વેદના પ્રાચીન ભારતીય આર્યોની પ્રાચીન સ્વરૂપની ધ્વનિમૂલ્યાત્મક લિપિ છે, કે પછી આદ્ય આર્યોનું વેદિક આર્યો, ઇરાનીઓ અને મિદાનીઓમાં વિશાળીકરણ થયું એ પહેલાંની એમની ભાષા છે,

મુદ્રાઓનો ઉપયોગ માલતી સિદ્ધ શુભવત્તા બતાવવા સિવાય બીજો ન હોઈ શકે. એથી કાં તો સીધી વસ્તુઓ પર કે પછી એનાં ખોખાં (અં. રેફ્રિંગ) પર મુદ્રાની છાપ મારવામાં આવતી હશે. અને અગાઉ હોરાસે અને ફેરસરવિસે કહ્યું હતું એમ શ્રી રાવ પણ દાવો કરે છે કે પોતે વિવિધ પદાધિકારીઓની કે રાજકર્તાઓની મુદ્રા વાંચી (કે પ્રાપ્ત કરી) છે. હાલમાં તો આપણને ઋગ્વેદના કુદ્યુ અને પિપ્ત જેવા એક શબ્દોનાં કુદ અને પપ્ત જેવા સંક્ષિપ્ત સ્વરૂપો મળે છે. આ બાબત જે તે મુદ્રાનાં મૂળ પ્રાપ્ત સ્થાન અને જે જે વસ્તુઓના પૂર્વોપર સંબંધમાં એ મળી હોય એ બંને પર કદાચ વધુ પ્રકાશ નાખી શકાયો હોત. એક રેખાંકિત પ્રાચીન લિપિની બાબતમાં Ventriss Chawic ને એક વક્ર પર એક પ્રાચીન ગ્રીક અક્ષર મળ્યો જેની મહદંશે અગ્રાત માઈસેનીઅન લિપિ ઉકેલી શકાઈ હતી.

શ્રી રાવ વધુમાં માને છે કે સિન્ધુ સભ્યતાના લોકો અગ્નિ પૂજક હતા અને યજ્ઞમાં પશુ હોમ કરતા હતા. લાષાની જેમ ધાર્મિક માન્યતામાં પણ હરપ્પીઓ, શ્રી રાવના મતે, આદ્ય-આર્યોને મળતા આવે છે. હવે, આમાં એ સમજ શકાતું નથી કે હરપ્પીઓને વારંવાર “આદ્ય-આર્યો” કહીને શ્રી રાવ ઋગ્વેદનો કાળ કયા માને છે! શ્રી રાવનાં આવાં અનેક વિધાનો પરથી માની શકાય કે એમનાં મતે આર્યો કે આદ્ય આર્યોનું મૂળ સ્થાન સરસ્વતીની ધારીમાં હતું જેમાં સિન્ધુ અને એને મળતી નદીઓનો પણ સમાવેશ થઈ જાય છે.

હરપ્પીય સંસ્કૃતિના પૂરથી નાશ થયા બાદ અહીંથી (સરસ્વતી બંને સિન્ધુ ધારીમાંથી) આર્યો પશ્ચિમ એશિયા તરફ સ્થાનાન્તર કરી ગયા જ્યાં તેઓ ઈરાની, મિદાની જેવા વિવિધ નામથી ઓળખાયા.

૬. વોલ્ટર ફેરસરવિસ (જુનિયર)નું પ્રદાન :

Walter Fairservis (Jr.) એ પોતાના, ગ્રીણ્વરીભરી વિગતપૂર્ણ પ્રકાશનમાં પોતાને કરાચીથી પશ્ચિમોત્તર લગભગ ૨૫ માઈલ જેટલે દૂર બે નાની નદીઓના સંગમ પર આવેલ અલ્લાહદીનો નામના સ્થળેથી મળેલી થોડી મુદ્રાઓનું સાચું પ્રાપ્ત સ્થાન બતાવ્યું છે. અહીં એક ઓછી જિંદગીના ટિપ્પો આવેલો છે. એનું ખૂબ કાળજી પૂર્વક બોદકામ કર્યું હતું. બોદકામ મહદંશે થરવાર નહોતું પરંતુ વસ્તુઓની સ્થિતિના પૂર્વોપર સંબંધવારે તો હતું જ. મધ્યપ્રદેશ, મહારાષ્ટ્ર અને દક્ષિણ ભારતમાં આવેલાં ઉત્તર તામ્રારમકાલીન સ્થળોમાંથી મળી આવેલ Graffiti ના આધારે, અલ્લાહદીનોના ટિપ્પોમાંથી મળેલી

મુદ્રાઓમાંથી કેટલીકના લેખ ઉકેલવાના પ્રથમવાર પ્રયત્ન કરીને ફેરસરવિસ કહે છે કે જે મુદ્રાના પાછળના ભાગે મળ્યાંવાળાં નામં છે તેમાં દોરી પરાવીને માણસના દેહ પર પહેરવા માટે તે બનાવવામાં આવી હશે. આ લક્ષણ ઉપરથી તેઓ અનુમાન કરે છે કે અમુક મુદ્રા કે આદિત્ય કોણ, કંચાર અને કયાં લઈ જઈ શકે એ બાબત ચોક્કસ પારંપરિક રિવાજ હોય જોઈએ.

૭મી, અલ્લાહદીનામાંથી મળેલી કેટલીક મુદ્રામાં આકૃતિ અને લિપિની કોટરકામની ધાર પાસેની તીક્ષ્ણતા હજુ પણ જળવાઈ રહી છે. એ બતાવે છે કે એની મુદ્રાનો ઉપયોગ ઝોઝામાં ઝોઝો થયો છે. એ બતાવે છે કે એનો ઉપયોગ કદાચ પદદર્શક મિલ્લા રૂપે થયો હશે.

મુદ્રાઓ પોતે સમાજ જીવનની અને સમાજ રચનાના પ્રકારની એમ બે બાબતો દર્શાવી શકે.

મોહેન-જો-દડોમાંથી મળેલી બે વિખ્યાત મુદ્રા - ચાર આકૃતિઓની વચ્ચે એકે એક આકૃતિ અને બે નાગ તથા કેટલાક જંગલી પ્રાણીઓ વચ્ચે માટીની મુદ્રા - માં અંકિત પશુઓના પ્રકારની ચર્ચા કરીને ફેરસરવિસ પશુઓ અને દેવતા વચ્ચેના દંતકથાત્મક સંબંધોનું અનુમાન કરે છે. આ અને આવી અન્ય વિચારણા એમને 'પશુપતિ' અને 'પાલનપતિ' વચ્ચે ભેદ કરવા તરફ દોરી જાય છે.

ફેરસરવિસે લખેલા ગ્રન્થમાં અંતે મુદ્રા નિર્માણની પદ્ધતિ પર એક શ્રેષ્ઠ અનુદ્ધેદ આપેલો છે ! વિવેક-પૂર્વકનો તુલનાત્મક અભ્યાસ કર્યા પછી તેઓ ૭૮ સંકેત-પ્રતીકોના અર્થ અંગે ધારણા આપે છે. આટલા અભ્યાસને અંતે એમને ખાતરી થાય છે કે હરપ્પીય મુદ્રાલેખો મહદંશે મૂર્તિવિધાનાત્મક છે.

લગભગ ૪૦ વર્ષ પાદ હવે ફેરસરવિસ હેરાસને પગલે ચાલ્યા. હરપ્પા અને મોહેન-જો-દડોની બાબતે સંભવતઃ આદ્ય-દ્રાવિડીય માનીને એમણે પણ સિન્ધુમુદ્રાનો અભ્યાસ કર્યો. એમને DEDનો લાભ મળ્યો. ખીંચે લાભ એ મળ્યો કે તાત્કાલિક કાળનાં અનેક કથાઓની શોધોએ એમની માન્યતાને ટેકો આપ્યો કે સિન્ધુ ધાતીની આદ્ય-દ્રાવિડીય સંસ્કૃતિ મધ્ય ભારત અને દક્ષિણમાં કેમશઃ ગળાઈને દક્ષિણ ભારતમાં, કે જે પાછળથી દ્રવિડ કે દમિળ કે તામિલનાડુ તરીકે ઓળખાયો, રફટીકોબૂત બની.

સિન્ધુલિપિ ઉકેલવાના હેરાસના અને ફેરસરવિસના પ્રયાસો પૈકી કેટલાક રસપ્રદ રીતે એક સરખા છે, બંને વિદ્વાનોએ કેટલીક મુદ્રાઓની વાચના આપી છે. આ બંને વાચનાની આપણે તુલના કરીએ છીએ ત્યારે સમજાય છે કે માલિકી હક બતાવતા કેટલાક સંકેત એક સરખા છે પરંતુ ખીંચ કેટલાક મહદંશે જુદા છે.

પશુઓથી વીંટળાયેલી, ત્રિશૂળધારી, માથા પર શિંગડાને મુકુટ પહેરેલી આકૃતિ અંકિત મુદ્રાના અર્થઘટન અને ઉકેલને સંબંધ છે ત્યાં સુધી આ બંને વિદ્વાનો એ કેન્દ્રસ્થ આકૃતિને દેવ તો માને જ છે (હેરાસ એને "અન" કહે છે) પરંતુ એ દેવની આસપાસ અંકિત પશુઓને હેરાસ વિવિધ માનવ બળિઓનાં સૂચક ગણે છે જ્યારે કે ફેરસરવિસ એમને માત્ર પશુઓ જ માને છે. (કારણ કે ત્યોં એ મુદ્રાનિત લેખને "પશુઓના વક્ષ", વેદના 'પશુપતિ'ને મળતો અર્થ, વાંચે છે).

આમ દ્રાવિડમૂળલક્ષી બે વિદ્વાનોની માન્યતાઓ વચ્ચેનો ફરક આપણા મનમાં કુદરતી રીતે કેટલીક શંકાઓ જન્માવે છે. આપણે બાણતા તથા કે કોણ સાચા છે. આપણને એની પણ નવાઈ લાગે છે કે એમની ધારણાનાં મૂળ સાચાં હશે ? તેમ જતાં ફેરસરવિસે આપેલાં લગભગ ૧૭૫ ચિત્ર સંકેતોની વાચનાનો અભ્યાસ કર્યો પાદ કહેવું જોઈએ કે એમની ધારણા સુધારિત જણાય છે. ફેરસરવિસ સાચા છે કે નહિ એ કહેવું મારા માટે અટકળાણ જેવું થશે. પરંતુ ફેરસરવિસે પશ્ચિમ અને મધ્ય ભારતની

૧૬૬

૨૬/૦૫/૨૧

૪૧

તાત્રાસમકાળની સંસ્કૃતિઓની થોડી Graffiti સાથે જે સામગ્રી આપી છે તે ભેતેંતેં એમ જણાય છે કે તેઓ સાચા હોઈ શકે.

વાધ, ગેંડો, મગર, વપલ, પાડો વગેરે જંગલી અને પાળેલાં પ્રાણીઓની સુંદર રીતે કોતરેલી આકૃતિઓ શું બતાવે છે? માત્ર એ પ્રાણીઓનું તત્કાલીન અસ્તિત્વ બતાવે છે, કે બહાદુરી જેવા એનું ગુણ બતાવે છે? શું એ શક્ય છે કે આવી પશુઅક્તિ મુદ્રાઓ ત્રણકર કે વહીવટના મુખી કે વડાની લોક છે? જે મુદ્રામાં વાધ, પાડો કે ગેંડો જેવા પશુઓની વચ્ચે કેન્દ્રસ્થ કે મહત્વના સ્થાને મગર અક્તિ થયેલ હોય એના આધારે આવી માન્યતા આગળ ધરવામાં આવી છે.

હવે 'મુખી' માટેનો દ્વારિદીય શબ્દ 'પ્રથમ' છે એ આધારે, મગરાકૃતિ માટે બે મુદ્દ્ય નક્કી થઈ શકે: Mutal સ્વર ધ્વનિ (મ, અ, ઊ) નું કે Modal સ્વર-ધ્વનિ (ગી) નું મુદ્દ્ય અને 'મુખી' કે 'મુખ્ય માણસ' નું અર્થમુદ્દ્ય. વાધ, પાડો, ગેંડો અને હાથી આદિ પશુ અક્તિ અન્ય મુદ્રાઓ પણ આવાં અર્થ-લક્ષણ સૂચક હોઈ શકે છે કે પછી આવી ચિત્રાંકિત મુદ્રાઓ લશ્કરી કે અર્ધ-લશ્કરી ભૂતિઓના વંશ-પદની લોક હોય. આ પ્રકારના અભ્યાસના પરિણામે અનેક મહત્વની મુદ્રાઓનાં અર્થલક્ષણ હવે પ્રાપ્ત થયાં છે. દા. ત. એક મુદ્રામાં એક વિશિષ્ટ ભૂતિ વક્ષ પાછળથી એક વાધ પર હુમલો કરતી બેતરંગી છે. શક્ય વાચના છે: 'બહાદુર વક્ષો જે વાધ ભેડે લડે કે રમે છે. "ફેરસરવિસ કહે છે કે હરખીય સન્દર્ભમાં શક્ય ગણાય એવી' આ માદગિયા પદ્ધતિ છે.

૭. હરખીય પંચાંગ :

મોહન-જે-દોમાંથી હાથી દાંતની એક શલાકા મળેલ. સમયોદસ ઊર્ધ્વકોષ (Section) વાળી આ શલાકાનો વ્યાસ ૦.૬ સે. મી. અને લંબાઈ ૧૦.૨ સે. મી. જેટલી છે. એની ત્રણ બાજુએ ઉપર સંકેતો અક્તિ કરેલા છે. એના કાળજી અને ચાતુર્યભરી અભ્યાસ પછી ફેરસરવિસ એવા નિર્ણય પર આવે છે કે આ શલાકા હરખીય પંચાંગ ધરાવે છે. ચંદ્રના ભ્રમણનું નિરીક્ષણ દર્શાવતી આ માપપટ્ટી છે. એના પરથી તારવી શકાય છે કે દરેક ૩૦ માંથી એક દિવસને અડધો ગણતા. પરિણામે ૨૯^૧ દિવસોના સાચા ચાન્દ્ર-માસની હરોળમાં હરખીય મહિનો બેસે છે. આ શલાકાની સહાયતાથી હરખીયો, ચૌમાસામાં આકાશ વાદળ છાયું હોય તો પણ, કોઈ પણ દિવસ જે તે માસનો કેટલામો દિવસ છે એ નક્કી કરી શકતા હતા. પરંતુ વર્ષનો કોઈ પણ માસ નક્કી કરવા માટે હરખીયોએ આવી જ યુક્તિ અપનાવી હશે એમ આપણે અનુમાન જ કરવાનું રહે. કારણ કે માસ નક્કી કરતી આ પ્રકારની શલાકાનો પત્તો, મેકેને મેળેલી અને તેઓ ભેતેંતેં 'હાથી દાંતના અંબાર' કહેતા એવી આવાં અનેક શલાકાઓ હાલમાં, કમ ભાગ્યે, અનેક સંસ્થાઓ વચ્ચે વહેંચાયેલી પડી હોવાથી, ભાગ્યે નથી.

હરખીયોનો આધાર ધૃતિ, જવ, તલ, કપાસ વગેરેની ખેતી પર હોતો એ બરાબર ધ્યાનમાં હોવાથી ખેડોનાં પંચાંગને આ હાથી દાંત-નિર્મિત શલાકા પર આવેલાં પંચાંગ સાથે સરખાવીને ફેરસરવિસે હરખીયોના ખેતી-આધારિત વર્ષની કામચલાઉ મહિતી તૈયાર કરી છે. હરખીય પ્રતીકો અને મુદ્રાકૃતિ પશુઓનો વિદ્વતાપૂર્ણ અને વિશદ અભ્યાસ કરીને, કેટલાંક સામાન્ય નિરીક્ષણો સાથે ફેરસરવિસ ચોક્કસ તારણો રજૂ કરે છે.

સર્વ પ્રથમ તો એ કે પુરાતત્ત્વીય સામગ્રીના આધારે જે ધારણા બંધાયેલ કે અન્યોન્માત્રિત અનેક વહીવટી પ્રથા ધરાવતી ચુરત સમાજ રચના આ વખતે હશે એને મુદ્રાનો પુરાવો ટેકો આપે છે, સિન્ધુ મુદ્રાલિપિઓની નીચે મુજબની વાચનાના અર્થ પરથી આ સમજી શકાય છે:

૪૨

ડિસેમ્બર/૮૧

પશ્ચિમ

મુદ્રાભિલેખ

અર્થ

અરાસન

સહુનો રાગ

અલાન

પ્રાતિક રાગ

વેલિર

મુખી (?)

કોલ્લન

અધિકાર

વિલ્લરપન

અધ્યક્ષ

વિલ્લરપન

વહેંચણી અધિકારી

અન્યન

ધર્મ ગુરુ

હરપીય સમાજ કામ-ધંધાને આધારે જ નહિ પણ જોત કે જાતિના આધારે પણ વહેંચાયેલો હતો. ખીજું કે ધર્મની બાબતમાં મુકુટધારી દેવ, (૩), સર્વ રક્ષક, જંગલી પશુઓના મુખ્ય દેવ હોય એમ જણાય છે. એનું બિરુદ છે: “સમૂહોને એકઠા કરનાર.”, આની સામે “પાલનપતિ” ‘અર-મારમ’ એટલે કે ગુપ્ત રાજવી તરીકે ઓળખવામાં આવતા, એનું પ્રતીક છે પીપળાનું પાન. એનામાં અનેક શક્તિઓ હતી એમ જણાય છે.

ઉપર જણાવેલ બંને ધાર્મિક વર્ગો વચ્ચે સ્વીકૃત સંબંધો સ્થપાયેલા હશે એમ જણાય છે. મુદ્રાંકિત પશુઓ કુદરતી રીતે જ વંશ-પદ-દશક પ્રતીકો જેવાં જણાય છે. જે વિવિધ જોત-વંશોનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે. દેવોને પ્રસન્ન રાખવા માટે એ સમયે મંદિરો પણ હશે. (‘એરુ’ અથવા “સાતનું મંદિર” આનો એક દાખલો છે) પરંતુ એ મંદિરો સૂર્ય, અગ્નિ અને કદાચ પૃથ્વીની આરાધના માટેનાં હતાં.

ઉપર જણાવેલી માન્યતાઓ ખરેખર બહુ દૂરગામી છે. ફેરસરવિસ પણ સંપૂર્ણ રીતે સજ્ઞાન છે કે એમની કાર્યદીક્ષિમાં એટલી જ ખામી છે કે એ પોતે દ્રાવિડીય ભાષાઓના વિદ્વાન નથી એટલું જ નહિ પણ દક્ષિણ ભારતમાં બોલાતી બોલાઓનો ઉપયોગ પણ એમણે કર્યો નથી. તદુપરાંત પૂર્વ-દ્રાવિડીય અને સાર્વત્રિક દ્રાવિડીય ભાષા વચ્ચે કાળનો જબજસ્ત માળો પડી ગયો છે. આપણી પશ્ચિમોત્તર સીમા અને એની આસપાસનો પ્રદેશ પ્રાગૈતિહાસિક કાળની જેમ ઐતિહાસિક કાળમાં પણ સતત વિવિધ સંસ્કૃતિઓનું મિલન સ્થળ બની રહેલ છે એની પણ તેઓ ગણના કરે છે. અને છતાં પણ જે હરપીય મુદ્રાઓની લઘુત્તમ સંખ્યાપરથી ગુરુત્તમ અર્થ શોધવામાં આવ્યો છે એ મુદ્રાભિલેખોમાં નામમાનના ભારતીય આર્યોનાં શબ્દો ન હોય તો એ બહુ આશ્ચર્યજનક ખીના ગણાય ! કોઈપણ હરપીય ક્ષેત્રમાંથી દિલાખી અભિલેખો ન મળવા છતાં હરપીય લોકોનાં મન વાંચી લેવાનો ફેરસરવિસનો પ્રયત્ન ખરેખર હિંમતભર્યો અને અભિનંદનીય છે.

ઉપસંહાર :—

ઉપર જણાવેલી માન્યતાઓ અને અર્થઘટનો રસપ્રદ હોવા છતાં તમામ ભારતીયોનું સમર્થન તો ત્યારે જ મેળવી શકશે જ્યારે કોઈ દિલાખી લેખ કે અન્ય પુરાવો, કાયમ માટે એને સાચાં ઠેરવે. હાલની તકે તો સિન્ધુલિપિ ઉકેલવાની દિશામાં થતા તમામ પ્રયત્નોની આપણે નોંધ માત્ર લઈ શકીએ.

આવા તમામ પ્રયત્નોને ચાર વિભાગમાં વહેંચી શકાય :—

૧. ધારણપ્રધાન કે ઊર્મિપ્રધાન :

(ક) લેંગડોન : આલ્પાક્ષી અને સિન્ધુ સંકેત, પૂર્ણ શબ્દો.

પરિચય

ડિસેમ્બર/૮૧

૪૩

(ખ) ચેત્રિક ; ચિત્રાત્મક કે ચિત્ર-શબ્દાત્મક, મુદ્રાઓનો ઉપયોગ અધિકારીઓ કરતા.

(ગ) પ્રાચીનાથ રાય : ચિત્રલિપિ આલખાઈના અક્ષરોની બનેલી હતી.

(ઘ) સ્વામી શંકરાનન્દ : તાંત્રિક

૨. પદ્ધતિસર અને વિધિવત (દ્રાવિડીય પૂર્વામહયુગત)

(ચ) પરચોલા, ફિનલેન્ડના અને અન્ય.

(છ) રશિયાના એલેક્સીવ અને અન્ય.

૩. પદ્ધતિસર અને અર્થઘટનાત્મક :—

(જ) હન્ટર : લિપિમુખત્વે ધ્વન્યાત્મક, મૂળાક્ષરી નહી, ખાલી સાથે સંબંધિત અને માટે સ્વરાન્વિત.

(ઝ) હેરાસ : સ્વરાન્વિત નહિ પણ વિચારાન્વિત આલ દ્રાવિડીય

(ટ) ફેરસરવિસ : સ્વરાન્વિત નહિ પર વિચારાન્વિત અને આલ દ્રાવિડીય

૪. અર્થ પદ્ધતિસર અને અર્થ ઘટનાત્મક :

(ઠ) એસ. આર. રાવ : આલ વૈદિક અને ધ્વન્યાત્મક

આપણે હેરાસ અને ફેરસરવિસનાં કે લેન્ગડોન, હન્ટર અને રાવનાં અર્થઘટનોને સ્વીકારીને સિન્ધુ-લિપિને આલ-દ્રાવિડીય કે આલ-ખાલી કે આલ-વૈદિક-ગમે એ માનીએ પરંતુ હાલની તકે તાત્કાલિક કાળની કહેવાતી Graffiti અને અશોકથી શરૂ થતા, ખાલી લિપિમાં લખાયેલા અલિલેખોની વચ્ચે લગભગ એક હજારથી વધુ વર્ષોનો ગાળો પડે છે એ બૂલવા જેવું નથી.

સંદર્ભ સૂચિ :

1. Sankalia, H. D., *Indica*, Vol. 13 (1976) p. 11 and *Antiquity*, 50 (Cambridge 1976) p. 17.
2. Asko Purpola, Sepo Koskeniemi, Simo Purpola and Pennti Aaltv, *Further Progress in the Indus Script Decipherment*, Copanahagen, 1970.
3. *Soviet Studies on Harappan* by G. V. Alekseev, Yu. V. Knorozov, A. M. Kondratov, and B. Va. Volchok, Tr. by Hem Chandra Pande (and) Ed. by Henry Field and Edith M. Laird. Published by Field Research Projects, Florida, 1969.
4. *Abori* Vol. LXI, 1980 (Poona, 1981).
5. *Excavations at Allahdino*, I Seals and Inscribed Material, *Papers of the Allahdino Expedition - 1976*,

આફિસ : ૩૭૨૯૩૬
ફોન મિલ : ૩૭૩૫૫૩
રહેઠાણ : ૬૭૨૮૫૧

પટેલ એન્ડ કંપની

ટિમ્બર મરચન્ટ્સ એન્ડ કોન્ટ્રેક્ટર્સ

: બ્રાન્ચ :
૯૯, વિક્ટોરિયા રોડ,
મુંબઈ-૪૦૦ ૦૧૦

: મુખ્ય ઓફિસ :
૧૩૪, રામભાઈ ભોગલે રોડ,
ગોરપદેવ રોડ,
મુંબઈ-૪૦૦ ૦૦૩

વિક્ટોરિયા સો મિલ

ટિમ્બર મરચન્ટ્સ,
૯૯, એ, વિક્ટોરિયા રોડ,
મુંબઈ-૪૦૦ ૦૧૦
ફોન : ૩૭૨૯૩૬

પટેલ સો મિલ

૧૩૪, રામભાઈ ભોગલે રોડ,
(ગોરપદેવ રોડ)
મુંબઈ-૪૦૦ ૦૦૩
ફોન : ૩૭૩૫૫૫

STEEL WINDOWS & DOORS

Hot-dip Galvanised

A life time guarantee against corrosion for local use or exports.

Available from

SEN-HARVIC

The largest factory of its kind in India

H. O :

37, Abdul Rehman Street,
Bombay 400 003
T.P. 327740

Works :

Industrial Estate
Road No. 5, UDHNA-394 210
(Surat-Gujarat) T.P. 88875

Use Standard Windows as per I. S. 1038

SAVE TIME & MONEY

**WANT TO PACK YOUR
PRODUCTS SAFELY ?**

Contact us for your requirements of :

- * BITUMENISED WAVERPROOF PAPERS;
- JUTELINED WATERPROOF PAPERS;
- * BITUMENISED POLYTHENE-LINED PAPERS;
- POLYCOATED KRAFT PAPERS;
- POLYTHENE-LINE HESSIAN CLOTH & BAGS ;
- PAPERLINED HESSIAN CLOTH & BAGS;
- DOUBLE HESSAN BAGS;
- * HDPE WOVEN SACKS.

'Phone : 324737

POLYFAB INDUSTRIES

67. BHANDARI St. BOMBAY-400003

B3461(X)

૩૫૬

હિરણ્યને કાઢે

- છા. મ. અત્રિ

પૂર્વાભાષ

આઠાશ્વવાણીના રાજકોટ કેન્દ્ર ઉપરથી તા. ૨૧-૭-૭૨ ના રાજ, 'એક નગર એક ટિંબો' નામનું માનું લખેલ દસ્તાવેજ ૩૫૬ પ્રસારિત થયું હતું. મૂળ લખાણ લાંચું હતું. બધાજ લખાણનું રેકોર્ડિંગ સોમનાથ મુકામે હિરણ્યના કાઢે આવેલ નગરા ટિંબાના ચાલતા ઉત્ખનન વખતે ઉત્ખનન સ્થળે જ કરવામાં આવેલું હતું. ઉત્ખનન રાજ્યના પુરાતત્ત્વખાતા અને પુણેની ડેક્કન મેલેજના સંયુક્ત ઉપક્રમે થયું હતું. ડૉ. સાંકિયાએ 'પુરાતત્ત્વવિદ્' નો અને મેં 'સત્રધાર' નો પાઠ વાંચેલો. બાકીના પાત્રોના પાઠ બંને સંસ્થાના કમ્પ્યુટરોએ વાંચેલા હતા, જેમાંનાં નામ નીચે આપ્યાં છે, મજૂરોને પણ બોલવાનું હતું. આઠાશ્વવાણીએ એ રેકોર્ડિંગમાંથી સંક્ષિપ્ત સંકલન કરીને ૩૫૬નું પ્રસારણ કર્યું હતું. સિંધુસભ્યતાની સમકાલીન અને એની અસરવાળી પરંતુ સ્થાનિક ભાત ધરાવતી પ્રભાસ સંસ્કૃતિ સર્વ પ્રથમ આ બગાઉ આ સ્થળે નોંધાયેલી. હિરણ્યને કાઢેથી પથ્થરયુગના ઓળખારો અને ટિંબાના ઉપલા થરોમાંથી ઈ.સ.ના પાંચમા સદી સુધીની વસાહતનાં ચિહ્નો મળેલાં. એ રૂપકનું માનું મૂળ લખાણ નામ માત્રના ફેરફાર સાથે, આઠાશ્વવાણીના સૌજન્યથી અત્રે રજૂ કરું છું.

પાત્રપરિચય :

૧. સત્રધાર : શ્રી છા. મ. અત્રિ
૨. પુરાવિદ : ડૉ. હ. ધી. સાંકિયા
૩. આદિમાનવ : ડૉ. ડૈ. દા. અંસારી
૪. પ્રભાસ પહેલાંની સંસ્કૃતિના માનવો :

- (ક) પુરુષ ૧. ડૉ. મ. કે. દવળીકર
૨. ડૉ. ચં. મં. મજુમદાર,
- (ખ) સ્ત્રી : સુશ્રી ગૌરી પુ. લાડ

૫. પ્રભાસ સંસ્કૃતિની સ્ત્રી : ડૉ. સુમન પંડ્યા
૬. અમ્બેદકાર લાલ રંગની સંસ્કૃતિની સ્ત્રી : સુશ્રી નિવેદિતા કે. બોગા
૭. મજૂર અને મજૂરણો :

(૧) બીખા છવા, (૨) જેડી માંડા, (૩) ગ્રીણી ભવાન, (૪) વાલી વાસા અને (૫) છવા વાસા

૮. કીકરો રાખવાના ચોક્કસ રક્ષક : શ્રી પિ. ડા. ચુડાસમા.

૯. રેખાઓ : (૧) શ્રી ર. બા. સપ્તે, (૨) શ્રી ચં. ગે. પડવળ અને (૩) શ્રી પો. શિ. ખત્રી.

૧૦. છાયાકાર : શ્રી વ. કે. નાગપુરે

૧૧. ચિત્રકાર : શ્રી શં. ડા. કુલકર્ણી.

૧૨. ક્ષત્રપકાલીન માનવ : શ્રી મા. ગં. અબંકર

૧૩. બૂરતરશસ્ત્રી : શ્રી શં. અ. સાળી

નેપથ્યે : પ્રભાસ પાટણ મુકામે, સોમનાથના મંદિરથી પાંચેક કિલોમીટર દૂર, હિરણ્ય નદીને તીરે, શીતળાના મંદિર પાસે આવેલ નગરા-ટિંબાનું પુરાતત્ત્વીય ઉત્ખનન હાલ થઈ રહ્યું છે. ઉત્ખનન કરનારા તરફથી રજૂ થાય છે...રૂપક...હિરણ્યને કાઢે...

સત્રધાર : આ છે હિરણ્ય નદી, એને તીરે આવેલાં ભાઠામાંથી એકાદ લાખ વર્ષ પહેલાંનાં પાપાણ્યુગી આદિમાનવના બનાવેલાં પથ્થરનાં ઓળખારો મળી આવ્યાનું સાંભળ્યું છે. કેવાં હશે એ ઓળખારો ?

પુરાવિદ : એક ધારવાળાં, બંને બાજુ હેલાં, પીપળાનાં પાન જેવાં, ચાકુનાં પાનાં જેવાં, સમાન અંતર વાળાં, બીજના ચંદ્રના આકાર જેવાં અને ત્રિકોણાકાર; મોટાં, મધ્યમ, નાનાં અને અતિ નાનાં.

પથ્થરના એક ઉપળ ઉપરથી જિલકાં ઉતારી એને ઘડવામાં આવતાં અને પછી જરૂરિયાત મુજબની ધાર કાઢવામાં આવતી. જિલકાં ઉતારી લીધા પછી ઉપળનો જે અંદરનો ભાગ બાકી રહે એને ગલ્લ કહે છે. જાતજાતના ઓળંગના ઉપયોગ અનુસારે નક્કી કરેલા છે. એ ઉપરથી અંગ્રેજીમાં એને Hand Axe, Cleaver, Scraper, Blade વગેરે કહે છે.

સૂત્રધાર : આવાં ઓળંગે ઘડનારો આદિમાનવ એનો ઉપયોગ શી રીતે કરતો હશે ?

આદિમાનવ (જાણે કે ઓચિંતો પ્રગટ થઈને) : હાથ-કુહાડીનો ઉપયોગ અમે જમીનમાંથી કંદમૂળ ખોદવામાં, જાનવરનું શરીર ઉઘાડવામાં અને હાડકાં ભાંગવામાં કરીએ છીએ.

સૂત્રધાર : ગાંડ કાપવામાં નહિ ?

આદિમાનવ : ના...ના. કલીવરનો ઉપયોગ પ્રાણીઓના શરીરમાંથી માંસ કાપવામાં થાય છે.

સૂત્રધાર : આ...કલીવરની ધાર તો અમારા લોખંડના કુહાડાની ધારની જેમ પહોળી છે. આનાથી ગાંડ પણ કાપતા હશે કેમ, ભાઈ આદિમાનવ ?

આદિમાનવ : ના, જી. કાપવાના, ભાંગવાના, ઘસવાના વગેરે કામ માટે અમે જુદી જુદી જાતના એકધારી ઓળંગે વાપરીએ છીએ. દાત. (અન્યત્ર જોઈને) એ...એ...પેલી જાય...હું પણ જઈ છું. (દોડવાનો અવાજ).

સૂત્રધાર : એક લાખ વર્ષ પહેલાં થઈ ગયેલા આદિમાનવ બાદ અહીં કેણુ વસ્યું હશે ?

પુરાવિદ : આદિમાનવ બાદના હજારો વર્ષ સુધીનો ઇતિહાસ મળતો નથી. પરંતુ, આશરે ચારેક હજાર વર્ષોથી ચે પહેલાં અહીં માનવ સંસ્કૃતિ વિકસી હતી. પરંતુ એને હજુ પૂરેપૂરી ઓળખી શકાઈ નથી. પ્રભાસ પહેલાંની સંસ્કૃતિનાં માનવ : પુરુષ (૧) : કયાંથી ઓળખો અમને ? તમે પુરાવિદો તો અમને પ્રભાસ પહેલાંની સંસ્કૃતિના લોકો કહો છો ને ? કારણ કે, અમે માટીનાં જે વાસણો બનાવીએ છીએ એ, નથી જાડાં કે નથી રંગથી દારેલાં ચિત્રોથી સુશોભિત !

સ્ત્રી (પાછળથી ફૂટીને બેસતી હોય એમ) : એથી શું ? પણ...આપણે નખથી કે અણ્ણદાર સાધનથી કોચી-કોચીને આપણાં માટીનાં વાસણોને સુશોભિત કર્યાં નથી કરતાં ?

પુરુષ (૧) : હા, અને અમારા ઉપરથી પ્રેરણા લઈને જ અમારા પછીના લોકો પોતાના વાસણો ઉપર રંગથી ચિત્રો દારશે એ ન જાણશો, હો પુરાવિદ !

પુરાવિદ : ખરું છે. પણ તમારાં વાસણો રંગમાં પણ સંદર્ભ નહિ અને પકાવવામાં પણ કયાશ જણાઈ છે.

પુરુષ (૨) (બાજુમાંથી ફૂટી પડતો હોય એમ) : એનું કારણ અમારું જીવનધારણુ પણ કદાચ હોય. કુદરત સામે અમારે અમારું સતત રક્ષણ કરવું પડે છે. એક વખત તો આ જ દિરણુ નદીમાં એટલું મો...હું પૂર આવેલું કે અમારો મોટા ભાગનો વસવાટ લગભગ સાફ થઈ ગયેલો. જે નાશી ગયા તે જ બચ્યા. ઘણાં મકાનો પડી ગયાં. બધે જ પૂરનાં પાણી ફરી વળેલાં અને પછી તો મોટા ભાગમાં કાંપ જમી ગયેલો. તે દિવસથી અમે જરા દૂર...પે...લી બાજુ રહેવા ગયા છીએ. પરંતુ...(અદશ્ય થઈ જાય છે). (સ્ત્રીની ગીત ગાવાનો અવાજ)

સૂત્રધાર : પ્રભાસ પહેલાંની સંસ્કૃતિની તરત પછી તો પ્રભાસ સંસ્કૃતિ આવે ને ? હશે કોઈ એ સંસ્કૃતિનો ભટકતો જીવાત્મા આ ટિંબા ઉપર ? અરે ! આ કોણુ દેખાઈ રહ્યું છે ?...ત...મે ?

પ્રભાસ સંસ્કૃતિની સ્ત્રી : તમે જેને માદ કરો છો તે ! શી રીતે કહું કે કોણુ છીએ અમે ? તમે તો દીકરાની ભાષા જ અમજોશોને ?

પશ્ચિમ

ડિસેમ્બર/૮૧

૪૯

પુરાવિદ : (રવખનમાં બોલતા હોય એમ) : આ થરની પણ ખરી ! તમે બોલો તો :

સ્ત્રી : હા, તે અમે માંસલક્ષી જ છીએ ! માટીના વિવિધ વાસણોમાં માંસ ખાઈએ છીએ. અમે ખાધેલાં માંસની કરચ ચોટેલાં અનેક વાસણો, ઠીકરાં અહીં પડ્યા જ છે ને ? તમને મળતાં પણ હશે. તમને ચિત્રોનો શોખ છે ? અમારાં વાસણો ઉપર લાલ અને કિરમણ રંગની રેખાઓ દારીને અમે વિવિધ ભાત પાડીએ છીએ. મને કાળો અને લાલ રંગ ખૂબ જ ગમે છે !

પુરાવિદ : 'ખરું' પણ માનવ, પણ કે વનરપતિનાં ચિત્રો દોરતાં તમને નથી આવડતું !

સૂત્રધાર : ક્યાંથી આવડે ? જુઓને તેમનાં વસ્ત્ર ! નીચે કાળું અને ઉપર લાલ ! (સ્ત્રી પગ પછાડીને ચાલી ગય છે) કેમ... કેમ ? રીસાઈને ચાલ્યાં કે શું ?... ગયાં એ તો ! પ...ણ... પણ હાથમાં માટીનું ચમકદાર લાલ રંગનું વાસણ લઈને આ બીજી સ્ત્રી કોણ આવે છે ?

ચમકદાર લાલ રંગના વાસણોની સંસ્કૃતિની સ્ત્રી : ન યોગ્ય... આ વાસણને ? તમે કદી રંગપુર ગયા છો ? ત્યાંના લોકો પણ આવાં જ વાસણો વાપરે છે. અમે આમાં ફળ રાખીએ છીએ.

સૂત્રધાર : પણ આ થાળી જેવા આકારની નીચેનો ભાગ વળી શું છે ?

સ્ત્રી : એ થાળીનું ટેકણ છે, અને એની નીચે એની બેસણી છે.

સૂત્રધાર : પણ એનું કાંઈ નામ પાડશો કે નહિ ?

પુરાવિદ (વ્યંગ્યેથી) : Dish-on-Stand.

સ્ત્રી : શું કહ્યું ?

સૂત્રધાર : દાંડા ઉપર રાખેલી, એની સાથે ચોટેલી થાળી !... પણ આવા વાસણ બધે જોવા નથી મળતાં. તમારી પાસે...

સ્ત્રી : અમારા પૂર્વજો વિદેશ ગયેલા ..

સૂત્રધાર : કયો દેશ ?

પુરાવિદ : ઈરાન !

સ્ત્રી : એ જ હોય તે... ત્યાંના લોકો આવા વાસણ વાપરતા. ત્યાંથી નમૂનાના બે-ત્રણ લાવેલા. હવે તો અહીંના કુંભાર પણ સરસ રીતે આ બનાવી બજા છે. અમારા એક પડોશી આ ફલ-પાત્રમાં પૂજા વખતે પુરો પણ રાખે છે !

સૂત્રધાર : મને તમારું ઘર જોવું ગમશે. બતાવશો ?

સ્ત્રી : ચાલોને. (ત્રણે ચાલે છે).

સૂત્રધાર : (ચાલતાં-ચાલતાં) તમારા ગળામાં આ માદળિયું શેતું છે ? એ પણ ઈરાનનું તો નથી ને ?

સ્ત્રી : એમ છે ત્યારે ! આવું માદળિયું આ ગામમાં કોઈ પાસે નથી. મારો ભાઈ આ પણ વિદેશથી... ક્યાં... ઈરાનથી લાવેલો.

સૂત્રધાર : આમાં આ શેનાં મોં કોતરેલાં છે ? કૃતશ અને હરણ જણાય છે. તમારી વાત ખરી લાગે છે. પૂરા ભારતમાં આવું માદળિયું મેં જોયું નથી ! એ... કેમ અટક્યાં ?

સ્ત્રી : આ મારું ઘર.

સૂત્રધાર : લાહ કેવું સરસ દેખાય છે ? પથ્થરની બીંત, ઉપર માટીનો ગારો છાંદેલો અને હાજ તો વળી ધાસ-પાનનું. અંદર આવું ?

સ્ત્રી : આવો ને !

સૂત્રધાર : આટલો નાનો ઝોરડો ! અને આવડી મોટી કોઠી !

૫૦

દિસેમ્બર/૮૧

પથિક

સ્ત્રી : અરે આ બાજુની ઝોરડી તો આથી પણ નાની છે.

સુત્રધાર : પણ આમાં રહો છો શી રીતે ?

સ્ત્રી : તમે જુઓ છો એમ ! આ અમારું રસોડું અને આ કોઠાર. છતમાં ટગિલાં આ સિકાઓમાં ખાવાની યીજ-વસ્તુઓ રાખીએ, વધુ છે પણ શું ? કોઠીમાં અનાજ અને ખાવા-પીવા માટેનાં આ... માટીનાં, સાદા લાલ રંગનાં થોડાં વાસણો, અને એથી પણ થોડાં, ખાસ પ્રસંગે વાપરવાનાં આ ચમકદાર લાલ વાસણો. મારી માસીને ત્યાં મહેમાન આવેલાં એટલે પેલું ફળપાન એ લઈ ગયેલાં. એ પાછું લાવવા જ હું ગઈ હતી.

સુત્રધાર : હા, વાસણો તો અર્ધા જ માટીનાં ! વાકકા, એકવાળા પ્યાલા, ચાળી, ખુમચા અને ઘડા. વાહ ! માટીનાં ચિત્રિત વાસણોની જ તમારી સંસ્કૃતિ જણાય છે. પણ એકંદરે આટલાં થોડાં વાસણોથી જ તમે ચલાવો છો ?

સ્ત્રી : હારતો વળી. આવાં રૂપાળાં ચિત્રેલાં વાસણોનું અમારે ક્યારેક જ કામ પડે. ચિત્રો તમને ગમ્યાં ?

પુરાવિદ (ખંડની બહારથી આવતો અવાજ) : હા, પણ પ્રભાસની સંસ્કૃતિની માફક આ સંસ્કૃતિના ચમકદાર લાલ વાસણો પણ જુદી જુદી રેખાઓ વડે જ વિભૂષિત કરેલાં છે. માનવ, પ્રાણી કે વનસ્પતિનાં ચિત્રો જોવા મળતાં નથી.

સ્ત્રી : કોણ જોલે છે એ ?

સુત્રધાર : ભૂલી ગયાં ? પેલા પુરાવિદ લોકોને સમજવતા જણાય છે. હું જઈ ત્યારે એમની પાસે ?

સ્ત્રી : ભલે, આવજો !

(મજૂરો તમારા ફેંકતા હોય એવો અવાજ).

સુત્રધાર : અહીં કશુંક ખોદકામ થતું હોય એમ જણાય છે. લાવને પૂછું આ ભાઈને... આ શું થાય છે, સાહેબ ?

પુરાવિદ : પુરાતત્ત્વીય ઉત્ખનન.

સુત્રધાર : શા માટે ?

પુરાવિદ : અચાત ઇતિહાસને જાણવા માટે.

સુત્રધાર : ટિપ્પો ખોદવાથી એ કેમ જણાય ? અંદરથી જૂના લેખ નીકળે ?

પુરાવિદ : ન પણ નીકળે, અમે નિર્જીવ ટિપ્પો નથી ખોદતા. સજીવ માનવીના બનાવેલા અને વાપરેલા પ્રાચીન અવશેષોને સંભાળપૂર્વક બહાર કાઢીએ છીએ; કહો કે ગત થઈ ચયેલા માનવીને અને એની સંસ્કૃતિને આ શ્રદ્ધાક્રિયા મારફત ફરીને સજીવન કરીએ છીએ. જે યુગનું ઉત્ખનન ચાલતું હોય એના અવશેષો ઉપરથી તે યુગની સંસ્કૃતિ અમારી આંખો સામે તરવરે છે. રાત્રે એનાં જ સ્વપ્ન આવે છે. જગૃતાવસ્થામાં અભાનમણે જાણે કે એ જમાનાનો માનવી અમારી સામે ખડો થાય છે. અભ્યાસ હશે તો તમને પણ આવા અનુભવો જરૂર થાય. આવાં શાસ્ત્રીય ઉત્ખનનોથી પ્રાચીન સંસ્કૃતિ અને એના લોકો વિષે ધણું ધણું, ન જાણતા હોઈએ એવું, જાણવાનું મળે...

સુત્રધાર : અહીંથી શું જાણવા મળ્યું ? કાંઈક દાખલો આપશો ?

પુરાવિદ : દાખલા તરીકે ચમકદાર લાલ રંગનાં માટીનાં વાસણોની સંસ્કૃતિનો નાશ થયા પછી સેંકડો વર્ષ સુધી અહીં લોકો વસ્યા નહોતા. વળી, પ્રભાસ પહેલાંનીથી માંડી દરેક સંસ્કૃતિના લોકોમાં કદાચ અક્ષરજ્ઞાન નહોતું એમ અત્યાર સુધીના ઉત્ખનન પરથી જણાય છે.

મુત્તધાર : બીજું શું જાણવા મળ્યું ?

પુરાવિદ : હજુ તો આરંભ છે. આ બધું શાસ્ત્રીય પદ્ધતિથી જાણવામાં, નિષ્ણુથી બાંધતાં પહેલાં, ધણીધણી કામગીરી કરવી પડે છે. અહીં કામ કરતા ભાઈ-બહેનોને પૂછવાથી કાર્ય-પદ્ધતિને ધણો ખ્યાલ આવશે.

મુત્તધાર : હા, એ સાચું. (પસાર થતા એક મજૂરને સંબોધીને) એ ભાઈ, તમારું નામ ?

મજૂર-(૧) : બીખા જીવા.

મુત્તધાર : કામ ?

મજૂર-(૧) : મને બતાવવામાં આવે એ જગ્યાએ ત્રિકમની ટૂંકી ધારવાળી બાજુથી ધીમેધીમે ખોદું છું.

મુત્તધાર : પહેલાં પાનાં તરફથી કેમ નહિ ?

મજૂર-(૧) : કોઈ જૂની ચીજવસ્તુ ધરતીની અંદર દટાયેલી પડી હોય એને જૂલથીયે ત્રિકમ લાગી જાય તો એને બહુ તુકસાન ન થાય એ માટે !

મુત્તધાર : બધું તમે મજૂરો જ ખોદો છો ?

મજૂર-(૧) : ના...રે...ના ! કાંઈક નીકળવાના બધાસાર જણાય, માટીનો થર બદલતો જણાય કે કાંઈ પણ ધીમેધીમે નીકળતું હોય ત્યારે આ સાહેબો જાતે જ ખોદે છે, ફૂંકી ફૂંકીને, એ પણ નાની અમથી છરીથી !

મુત્તધાર (ખાઈમાં કશુંક વીણતી જણાતી મજૂરજુ-બહેનોને સંબોધીને) : બહેનો, તમે શું કરો છો ?

મજૂરજુ (૨) : ખોદેલી માટીમાંથી હીકરાં, મણકાં, હાંડકાં, શંખ, છીપ, કોડાં અને તમામ છુટી ચીજ-વસ્તુઓ વીણીએ છીએ. કોલંસા પણ લઈ લઈએ છીએ. કેટલીક લસ્તુઓ તો આ સાહેબો ચીપિયા વડે પક્ષારિટક (પોલીથિલીન)ની કોથળીમાં રાખે છે અને એ પતાકડામાં કશુંક લખીને પોતાની પાસેના ઝોલ્યા યોપડામાં યે કાંઈક લખે છે.

મુત્તધાર : આ બધું ક્યાં રાખો છો ? એક સાથે જ રાખો છો ?

મજૂરજુ (૩) : ના રે ના; થરેથરતું અને ખાઈએ-ખાઈતું જુદું જુદું.

મજૂરજુ (૪) : અને આમનેઆમ ન રખાય, જે પણ બધાં હીકરાં ઘોવાય છે. એ...તે પણ સાફ કરેલા પટમાં ખાનાં ખાનાં બનાવ્યાં છે તે ફ ત્યાં થરેથરતો માલ ખાઈના નંબર મુજબ રાખીએ છીએ, જેમ ટપાલીઓ ગામેગામનાં કાગળ નોખતોખા ખાનામાં રાખે એમ.

મુત્તધાર : આ ખાઈના હાથમાં તાવીયા જેવું શું છે ?

મજૂર (૫) ખોડકામને કારણે થી ખાઈની ચારે બાજુને એળીંમે. મૂડી શકાય એવી સીધી બનાવું છું,

મુત્તધાર : કેમ વળી ?

મજૂર (૫) : એથી ટિંખાના નોખાનોખા થર એમાં બરાબર વરતાઈ આવે છે.

હીકરાં ચોકના રક્ષક : દરેક થર પોતાના રંગ, બંધારણ, એમાં ભજેલા અવશેષ વગેરેને કારણે બીજા થરથી જુદો પડે છે. દરેક થરમાંથી મળતા અવશેષોના સમય ઉપરથી જે તે થરનો સમય પણ નક્કી કરી શકાય છે. ચાલો આપણે હીકરાં જ્યાં રાખેલા છે ત્યાં જઈએ.

(ડૂઝીંગ કરનારાનો, માપના આંકડાં બોલવાનો અવાજ).

મુત્તધાર : આ આંકડાં ?

રેખાકાર (૧) : અમે ખાઈના જીર્વકાપતું રેખાંકન બનાવીએ છીએ.

રેખાકાર (૨) : ઉત્ખનનમાંથી નીકળી આવેલ મહાનના રેખાંકન કરીએ છીએ,

૫૨

હિસૈગમર/૮૧

પાંચક

છાયાકાર : હું તો આ બધી પ્રક્રિયાને હસ્તાવેશ પુરાવા માટે કચકકામાં મઢી લઉં છું.

સૂત્રધાર : ઓહોહો ! આટલાં બધાં હીકરાં !

(હીકરાં ચૂકવા આવનાર મજૂરજનો આવજ : ' આ હીકરાં કયાં ચૂકું ? ')

સૂત્રધાર : વાહ, ઝાઝની છાયામાં આ ભાઈ ચિત્રો બનાવવા આવે છે ? પ્રકૃતિના પ્રેમી જણાય છે !

ચિત્રકાર : માનવી પણ પ્રકૃતિનું જ અંગ છે ને ? હું પ્રાચીન માનવીના અને એણે બનાવેલી ચીજવસ્તુ-ઓનાં રંગીન ચિત્રો દોરું છું.

સૂત્રધાર : એમ !

ચિત્રકાર : હા, હ. ઉત્ખનનમાંથી ઈમારતના અને ધરવખરીના મળતા સ્થાવર - જંગમ અવશેષો ઉપરથી જે તે વસ્તુ એની અસલ સ્થિતિમાં કેવી હશે એનું અનુમાન કરીને આ ચિત્રો બનાવું છું. જુઓ આ આદિમાનવનું જીવન !

સૂત્રધાર : બહુ સરસ.

ચિત્રકાર : અને આ છે જુદી જુદી સંસ્કૃતિના અહીં વસેલા કાયરત કુલારો અને તેની કળા.

સૂત્રધાર : શાવાસ કલાકાર ! જે વસ્તુ પુરાતત્ત્વવિદ લાંબા વ્યાખ્યાન કરીને પૂરેપૂરી ન સમજવી શકે તે તમારા દોરેલાં આ ચિત્રોથી થોડી ક્ષણોમાં જ સમજાઈ જાય છે !

ચિત્રકાર : પણ તે માટે અમારે કલાકાર - દિવસો - મહિના અને વર્ષો સુધી સાધના કરવી પડે છે !

સૂત્રધાર : ઓહોહો ! વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ મળીને તપશ્ચર્યાનું જાણે કે કારખાનું !... અને આ ભાઈ ?

રેખાકાર (૩) : મળી આવેલાં હીકરાંને એનાં ખાઈ, થર, યુગ, આકાર, પ્રકાર, રંગરૂપ વગેરે પ્રમાણે ગોઠવીને એના ચિત્રો બનાવું છું.

હીકરાં ચોક રક્ષક : અમારો ભરોસાપાત્ર આધાર છે આ હીકરાં. ખોદાયેલી ખાઈના પહેલા સાત ચરમાંથી મળેલાં આ હીકરાં જુઓ.

પુરાવિદ : ઈ.સ. પહેલાંના પાંચમા-ચોથા સૈકાથી ઈ.સ.ના પાંચમા સૈકા સુધીનાં આ હીકરાં છે. એ જમાનામાં લોકોનું જ્ઞાન પણ લોકોને થયેલું. ક્ષત્રપ-સુપ્ત કાળનાં ચક્રચકિત ઓપવાળાં માટીનાં વાસણોનાં આવાં હીકરાં સૌરાષ્ટ્રમાંથી ખૂબ મળે છે.

સૂત્રધાર (સ્વપ્નમાં બોલતો હોય એમ) : જાણે કે આ કાળનો માનવી કશુંક કહી રહ્યો છે ?

ક્ષત્રપકાલીન માનવ : અમારા મકાનના બાંધકામમાં અમે યુનો વાપરીએ છીએ. માટીનાં બનાવેલાં વાસણો ઉપર અમારા પૂર્વજો લાલ રંગનો ઓપ ચઢાવતા, રામચંદ્ર આવેલા લોકોએ એ બનાવવાની રીત એમને શિખવાડેલી.

પુરાવિદ : હા, પરંતુ ઈસવી પહેલાંના સમયમાં લાલ અને કાળાં, માત્ર લાલ કે માત્ર કાળાં વાસણો પણ વપરાતાં, અહીં તો ખૂબ જ મોટા પ્રમાણમાં.

સૂત્રધાર (ધેનમાં) : જે કાનવાળું આ લાંબુ પાત્ર શાનું છે ? આવી માદક સુગંધ શોની આવે છે ?

ક્ષત્રપકાલીન માનવ : એ મધકુંભ છે, એમાં મદિરા છે. બંને વિદેશથી આવે છે.

સૂત્રધાર (ધેનમાં) : તમે લોકો માંસલક્ષી તો જો જ, મધપાન પણ કરો છો ? (જવાબ નહિ).

અરેરે ! પૂછતાંની સાથે જ અદરય. (ભાનમાં આવ્યાં) વારુ, અહીં ખોદકામ શા માટે શરૂ કરેલું ?

પુરાવિદ : શ્રીકૃષ્ણ અને યાદવો સાથે આ જૂમિ સંકળાયેલી છે. પરંપરાગત માન્યતાઓની ચકાસણી માટે.

પાંથિક

ડિસેમ્બર/૮૧

૫૬

સૂત્રધાર : તો...તો...અહીં સ્વપ્ન જેમ આવી ચઢતા પ્રાચીન મહાપીઓમાંથી પણ કોઈ તો ચાલવવં શી પણ હશે, આપ કોઈ પ્રકાશ પાડશો ?

પુરાવિદ : હજુ બહુ વહેણું છે. આવતા શિયાળે આપણે ફરીને ઉત્ખનન હાથ ધરશું ત્યારે આધાર સહિત કદાચ કશુંક કહી શકાશે. હાલ તો એટલું અનુમાન થઈ શકે છે કે લાગવતાદિ પુરાણોમાં જે લોહયુગની વાત છે તે કદાચ લોહયુગની દ્યોતક અને ખાસ તો પથ્થરયુગી સંસ્કૃતિના લોકો પર લોહયુગી સંસ્કૃતિના લોકોની સરસાઈની દ્યોતક હોય..ખીજું...આ કિલ્લાના અને ભુરજના અવશેષો દેખાય છે એ ઐતિહાસિક કાળનાં છે...આમવિસ્તારતું શહેરીકરણ થતું દેખાય છે....વધુ તો હવે પછીના ઉત્ખનન બાદ જાણી શકાશે.

સૂત્રધાર : વારુ, અહીં પ્રભાસ પહેલાંની સંસ્કૃતિ બાદ પૂર આવેલું અને લોકો આ રચળ છોડીને અન્યત્ર ગયેલા અને ત્યારબાદ ફરી વસેલા. આ બનાવ અંગે કોઈ વધુ જાણી શકાશે ?

પુરાવિદ : અનેક પ્રાકૃતિક કારણોસર આમ બનતું હોય છે. ભૂસ્તરશાસ્ત્રમાં ભૂસ્ખલન પ્રક્રિયા અંગે વૈજ્ઞાનિક માહિતી આપવામાં આવતી હોય છે. ભૂસ્તરશાસ્ત્રી આ અંગે જણાવી શકશે.

ભૂસ્તરશાસ્ત્રી : પૂર, ભૂ-ચાલન, ભૂકંપ વગેરે કારણોથી વસાહતો નાશ પામે છે. લોકો કામચલાઉ એ રચળ છોડી દે છે, અને ફરીને પણ વસે છે.

સૂત્રધાર : આવા ફેરફારનો અમય આપ કેવી રીતે નક્કી કરે છે ?

ભૂસ્તરશાસ્ત્રી : ભૂ-ચાલનને કારણે ધરતીના થરોમાં ફેરફાર થાય છે. થર ઉપર-નીચે થઈ જાય છે. એમાં સળ પડી જાય છે, કે એ ત્રાંસા થઈ જાય છે. આમ વેરવિખેર થયેલા થરો ઉપર જે થરની રચના થાય એ નવા થર સમાંતર થતા હોય છે. સૌથી ઉપરના વેરવિખેર થયેલા થર અને એની જે ઉપરના સમાંતર રચાયેલા થરનો સમય નક્કી કરી શકાય છે અને એના આધારે ભૂ-ચાલનનો સમય નક્કી થાય છે.

સૂત્રધાર : વસાહતી થર અને અવશેષોના કાળ-નિર્ધારણની કોઈ વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિ ખરી ?

ભૂસ્તરશાસ્ત્રી : અનેક પદ્ધતિઓ છે. એમાં કારબન-૧૪ ની પદ્ધતિ વધુ જાણીતી છે.

(ધંટ વાગવાનો અવાજ. મજૂરોના છૂટવાનો આનંદી કલબલાટ).

સૂત્રધાર : શું—શું હશે આ ભોમની ભીતરમાં ? શ્રીકૃષ્ણ : શરણ મમ !

ગીરજા ગરેટ ૧૦૦/૬૬ શુદ્ધ ધી મેળવવા માટે

વૃંદાવન અમૃતલાલ મોદા

ધી, અનાજ અને કંડિયાણાના વેપારી મોટી શાક મારકીટ સામે...જૂનાગઢ

ઓફિસ માટે સંપર્ક સંધ્યા

कुलीनमकुलीनं वा वीरं पुरुषमानिनम् ।

चारिद्र्यमेव व्याख्याति शुचि वा यदि चाशुचिम् ॥

—वाल्मीकि

મનુષ્યનું આચરણ જ એમ બતાવે છે કે આ કુલીન છે કે અકુલીન,
વીર છે કે કાયર અથવા પવિત્ર છે કે અપવિત્ર.

Office : 369124

Fac : 372254

“ Jay Jalaram ”

નૂતન વર્ષાભિનંદન

यत्र योगेश्वः कृष्णो यत्र पार्थो धनुर्धरः ।
तत्र श्रीविजयो मूर्तिर्ध्रुवा नीतिर्मतिर्मम ॥

કર્તા વગર કંઈ મળતું નથી.
કેરણુ ફોગટ જતું નથી.
કામ કરવાની શક્તિ તારામાં છે.
કામ કરેતો જા, હાકે મારેતો જા, મદદ તોયાર છે.

રમેશકુમાર શામભાઈ

પાવરક્ષમ કાપડના વેપારી

પાંચકુવા, માધવશ્યામ સામે, મૂળચંદ આશારામ બિહરી'પ,
અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૨

ખરોડા ડેરી

સંઘે ગામડામાં સહકારના પાયા ઉપર દૂધ ઉત્પાદકોની મંડળીઓ રચી ખેડૂતોને ખેતી સાથે દૂધ ઉત્પાદનના પુરક ધંધા તરફ પ્રેર્યા છે. તે સાથે શહેરના લોકોને શુદ્ધ અને પૌષ્ટિક દૂધની જરૂરિયાતની સાથે સુગમ ગાયસાથી તેમજ શુદ્ધ ઇલાયચી યુક્ત પ્રવેત સુગમ શ્રીખંડ વગેરે પૂરી પાડવાનું હાથ ધર્યું છે.

શુદ્ધ અને પૌષ્ટિક દૂધ બાલગણને મળી રહે અને જનસમૂહમાં તેનો વ્યવહાર વધે એ હેતુથી સ્થાપાયેલો આ સંઘ દૂધના યોગ્ય વિતરણ માટે અથાગ પ્રયત્ન કરે છે. જેના એક ભાગરૂપે દિવસભર શહેરમાં દૂધ મળતું રહે તે માટે જ્યુબીલી બાગમાં, કમાડીબાગમાં મિલ્કબારની ગોઠવણ કરી છે.

ખરોડા ડેરીનું ધી તમામ ઋતુઓમાં એક ઉત્તમ ખાદ્ય પદાર્થ છે. આપના સ્વાસ્થ્ય માટે હંમેશા ખરોડા ડેરીના દૂધ તેમજ ઘીનો આશ્રય રાખો.

વડોદરા જિલ્લા સહકારી દૂધ ઉત્પાદક સંઘ લિ.

ખરોડા ડેરી, વડોદરા-૩૯૦ ૦૦૬

KRUTI

સરસપુર મિલ્સનું કાપડ

એવું કાપડ કે જે તમને ફેશનની પાંખે ઉડાડે છે.

પોલીસ્ટર / કોટન સુટીંગ તથા શટીંગ

પોલીસ્ટ કોટન / ફિલામેન્ટ વેફ્ટ શટીંગ

પોલીસ્ટર કોટન / ટેકસાઈઝડ ફિલામેન્ટ વેફ્ટ શટીંગ તથા સુટીંગ

સુપરફાઈન ધોતી, પોલીસ્ટર / કોટન ધોતી

બ્લીન્ડ, ડાઈડ તથા પ્રીન્ટેડ પોપલીન, કોટીંગ તથા ડેનીમ

લોંગકલોથ તથા ઉત્તમ ગુણવત્તાવાળા અનેક બીજી કાપડની બતો

ધી સરસપુર મિલ્સ લિમિટેડ

સરસપુર રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૮.

ટેલીફોન : ૩૭૪૦૧૭, ૩૭૪૦૬૬, ૩૭૪૧૬૮, ૩૭૪૨૧૯

ટેલીગ્રામ : સ્પસરસ

ટેલેક્ષ : ૦૧૨ - ૩૮૮

દરેકે વાંચવા વસાવવા લાયક પ્રકાશનો

પરમ પુરુષ શ્રી રામકૃષ્ણ	ઉપા બેશી	૩૦-૦૦
હું કેવો છું	હીરાલાલ ફોફલીઆ	૯-૦૦
સનાતન સ્મરણાઓ	માવજી સાવલા	૪-૦૦
અંતર્વેદી	મકરંદ દવે	૭-૦૦
દષ્ટિ મંગલ	મોહનલાલ મહેતા	૨૦-૦૦
હથેળીના કુન્નરો	પ્રકાશમ રાવળ	૩૦-૦૦
આછી શૂઝીના ઉલોગો	ચંદ્રકાન્ત પાઠક	૪૦-૦૦
મણિલાલ નથુભાઈ દિવેદી આત્મવૃત્તાંત	ધી. દા.	૨૧-૦૦
મહાભારત કથા-૧-૨-૩	કરસનદાસ માણેક	૧૦૨-૦૦
મહાભારતની યાજ્ઞવાતો ૧ થી ૬	" "	૩૦-૦૦
સેધાણી અંચાવલી ૧ થી ૩	મેધાણી	૮૦-૦૦
અન્નપૂણી	ધનવિદ્યા મહેતા	૪૦-૦૦

પ્રાપ્તિસ્થાન :

નવભારત સાહિત્ય મંદિર

ફતાસા પોળ નાકા સામે, ગાંધી રોડ,
અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧

૧૬૨, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ-૪૦૦ ૦૦૨

સિન્ધુ શતકમ

મૂળ અંગ્રેજી પદ્ય : શ્રી બી. બી. લાલ
ગુજરાતી પદ્યાનુવાદ : શ્રી ડૉ. મ. અંત્રિ

પ્રવેશક :

ભારતીય પુરાતત્ત્વ સર્વેક્ષણ તરફથી નવી દિલ્હી મુકામે યાત્રતાં 'પુરાતત્ત્વ વિદ્યાલય'માં ઈ. સ. ૧૯૬૩થી૬૫ દરમિયાન પુરાતત્ત્વની ૨૦ માસની સૈદ્ધાન્તિક અને ક્ષેત્રીય તાલીમ લેરા માટે સરકારશ્રીએ મને પ્રતિનિયુક્ત કરેલો. વિદ્યાલયના નિયામક હતા શ્રી બી. બી. લાલ. રાજસ્થાનના શ્રી ગંગાનગર જિલ્લાના કાલીંગ'ગાં (આ નામની અંગ્રેજી જોડણીને કારણે ધણાં એનો ઉચ્ચાર 'કાલીંગ'ન' કરે છે) ગામ પાસે આવેલા હરપ્પીય ટિપ્પાના ઉત્ખનન વખતે તેઓશ્રીના નિકટ પરિચયમાં હું આવેલો. સરકારી સેવામાં દાખલ થયા પહેલાંનો મારો જીયું-જીયું થતો કવિજીવ રાજસ્થાનના રણમાં હરપ્પીય ટિપ્પાને જોઈને પાંગરી જોડેલો. જોડકણા યનાવવા લાગ્યો. શ્રી લાલ સાહેબના ધ્યાનમાં આવ્યું. મને પોતાના તંત્રમાં યોલાવવાને બદલે જ મારા તંત્રમાં આવીને, પોતે ઉપયુક્ત સંસ્કૃત મથાળા હેઠળ અંગ્રેજી પદ્યમાં લખેલી કૃતિની ટાઈપ કરેલી નકલ મારા હાથમાં મૂકીને એનો ગુજરાતીમાં પદ્યાનુવાદ કરવા કહ્યું. તા. ૩-૮-૬૪ સુધીમાં મેં એ કાર્ય પૂરું કરેલ. મારી ફાઈલમાં એની હસ્તપ્રત પડી હતી. શ્રી લાલસાહેબનું અંગ્રેજી પદ્ય જાણીને પ્રસિદ્ધ થયું છે કે કેમ એની મને જાણ નથી. મારા પદ્યાનુવાદને ૧૭ વર્ષ પછી 'પથિક'ના ખાસ અંકમાં રચાન મળે છે એનો મને આનંદ છે. શીર્ષકમાં 'શતકમ' શબ્દ હોવા છતાં મૂળમાં ૧૪૮ શ્લોક હતા. શ્રી લાલસાહેબે પાછળથી કાપીને ૧૦૦ કરી નાખેલા પરંતુ એ અંગ્રેજી અંતિમ માહિતી મારી પાસે નથી. હું કવિ નથી. પિંગળ બહુવાને કારણે કવિતા નહિ પણ જાંત્રિક પદ્ય રચેલો કરવા મથામણ કરતો. આ રચના પણ બાવાનુસારી વિવિધ છંદોમાં પદ્ય બદલે છે. છંદ-રચનામાં ક્યારેક લઘુ-યુગ્મની છૂટ લીધી છે : હસ્તવની જગ્યાએ દીર્ઘ કે દીર્ઘની જગ્યાએ હસ્તવ વળું આવે છે, જે એ જોડણીની જ ભૂલ ન હોય તો ! મૂળ રચનામાં મહત્ત્વની વાત એ છે કે મોહન-જો-દડો, હરપ્પા, કાલીંગ'ગાં અને લોથલના ઉત્ખનના આધારે જ એ લખાઈ છે. નાટ્યાત્મકતા અને પદ્યરચના શ્રી લાલ-સાહેબને ખાભારી છે. મૂળઅંગ્રેજી રચના પ્રસિદ્ધ થઈ હશે તો નાટ્યાત્મકતા કે કાદપનિક આલેખ સિવાયના દરેક શ્લોક પાસે એને સંબંધિત પુરાતત્ત્વીય સામગ્રીનું ચિત્ર જાપેલું હશે. હું એમ કરી શક્યો નથી એ બદલ દિલગીર છું. આ ખામીનો બદલો મેં કોઈ-કોઈ જગ્યાએ પાઠ્ઠીપમાં વાળવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. શ્રી લાલસાહેબે મને આ અનુવાદ ગમે ત્યાં જાપાવવાની મૌખિક છૂટ આપી હતી.

—અનુવાદક

પ્રાકૃત્યન^૧

ચારેક હજાર વર્ષોથીયે વધુ પહેલાં, ભારત-પાક ઉપખંડોના પશ્ચિમોત્તર ભાગમાં મહાન સભ્યતા વિકસી હતી. એ પ્રદેશની મુખ્ય નદીના નામ ઉપરથી એનું નામ પડ્યું 'સિન્ધુધાત્રીની સભ્યતા, જેકે સિન્ધુધાત્રીના પ્રદેશથી ધણે દૂર સુધી એનું ક્ષેત્ર ફેલાયેલું હતું : પશ્ચિમે બલુચિસ્તાનમાં સુત્રાજે-ડોરથી પૂર્વે ઉત્તર પ્રદેશમાં આલમગીરપુર સુધી અને ઉત્તરે પંજાબમાં રુપકથી દક્ષિણે ગુજરાતમાં ભગતરાવ સુધી.^૨ ઇખિત, મેસોપોટામિયા કે ચીનની કોઈ સમકાલીન સભ્યતા આટલા વિશાળ ક્ષેત્રમાં પથરાયેલી નહોતી.

પુરાતત્ત્વવિદોના ત્રિકમ પાવકાથી પ્રકાશમાં આવેલાં પુરાવશેષો એ બાબતની સાક્ષી પૂરે છે કે હરપ્પીય લોકો સંસ્કૃતિ અને તકનીકી ક્ષેત્રે સિદ્ધિના ઉચ્ચતમ શિખરે પહોંચેલા હતા, 'સિન્ધુ સામ્રાજ્ય'નો વહોવટ

અનેક પ્રાદેશિક રાજધાનીઓમાંથી થતો હશે. નગર-આયોજનનું તો તેમની પાસે નિશ્ચિત ચોકડું હતું. દા. ત. પાકિસ્તાનમાં સિન્ધુને કાંઠે આવેલ મોહેન-જો-દડો, સિન્ધુની પોષક રાવી નદીને કાંઠે આવેલ હરપ્પા અને ભારતમાં (હવે સુકાઈ ગયેલી) ધગ્ગર નદીને કાંઠે, રાજસ્થાનમાં આવેલ કાલીંગમાંની વસાહતો બે રપટ ભાગોમાં વસેલી હતી : પશ્ચિમે કિલ્લો અને પૂર્વમાં હેઠાણ ગામ. ૩ કિલ્લાની અંદર (ઓછામાં ઓછું) મોહેન-જો-દડોમાં, જ્યાં વિશાળ પાયા ઉપર ઉત્ખનનો થયેલો છે) કોષ્ટાગાર, સભાખંડ, વિદ્યાલય, રનાનાગાર અને (સંભવતઃ) પૂજા સ્થાન. હેઠાણ ગામના રસ્તાઓ પૂર્વ-પશ્ચિમ અને ઉત્તર-દક્ષિણ જતા, વપરાયેલાં ગંદાં પાણીના નિકાલ કરવા માટે ભોય-ભીતર મોરીઓ.

વજનિયાં અને માપિયાં, મુદ્રાઓ અને મુદ્રાકનો સુયોજિત વ્યાપાર તરફ આગળી ચીધે છે. શુભ્રતમાં ખંભાતના અખાતની નજીક, ભોગાવો નદીને કાંઠે આવેલ લોથલમાંથી કુરુખ ઉપરાંત એક એવી મુદ્રા પણ મળી છે જે ધરાનના અખાતમાં આવેલી તત્કાલીન વસાહતોની મુદ્રાને મળતી આવે છે. સામે પક્ષે સિન્ધુ સભ્યતા પ્રકારની મુદ્રાઓ મેસોપોટામિયાના વિવિધ સ્થળોએથી મળી આવી છે, આ પુરાવશોષો એ આખતના અકાંટ્ય પુરાવો પૂરો પાડે છે કે એમની જરૂરિયાત વિદેશ-વ્યાપાર માટે હોય તો હરપ્પીય લોકો વિદેશ-વ્યાપાર કરતા હતા.

લલિતકળામાં પણ હરપ્પીયો મોખરે હતા. સેલખડીમાંથી બનાવેલી ઉપયુક્ત મુદ્રાઓ આરીક કોતરણીના એવો ઉમદા દાખલો પૂરો પાડે છે જે વિસ્તે અન્યત્ર ભાગ્યે જ જોયો હશે, સિન્ધુની પાયાણુ પ્રતિમાઓ, બે હજાર વર્ષ પછી થયેલા ઝીંકોની પણ ઇર્ષા પાત્ર બનવાની ક્ષમતા ધરાવે છે. તકનિષ્ઠ દૃષ્ટિએ, ધાતુ-પ્રતિમા બનાવવાની પદ્ધતિ પણ ઠીક ઠીક વિકસી હતી.

આ પુસ્તિકામાં, આ સભ્યતાનાં કેટલાંક દરશો, અંગ્રેજી પદ્યમાં, વાર્તાની દ્રવ્યે આપવામાં આવ્યાં છે, પદ્ય-કંઠિકાની પથાદ્ભૂ તરીકે સમજાવેલ દૃષ્ટાંતોનાં ચિત્રો પણ આપ્યાં છે. કથા-પ્રસંગમાં આવતી સખી અન્ય કોઈ નહિ પણ, જ્યાં કથા-દરશો ભજવાય છે એ મોહેન-જો-દડોમાંથી પ્રાપ્ત થયેલી નારીની ધાતુ-પ્રતિમા છે.

પાદ નોંધ :

૧. શ્રી લાલ સાહેબની મૂળ અંગ્રેજી પદ્ય-રચનાની આ પ્રસ્તાવના છે.
૨. અંતિમ ૧૭ વર્ષ દરમિયાન થયેલાં સંશોધનોને પરિણામે સિન્ધુ સભ્યતાનું ક્ષેત્ર, મોહેન-જો-દડોના અંદર્ભમાં, નીચે મુજબ છે :—
ઉત્તરે અફઘાનિસ્તાનથી દક્ષિણે મહારાષ્ટ્ર સુધી અને પૂર્વે મહારાષ્ટ્રથી પશ્ચિમે દિલ્હી સુધી.
૩. કાલીંગમાંની હરપ્પીય વસાહતમાં હેઠાણગામ પણ કિલ્લેબંધ હોવાનું પાઠ્યથી થયેલાં ઉત્ખનનોનાં પરિણામે મળ્યુવા મળેલ. કચ્છના ખડીર વિસ્તારમાં આવેલ ધોળાવીરા ગામની પાસે આવેલ 'કોટકા' નામની હરપ્પીય વસાહતનું હેઠાણગામ પણ કિલ્લેબંધ હોવાની શક્યતા છે.

—રશિયાના બે માંધાતા, બદગેનીન અને યુસ્તેવ ભારતમાં આવેલાં ત્યારે હરપ્પીય વસાહતમાં માત્ર રાજ્યકર્તાઓને લગતો વિસ્તાર કિલ્લેબંધ હોવાની વાત ઉપર કટાક્ષ કરેલો કે હરપ્પીય રાજ્યકર્તાઓ આમજનતાને ઈશ્વરને ભરોસે મૂકી દેતા હતા ! એનો જવાબ કાલીંગમાં અને ધોળાવીરા આપી દે છે !

પાંચક

ડિસેમ્બર/૮૧

૫૯

અંતમાં, એટલું સ્પષ્ટ કરી દેવું જરૂરી છે કે જે બાબતનો પુરાતત્વીય પુરાવો નથી મળ્યો એની વિગત કે ચિત્ર દાખલ કરવામાં નથી આવ્યાં.

નવી દિલ્હી, માર્ચ-૧૯૬૪.

—Kushlapati*

૪. શ્રી લાલસાહેબે પોતાની મૂળ કૃતિની ટાઈપ કરેલી નકલમાં પાછળથી સુધારો કરીને આ તખ્તલુસ હાથથી લખેલું છે. ઉચ્ચાર ?

—અનુવાદક

શાહુલ

શ્રવ્યા કામળ ને ઋતુ સિંચિરની, રાત્રી ય વીતી ઘણી,
કાંઈમીરી જોનને વાંટી લઈ ધુસો, પડ્યો હતો દહેરથી;
ના ચોગી, નવ ભક્ત, કિન્તુ કચમ આ,
વ્યાપી પ્રભા ખંડમાં ?

વાસેલાં મુજ હરતથી, જીવડી આ દારો ય
આપે ગયાં ! ૧

અગધરા

જેઈ રથામા તરણી ? રૂપસી રસભરી રહેજ
ચૂકતી જીભી,

શ્વાસે શ્વાસે શ્રમેથી રતન સહ ધકડી
હાર લોકાવતો 'તો;

વચ્ચો પહેયાં હતાં ના બિલકુલ અરે,
પારદર્શી હતાં કે ?

નેત્રો નેત્રો રસીલાં પ્રથુતર મળતાં,
આવકારી હસીને. ૨

મન્દાકાંતી

બોલી કાંઈ રજત સ્વરમાં રક્તબિમ્બાધરોથી,
ઝૂકા કેવી મધુરકરની કંઠેથી મહેલા;
શોભે હામો ધૂંટણ પર ને હસ્ત બીજે નિત બે,
ખેંચી જાણે લઈ જતી મને કોઈ અચાત લોકો ? ૩

અનુકુપ

ત્રાસે એની જવા લાગ્યો, કશું ય સમજ્યા વિના,
સોપાનો ચઢવા લાગ્યાં, બે સહસ્ર હશે થયાં;^૩
ચન્દ્રિકાશ્વેત આકાશે, હું ને એ માત્ર બે હતાં,
પૃથ્વીનાં અન્ન-ય કો પ્રાણી, અવાંછિત ન ત્યાં હતાં ! ૪

પૂછવું મેં “ અહીં શા મોટે,

લાવી નિર્જન સ્થાનમાં ? ”

ઉત્તર કાંઈ ન દેતાં, ઇશ્વારો પશ્ચિમે કર્યો;
શાનમાં સમજાવ્યું કે ‘ જનવું છે બહુ દૂર ત્યાં,’
આરામહીન હે રામ ! થયો આરામ અદ્ભુત !—૫

મનહર

મારી સાથે ચાલતી એ પૂર્ણ ચન્દ્રસુખીને,
અર્ધ-ચન્દ્રે જરા જોઈ, પછી જોયો પોતાને;
પડ્યો પીળો લગ્નગંથી એ, દોડ્યો જાણે એકદમ,
શ્યામ ધનપદ વાસે છુપાવ્યું પોતાવું મુખ.—૬

જરા એને એકવાર વિજયીની જેમ જોઈ,
બોલી ચન્દ્રસુખી જાણે ઘંટડી રૂપેરી બજ;
“ ચોગ્ય વેળા થઈ ચાલો, જોવા કાંઈ અવનવું,
તમને બતાવું આજે સ્વર્ગ પૃથ્વી પરવું.”—૭

ચાલ્યાં અમે આનંદથી, મૌનમાં ય હતી મળ,
સ્વર્ગ કલે રહ્યું દૂર, મળ હતી સ્વર્ગગ્ન;
માત્ર મળ ? ના, ના જરા કુતૂહલ પણ હતું;
ચઢ્યાથી બે જિતમી, પાંચસો સોપાન વધુ.—૮

મન્દાકાંતી

જોવા લાગ્યો ચકિત થઈને સૂર્યનાં કિરણોને,
જે આવતાં દ્રુતતરગતિથી વાંધી એસપદ;
ન લેતાં તો પરમ સુખથી સુખનો કે હજાર,^૪
પ્રિયાને શું ? નહિ, નહિ, નહિ !

સપ્રિયા-શી નદીને ?—૯

ઇન્દ્રવજી

જેવું સખીએ, નનન સુંદરીએ,
કર્યો ઇશ્વારો લઘુ નાવહીને;^૫

૬૦

[દસમ અંક/૮૧]

પાંચક

સામે કિનારે જવું 'તું' અમારે,
નોકાની સાથે તરતા વિચારે.—૧૦

હરિગીત
નદી-કિનારે માછીમારો બેઠાં તો બગલાપની જેમ,
ફેલાયીને બળેપ કોઈ, લટકાવીને હુકોપ કોઈ;
આવી દયા, મને ગમતી તો પણ,
માછલી જેઈ તકકડતી,
જેઈ રહી 'તી રૂપસી મુજને,

જેની બાજુ જલકુકડીપ !—૧૧

અનુષ્ટુપ

નાતિકાએ પૂછ્યું એને, “કાણુ આ અતિથિ નવા ?”
કિન્તુ એણે કયો ચૂપ, નેત્રોને નયની જરા;
રક્ષાં મોન બધાં કિન્તુ, હસતાં સખી-મુખના,
અર્ધની કદપનાયે હું, કરી શક્યો નહિ ખરા.—૧૨

મનહર

ચારે બાજુ ફેલાયેલી ધરતી લીલુડી હતી,
અસા તો ખેતરોમાં ધર્ષ-બાજરાના છોડ;
હતા બાજુ મયતા એ, ઝૂકી-ઝૂકી સુણવા,
ધનકારો મારે દિલે અબાણુ તો ઊઠતા. —૧૩

ચૂકી નાવ મુકતું ને ખેતરોમાં અમે ચાલ્યાં,
નિમ્ન તણુ દેવા લાગ્યા, લીલા-લીલા વટાણા;
મળ લીલા વટાણાની બાજુ માત્ર ખાનારા,
માખીઓ પણ પીતી રસ, એનાં રમ્ય ફૂલો તણા—૧૪

હતાં ખોવાયેલાં અમે બની મરત માખી જ્યમ,
જેઠા ત્યાં તો અરે! અરે! તારા ઘેળે દિવસે;
'તારા કહી નાચે ખરા?' પૂછ્યું મારા વિવેકે,
તારા નહિ એ તો કિન્તુ, હતા કળાયેલો મોરપ—૧૫
કેઠા થઈ દૂર અને દૂર વહુ ચાલ્યાં અમે,
એયું એક અનુપમ દશ્ય નાટકીય ખરે;
'આવે છે શિકારી' એમ ગંધથી શક્તિ થઈ;

સાખરનું જોકે એક થતું 'તું' એવેન કંઈ—૧૬
ઊભાં-ઊભાં ધૂમી ચારે બાજુ એયું સાખરે,
કાન કરી ઊંચા જરા, ચેતેલી-શી નજરે;
અપાર શ્રદ્ધાથી, જેઈ, પોતાના પતિને જરા,
સાખરી તો બેઠી રહી, હતી જોકે ભયાકુલા—૧૭

સાખરનું શિશુ નાનું, પ્યારું અને બોણું બાણું,
કાંઈ પણ ચિંતા વિના, રહ્યું બસ ચરતું
થોડી ક્ષણ પીતી અને જ્ઞાન થયું એમને,
'હતું' એ તો પશુ કોઈ માન્યો શિકારી જે—૧૮
હતું રીંછપું જોયું અમે, શું એ નહિ શિકારી ?
નાટક-ચેટક દૂર, દોડ્યાં પ્રાણુ બચાવી !
બાજુ સ્પર્શ દોડવાની હોય, એવો વેગ હતો,
આપતિ શું અંક નહિ, જીવન-નાટક તો !—૧૯
એક શ્વાસે દોડી અમે પહોંચ્યાં ગામ ભાગોળે,
સમૂહમાં આવતાં જ ભયસુક્ત થઈ ગયાં;
'ધન્ય-ધન્ય, શરવીર !' માયું મહેલું માનિનીએ,
બેઠાં બંને શ્વાસ ખાવા, પીપળાનાંપ એક નીચે—૨૦

અનુષ્ટુપ

માનવી માટીનાં જ્યાં, માટી-કામે રચ્યાં હતાં,
કેળવતા નરો માટી, ઢાળતાં તો ઇંટા સ્ત્રીઓ;
બુલકાં પ્રભુનાં પ્યારાં, ગમમતો કરતાં હતાં,
થતાં ને કરતાં ખુશ, નવી કેં ચોજ સુકિતઓ—૨૧
જેઈને કાંઈ ખાવાનું, બચ્યાંનાં એક હાથમાં,
માર્ગમાં અપડી બિલ્લી, હતું એના શું ભાગ્યમાં ?
બેઠાં તો શ્વાનપ પાળેલો, રેતાના ઢગલા પર,
દોડ્યો બિલ્લી ભણી તૂટાં,

ભાગી એ ભાણું છોડીને !—૨૨

સામેની બાજુએ ત્યાં જ, નિંભાડો બળતો હતો,
હતી ત્યાં પાકતી ઇંટો, હશે એ કેટલા ટનો ?
ખરે અગ્નિ-પરીક્ષા જ, જડ-ચેતન સર્વને,
સર્વદા સર્વ સ્થાનોમાં ગુરતા અર્પતી પરમ—૨૩
બાંધ્યાં તો આવી ઇંટોથી ખૂબ ઉત્સાહપૂર્વક,
ઊંચાં-ઊંચાં ગૃહો વાળો કર્યો એક વ્યવસ્થિત;
તેહના ભાગ બે મુખ્ય, પૂર્વ ને પશ્ચિમે હતા,
દોડકે ગાઠની એની, પરિધિ આશરે હતી—૨૪
તંદ્રાને તોડતી બોલી સખી કે “પૂર્વ-ભાગમાં,
રહે છે જતો સામાન્ય, આપણી સ્થિતિનાં સહુ,
પશ્ચિમ ભાગમાં રે” છે અમારા ધર્મ-રાજવી,
તથા રાજ્ય-પરિવાર સદા દર્શન-ફુલભા !”—૨૫

પાંચક

૩૧/૮૨

૬૧

પ્રવેશ્યાં હપ્તી યને હેલાણુ પુરમાં અમે,
રસ્તાએ જેહના સર્વે જતા ઉતર-દક્ષિણે;
ગલી બીજી બધી નાની કાપતી કાટકાણુમાં,
આ રીતે ગામની સારી હતી સુંદર ચોળના-૨૬
નાનાં-મોટાં ગ્રહો સર્વે, આંધ્યાં તાં ચોગ્ય આપમાં,
અંગ્રેજ પદ્ધતિ જેવી, આંધણીની હતી કલા;
મુખભાગ બધા સાદા, જણાતા શુષ્ક-સા હતા,
ગમે જે આધુનિકોને, હતી કેં એવી શુષ્કતા-૨૭
પરંતુ સ્વચ્છતાનો તો સ્તર જોએ બહુ હતો,
ગામનાં સર્વે માર્ગોમાં છવાઈ અંધ મોરીઓ;
હતાના દિલ્હીની જેમ ખાડા પાણી ભર્યાં કપડી,
નિસાસા નાખતા લોકો વર્ષોમાં તો જ્યહી-તહીં-૨૮
વિશાળ ધર દેખાયું સખીના પરિવારનું.

ગામના અગ્નિ ખૂણામાં વસેલા વાસમાં હતું;
નહોતી પેટની ચિંતા ગૃહ એમ બતાવતું,
મારામાં, કહું સાચું તો, ઇર્ષા-ભાવ જગાડતું-૨૯

હુરિગીત

બોલી સખી કે 'અહીં રહું છું હું બહેન પિત્રાઈ સાથે
માત-પિતા તો દક્ષિણમાં છે બહુ અહીંથી દૂર ગયાં;
માફ કરો મને યાદ ન રેતું પુરતણું એ પૂરું નામ, કે
એક નદીના ક મુખ પાસે છે એ વસેલું એટલું યાદ-૩૦
આવ્યાં તો અહીં ગઈ વેળાએ

જ્યારે પિતાજી એ પુરથી,
કરી પ્રશંસા વાતો કરતા વહાણોનીને કુરંગની;
વાતોથી શું ? લાગ્યાં તો એ ચીજો મગની નવી-નવી,
બોલી, હરખાતી, થોભીને વેણીમાંથી સુચિ બેચી-૩૧
સુચિ બતાવી ફરી બોલી કે 'ફરે પિતાજી દેશ-વિદેશ
વ્યાપાર અર્થે કરતા રેતા બ્રમણ સમુદ્ર પશ્ચિમ કે;
લઇ જાય છે વસ્ત્રો તેઓ અને સુગંધી વસ્તુ ધણી,
અલ્લામાં લાવે રત્નો ને સામગ્રી શુગાર તણી-૩૨

અનુષ્ટુપ

ખેતરવા હતાં ચાલ્યાં વાતોનો રસ લૂંટતાં,
પહેંચ્યાં ગૃહની પાસે પિત્રાઈ ભગિની તણ્યાં;
સખીને આવતી જોઇ પૂંછડી પટ્ટપટાવતો,
આન, પટ્ટો પહેરેલો સ્વાગતાર્થે કૂદી પડ્યો-૩૩

ઈન્દ્રવજ્ર

કોકાઈ કોકાઈ મુખ બારીમાંથી
વધું : "અરે ઓ કમમ આજ જલદી
પાછી ફરો તું, વીતી ઠીક રાત્રી
કે..." છોડી દીધી ત્યાં વાત અર્ધી-૩૪

અનુષ્ટુપ

શર-સંધાન શી દષ્ટિ ફેંકી મારી પરે અને,
ગાલ થ્યા લાલ લગ્નગથી ત્વરાથી બહાર નીકળી;
'હશે તે બહેન,' વિચાયું : 'પિત્રાઈ સખીની નક્કી,
મળ્યાં અમે અને એની ધનુષી ભમરો ઢળી-૩૫

ગૃહનો સર્વ શુગાર ભગિનીએ કર્યો હતો,
ખડો બે-ચારના કિન્ટુ હતા ત્રસેક જેટલા;
હતી જન્મેલી એ બંને ભાગ્યને લઈ સાથમાં,
ધડતું ભાગ્યને તો'તું ધડતું ભાગ્ય એમને-૩૬

અન્યકત ભાવના સર્વે પિત્રાઈ ભગિની તણી,
થતી'તી વ્યક્ત આચારે ગૃહમાં, સર્વે કો' તણ્યા;
ઉપેક્ષા ભાવથી કિંતુ હતું આ જોડણું દુઃખી:
કરે ચીં-ચીં સદા બંને મિચારાં શુક-સારિકા-૩૭

કહ્યું મારી સખીને, જે ચિંતા કાંઈ ન સેવતી,
યાદી દેતાં ભગિનીએ "પૂર્ણથે જવું આપણે;
આજે છે ધર્મનું પર્વ તહેવાર શ્રેષ્ઠ વર્ષના,
અરે, બુલી ધર્મ જોડે તને ના રનાન-સૂતક."-૩૮

"ધર્મિષ્ઠા ભગિની મારી રનાન ખાતર રનાન હું
આવીશ કરવા સાથે રનાન તો ગમતું મને;
પરંતુ રનાનની પહેલાં પેટ-પૂજા જરા કરી
લઈએ તો કહે કેમ, વેળા શું એની ના થઈ?"-૩૯

પડી ભોંડી ભગિની, ને છતાં ચે શાંત ભાવથી,
સંબોધી મુજને બોલી (કરવા માત્ર સ્પષ્ટતા):
"શેતાન છોકરી આ છે, અતિથિ ! કરજે ક્ષમા !
અસમ્બદ્ધ, અધાર્મિક વાતોમાં મસ્ત રે' સદા."-૪૦

શિરાવ્યાં શેર-શી બંને સ્વાદિષ્ટ તાજ વાનીઓ,
પૂજા પહેલાં ન ખાનારી બહેને ચાખ્યું ચે નહિ;
'દેવ-પૂજા કરી પહેલાં રેટ-પૂજા પછી કરો',
ધર્મની આવી આજ્ઞા શું હશે સત્ય સનાતન-૪૧

૬૨

ડિસેમ્બર/૮૧

પાંચિક

ખેરેરી શ્રેષ્ઠ પરિધાન બનેએ ટાપ ટીપથી,
સ્નાનાન્તે સજવા માટે લીધી શૃંગાર-મંદૂપા;
દર્પણ, દાંતિયો ને, ને ન ગળે શું ભયું હતું,
સ્નાનાર્થે, પૂજનાર્થે ને થયાં સૌ ચાલતાં અમે-૪૨

એમના ધર્મની આસા કર્તવ્ય ગણતી હતી,
પૂજને સહુ કો' માટે વિશેષે પર્વણી-દિને;
તથાપિ વામપથી ત્યાં નો'તા એમ નહિ ખરે,
સર્વે તંત્રે સ્વતંત્રો એ સ્વાતંત્ર્ય શે' જતું કરે ?-૪૩

હતા એ માનતા ચોગ્ય પર્વને ખૂબ માણવું,
ધૂમવું તકકામાં ને રમવું શતરંજથી;
રસિમાં બાળકો સર્વે કુદાકુદીનાં હોય તો,
ધર્મનું પકડી નાકું દોષ દેવા ઘટે નહિ-૪૪

મેટે ભાગે જોને કિંતુ હતાં ધર્મ-પરાયણ,
ધર્મનાં પર્વનું દરય તેથી ત્યાં નજરે પડ્યું;
ગામનાં મુખ્ય દેવોની પૂજથે' પશ્ચિમે જતાં
હતાં ટોળે વળી લોકો; અમેય પશ્ચિમે વડ્યાં-૪૫

હેઠાણ પુર નીચેથી અમે ધામે જતાં હતાં,
દેખાયો ત્યાં જરા દૂરે કિલ્લો ઉપરઠેનો !
જોલેલી છાતી કાઢીને દીવાલો ગઢની જોયી,
ભુરજે ચોગ્ય સ્થાને ને જોયાઈ ત્રીસ ફૂટની !-૪૬

પડ્યા ત્યાં નજરે મારી જોલેલા ભુરજે પડે,
ઠઠાવર રક્ષકો ગળે ભરતા ચોકા, બોલતા :
“ મૂકીને શાણપણ નેવે સત્તાને નમવું ઘટે ! ”
હતો દૂર છતાંયે આ દરય લાગ્યું ડરામણું.-૪૭

જમણા હાથમાં રાખી ભાલાં લાંબાં ચળકતાં,
કાળા ખભા પરે ધીંગાં ધનુષ્યો લટકારીને;
પીઠ પરે ગ્રહી ભાયાં ગાંઝેરાં બાણથી ભર્યાં,
ભુરજોનાં સામસામા આવ-ગ કરતા હતા.-૪૮

કાંસામાંથી બનાવેલાં સાધનો સહુ એ હતા,
તથાપિ મજાણીમાં જણાતાં શ્રેષ્ઠ ચે હતાં;
ગમે તે હોય, તે સર્વે રાજ્ય કરતાંતાં ખરે,
વિના લોખંડે લોખંડી પંખથી સહુની પરે.-૪૯

પહોળાઈ હતી જેની ફ્લોંગ એક આશરે,
લંબાઈ સધળી એની એક ફ્લોંગની હશે;

રાજ્યની પ્રભુ-શક્તિના સુપ્રતાપી પ્રતીક-શો,
ગરવો ગઢ એ દાતા ગર્વનો સર્વને હતો.-૫૦

હતા એ ગઢમાં રે'તા, પુરના ધર્મ-રાજની,
રાજ્ય-ગુરુ, રાજવંશી, અને અન્ય મહાજનો;
ખીળ એ જન રે'તાંતાં, હતું જીવન જેમનું
અંતિમ દળમાં બેસતું, પરી-લોક-કથા સમું.-૫૧

હું અને સખીઓ મારી, પ્રવેશી ભયભીત-શ્માં,
ઉત્તરી દસ્વાજેથી, ગરવા ગઢમાં ગયાં;
હતો ઢોળાવ તે ધીમે, ચઢવો તે સહુને પડે,
સપાટ પીઠ-શા ભાગે પહોંચવા કાજ ઉપલા.-૫૨

નિસાસો, ભવનો કાંઈ, સ્થાપત્યો, આલયો તથા,
રાજ્યમાં નામ પામેલાં, હતાં ત્યાં ગર્વથી ખડાં;
થોડાં-શાં બહારથી જોયાં, છતાં એવી મજા પડી.
ઈન્હોતો સર્વે જેવા હું, કિન્તુ જેઈ શકયો નહિ-૫૩

સ્નાનાગાર દીઠું એક, લંબાકારે દોસે રૂડું,
લોભાવે જલ બિલ્લોરી, યુવાન-દિલને બહુ;
ચોપાસે સાંકડો એની માર્ગ એક જતો હતો,
વસ્ત્રાગાર ભણી સર્વે સ્નાનાર્થેને લઈ જતો.-૫૪

જેઈને જલને દોડી સખી તો જલધેલી-શી,
‘અરે-અરે’ કહું ત્યાં તો કુદીને કુડમાં પડી !
પડી તો છો પડી કિન્તુ વજૂટયો વટ-હુકમે,
‘બનોના બામલા ફૂંદો’, વઢીએ તાળી પાડીને.-૫૫

હાય વિધે ! નહિ શીખ્યો તરતાં, આવડો થયો,
બુદ્ધિ લાગી થવા બહેરી, ત્યાંતો એક તુલ્કો સૂઝ્યો:
“ ન વાતી ટાઢ જે હોત, ડર ના તાવનો હતો,
બતાવી તો તને દેત, કિન્તુ લાચાર છું સખે ! ”-૫૬

બિમારી તો હતી બહાનું, કહેવું કિન્તુ જેઈએ,
આશીર્વાદ બની છુપા, વિધિની કો' કૃપા ખરે;
વિના રંગાઈ જાતે હું, જેઈ રંગાયલી શક્યો,
તરતી સુંદરી મરત, સાથેક નમનો થયાં !-૫૭

મન્દાકાન્તી

આવી ઝોહો ! તરતી-તરતી. સુંદરી એક કાંઠે,
જુમઝોનું ધનુષ રચીને, વેણીને છૂટી મૂકે;
મોતી માતી ટપ ટપ થતાં. વારિનાં બિંદુઓને,
દોડયો કેવો ઝડ ચણી જવા, બાપડો હંસ એક.-૫૮

પાંચક

ઐશ્વર્ય/૮૧

૬૩

અનુક્રમ

શબ્દના અર્થ સાચામાં, હતી એ સહુ સુંદરી,
આકર્ષે વસ્તુતઃ સૌને, સૌદર્શ સહુજી સદા,
અને જે જોયું મેં તે તો, ન-જોયું થાય ના હવે,
જેવા પછી ચરે કિન્તુ, બૂલી લેજા જવાય ના !-૫૯
હતી એ રમણી વામા, એના જેવી બીજી કયલી,
કદાપિ, કહું છું સત્ય, જોઈ જીવનમાં નથી;
દર્શને થયું ના પૂર્ણ, માત્ર દષ્ટિ પડી હતી,
કટાણુ આરણ્ય અધઃ, વાસેલું ધરતું હતું !-૬૦
ધરમાં રમણી સાથે, દાસીઓ રહાયમાં હતી,
ગમે ત્યારે ગમે તેવી, આરા એની ઉઠાવતી;
કદલી-પત્રથી પીડે, નાગ-શી વેણી હોળતી,
બીજી લઈ ચાટલું સામે, રમતાને વધારતી.-૬૧
અંજન-શલાકા લઈને, વામાનાં દીર્ઘ નેત્રમાં,
પાતળી રૂપ એ કામી, નેત્રો દીર્ઘ વધુ થયાં !
વિશ્વાલાદીને શા માટે, કામાક્ષી કવિઓ કહે,
કામનાં બાણશાં નેત્રો, જોઈને સમજ્યો હવે !-૬૨

હરિગીત

રહું અધૂરું દિવા-સ્વપ્ન, પીઠ પકડી કોઈ હલાવતું,
સદા સનાતા સખી-ભગિનીએ, સ્વપ્ન બીજામાં સરી પડે;
ત્યાં તો એણે અધ-નિંદરતી, સખીને પકડીને ખેંચી,
બોલી કગ લાંબા ભરતી એ,

“ચાલો પૂળ-સ્થાન ભણી.”-૬૩

અનુક્રમ

ના નજીક, નહીં દૂરે, પૂળતું સ્થાન એ હતું,
જતાં ને આવતાં ત્યાંથી ભાવિકો લીન ભક્તિમાં;
ધર્મનાં વ્રત રે નારી, વહારી સુખને જરા,
ભગિની ગઈ ત્યાં ખેંચી, સખીને, સુખને તથા.-૬૪
સ્વતંત્ર સર્વ તંત્રે હું, દેવ-સ્થાને ગયો નહિ,
અહેનો ઉભરે પહેંચી, ત્વરથી ગઈ અંદર;
પૂળમાં ભાગ તો દૂર, નમવાએ ગયો નહિ,
પરતાયો ખાદમાં ખૂબ, દેવમૂર્તિ દીઠી નહિ !-૬૫
રસ્તે જતાં જતો દારા, તથાપિ નળણી એ શક્યો,
ત્રિસુખી દેવ છે માંહી, મરતકે શું શોભતું;

બાધ-શાં પશુઓ પાસે, જો ધૂમે, પરવા નહિ,
સિંહાસને ગિરાજે છે, અલિપ્ત રિયતિ સર્વથી.-૬૬
વાતનો દોર ઝાલીને, વળી કો' રસિકે કહ્યું :
“યત કુડો ય છે એમાં, પ્રભવલે અભિ જ્યાં સદા;
દરેક કુડતી વચ્ચે, હોય છે એક વેદિયા.”
કલો ના હોમનો વિધિ, આચિંતા ચાલતા થયા.-૬૭
બીજને પૂછું તે પહેલાં. દીઠા કો' દાદી ધારીને,^{૧૦}
નાસાએ ત્રિથર દષ્ટિને, ત્રિપદ ઉપવચ્ચને;
ધર્મનાં ઉપદેશ કે ચોગી કો' મરત ચોગમાં,
જનોનાં જન્મ જૂતું છે, વિખ્યાત પૂર્વ જેહમાં.-૬૮
પૂળમાં જાંને જોનાને, વેળા લાંબી બહુ વીતી,
બગાસું એક ખાધું ત્યાં, શાંતિથી આવતી દીઠી;
નરોએ ધર્મ તો પાળે, વાત એ કિન્તુ છે નક્કી,
ધર્મની ગતિને નારી દેનારી શક્તિ છે ખરી.-૬૯
“ધર્મીખ્યાનાલયે ચાલો.” પિત્રાઈ પ્રેમથી વદી,
“જીવન-તરતરું સમ્યક સત્ય ત્યાં પ્રાપ્ત થાય છે;
સંદેશો પ્રભુનો દેવા, માર્ગ સાચો બતાવવા,
મહાત્મા ઝાની આબ્યા છે, દુર્લભ મળવા સદા.”-૭૦
દક્ષિણ ભાગમાં ચાલ્યાં, સોએક વાર જેટલું,
રચેલો ખંડ રત્નોથી. સુલબ્ય નજરે પડયો,
ઉત્તર-દક્ષિણે જ ને, પાંચ પશ્ચિમ-પૂર્વમાં,
દીર્ઘા કે વીચિકા જેવા વિભાગો શોભતા હતા.-૭૧

બ્યાસપીઠે વિરાજેલા, મહર્ષિ વદતા હતા :
“આચરો સર્વ કાર્યોને, ધર્મોર્થ વૃત્તિ કેળવી;
નિર્માય ક્રિયમાણ્યે, પ્રારબ્ધ માનવી તણું,
વાવે તેવું લણે 'નો' છે, સિદ્ધાંત સત્ય સર્વદા.”-૭૨

સભાજનોને જોતાં એ, જણાઈ આવતું હતું,
પ્રભાવિત થયાં 'તાં સૌ, ધર્મનાં ઉપદેશથી;
કિન્તુ ઝંઝા જાંદગીની આકરી સ્થિતિ-તાંપ-શી,
કરી દે કાણમાં શૂન્ય, ઓસ-ખિંદુ-પ્રભાવને.-૭૩

ધર્મીખ્યાન થતાં પૂરું, ચાલ્યાં ગૃહભણી, વદી,
પિત્રાઈ પ્રાતઃથી ભૂખી : “વેળા મોજનની થઈ;
વિવિધ વાતીઓ આજે, કરવી બંધ રાખીને,
માર્ગમાં મળી જાયે તો, કેળાંની લૂમ લેઈશું.”-૭૪

૬૪

સિંમ્ભર/૮૧

પાંચક

“જળાતી ના મને જૂખ, જરા-ચે ધારું છું વળી,
તમારી લગિનીએ ના, બહુ જૂખી હશે થઈ;
સવારે કંલો નારતો, બારે ભોજન-શો હતો,
ખાવાની હજુ ચે એથો, રુચિ ના મુજને થતી.-૭૫
માટે જે મારું માનો તો, જોવા કાંઈ વધુ ચહું,
આલસે અહીંના લાંબ, દર્શનીય વળી બીજું;
તમારી જુખનું દુઃખ, ટાળવા કાજ માર્ગમાં,
મળી નશે કચહી થી તો, કેળાં થોડાં ખરીદ્યું.”-૭૬

“મારી ના કરશે ચિંતા, અમારા અતિથિ, તમે !
ઉપરાસે પૂરપૂરો, કરવો રહેલ છે મને;
આપણે ફરીને ચાલો, ઉત્તરાદા જરી જલુ,
શોધ્યાય ના જડા જોડો, ખતાવું એવું કંઈ નવું.”-૭૭

થોડીક વારમાં પહોંચ્યાં, રમૂજે કરતાં અમે,
સ્થાપત્ય કાષ્ટ-નિર્મિત સંમુખે લબ્ય ને જાંચાં;
મોટી-મોટી ઇંટો ફેરી પીઠ માથે હતું ખડું,
ચાળીશ ફૂટ જાંચું કે એથી થોડું વધુ-ધડું.-૭૮

વિભાગો પીઠના ત્રીસ, સંયુક્તિક કમો હતા,
ઇંટોની ચોકડી દ્વારા, હવા-માર્ગો રચ્યા હતા,
હવાની આવ-ગમ થતી, કોષ્ટાગારે રચ્યા કરે,
ધાન્ય એમાં સંધરેલું, એમાં તાજું સદા રહે.-૭૯

પીઠની ઉત્તરાદે ત્યાં, અડીને પીઠને વળી,
મંચ-શી ખૂબ જાંચીને, પહોળી ઓટલી હતી;
એની માથે ઊભા 'તા કે', મજૂરો રયામ, ધૂળિયા,
નહોતાં કપડાં પૂરાં, ઉઘાડાં અંગ ઢાંકવા.-૮૦

રાખીને ઓટલી બાજુ, ઠાકું ગાકું જીભું હતું,
મજૂરો અને એમાંથી, બારા કે ખેંચતા હતા;
ખાંચામાં, દૂર એનાથી, બારાનાં ભરથી ભરું,
ઊભેલું બીજું ગાકું ચે, ખાલી ત્યાં કરવું હતું.-૮૧

“નરકે પકજે આવા, શેઠ સર્વે દયાહીન,”
પકથો કાને મજૂરોનો, બજાડાટ દુઃખથી ભર્યો;
“કરીએ લોહીતું પાણી, મજૂરી કરી કાળીને,
આપણા સુખ-દુઃખોની એને ના પરવા જરા.-૮૨
વાર્ષિક ભોજ આજે છે, લોકમેળો ખરેખરો,
ભરાશે આજ, કિન્તુ રે, મજૂરી આપણે શિરે;

સપમાં દિવસે આવા, પ્રભુ જે હોય તો કચહી,
મજૂરી પૂરી સાથેનો, અગતો મળવો ઘટે.”-૮૩

“લોકમેળો” થતી રાજ, મેળા-ચેલી સખી વદી,
સંબોધી સ્વ-લગિનીને, “જોવાને આપણે બધું;
કદી તારા ન-કારો નો, આવે ના અંત, બહુ છું,
અતિથિ ટાંકણે છે તો, વિવેકે રાખવો ઘટે.”-૮૪

પૂછ્યું વ્યર્થ લગિનીએ : “ખાવાનું શું થશે પછી ?”
“છોડી દે કાલતુ ચિંતા, મૂંગામાં ખેતી તું જરી !”
છટાથી વિજયીની કો', સખી ખુશ થતી વદી :
“વાર્ષિક ભોજ છે રાત્રે, બદલો વાળજે ત્યહી.”-૮૫

થતી તે મસ્ત મસ્તીમાં, પોતાની જત માનીને,
માણુવા લોકમેળાને, આનંદે ચાલી આગળે;
કિલ્લાની દક્ષિણે પહોંચ્યાં, જોયું ત્યાં રાજ્ય મોદનું,
માઝા મૂધી મઝા માણે મનથી મુક્ત માનવી.-૮૬

લોકોનો લોક માટે ને, લોકોથી એ ભર્યો હતો,
આવતાંતાં અનેકો ત્યાં, જનાર કોઈ ના હજુ !
મહેરામણ મનુષ્યોનો, ચંભાવી શ્વાસને વ દે,
પરંતુ સજ્જાં કષ્ટો, વધારો મોદમાં કરે.-૮૭

“અમારો લોકમેળો આ”, બોલતું કોઈ ગર્વથી :
“માત્ર ના ખેંચી લાવે છે, જોવાને બહુ દૂરથી;
વિદેશો સાચતાં કિન્તુ, વ્યાપાર-વ્યવહારનાં,
સાધનો, હેતુઓમાં ને, કરે છે રહાય સર્વથા.”-૮૮

પ્રત્યક્ષને પુરાવો શું ? જોયું ત્યાં એક હાટમાં,
પડેલાં એક બાજુએ, બાંધેલાં દાળીનાં પરે;
વાળેલી ગાંઠને માથે, મૂકેલી બીની માટીમાં,
વિશિષ્ટ મારી'તી મહોર રે દેશની શાખના સખી.-૮૯

‘જશે વિદેશ એ વસ્તુ’ વિચારતો ત્યાં “એ રહ્યાં-
એ રહ્યાં” બોલવા લાગી, કુલાવી મુખને સખી;
હાટડી ઝવેરી ફેરી, ખતાવી, ચાલતાં, વદી :
“નવી ભાત મળે જો તો, લેવાં છે પીન, ભુટિયાં.”-૯૦

વસ્તુઓ વેંચવા માટે, ગોઠવેલી અવનવી,
જોતો, ત્યાં ધ્યાન દોરાયું, બચ્છીતાં શીશ-ફલમાં;
અમારી કામવાળી જે, આવેલી રાજસ્થાનથી,
પહેરતી મસ્તકે નિત્યે, તેને એ મળતાં હતાં.-૯૧

પાંચક

રિસેમ્બર/૮૧

૬૫

ફેફાળી સખીએ સારી, હાટડી ખૂબ હોંશધી,
ગમતી વસ્તુ કો' કિન્તુ એને હાથ પડી નહિ;
પહેલેથી ધારણા નહોતી, ખરીદી કરવા કરી,
છતાં એની ભગિનીએ, સુવર્ણ-મુદ્રિકા લીધી.-૯૨
વામા જો ખરીદે વીંટી, મળક નર ના કરે ?
“વાવે તેવું લણું એવું, મહર્ષિ-વાક્ય સત્ય છે;
તમારા ઉપવાસાનું, મળ્યું વીંટી રૂપે ફળ,
કરો ના કામના તોયે જતું ના કર્મ નિષ્કળ !”-૯૩
રમૂજ સખીની મારી, ભગિની રમૂજ હતી,
મળ માણવા ખાતર, રમૂજ મેં કરી હતી;
કરીને કિન્તુ કો' અન્ય, અર્થ, તે લગી શોધવા
અમારે બંનેને માટે વસ્તુ કાંઈ ખરીદવા.-૯૪
આયાત કસીને વેચે, ખજૂર કોઈ ફેરિયો,
વળી ઘેર બનાવેલી, તલની ધારી-પુરીઓ;
મજાનો કોપરાપાકે : આવું તે કેંક વેચતો,
ભયો પેટે છુટે પાણી જોતાં, એ બધું જોખતો.-૯૫
રમૂજ વસમી લાગી, મને ના, સખીને નહી,
ગાંસકાં-પોટલાં કેરી માલ-ગાડી ખરે બની !
તથાપિ ભગિની બોલી શાહુકારણ ચીનતી ;
‘માન્યતા-માર્ગે મારાંને ઠોકું માથે ન અન્યની !’-૯૬
‘જો મા, એ ! અપાવી દે,’ આળક કોઈ ગાંઠરે,
બાજુની હાટડી પાસે, દેવ-દીધેલ એ હશે !
માન્યા ના વરસે’ જેવી, ધમકીને અવગણી, -
મેં કહે તાણીને મોટા, ચત્તોપાટ પકચો હડી !-૯૭
રમકડાં હતાં ખાસાં, ઢગલો ખરીદ્યાં છતાં,
મહોરુ’ શિંગડાંવાળું, લેવું ‘તું’ આળ-રુદને;
ઠાલતાં માથાળો પેસો, પોદિયો ય ખરીદવો,
હડીલા વાદ લઈ બેઠો, રે ભવાની ! દયા કરો.-૯૮
કઠોર બનવા માએ, જો કે યત્ન પૂરો કર્યો,
ખરતું આખરે તો એ, હૃદય માતનું હતું;
વાંદરી માટીની એણે, દીડી, જે કંઈ આળને,
અપાવી ના શકે તોયે, બેઠી ‘તી’ જાતીએ ધરી !-૯૯
ખરીદી સવળું દાણું, માગ્યું જે કંઈ લાડકે,
લાડના લટકામાં કે, વધુ બે-ચાર વસ્તુઓ;

અચળ પહાડના પાણી, કઠોરે ખરે કંપતા,
પીગળેલો મધ્ય ભાગ, પૃથ્વીનો, હેતુરૂપ ના-૧-૧૦૦
માનવી, હાટ ને વસ્તુ, જોતાં જતાં હતાં અમે,
બાજુની હાટડીમાં ત્યાં, લગડેથી ઉતારીને;
હારમાં ગોઠવતાં ત્યાં, મારીનાં લાવ વાસણો,
દોરલાં રંગથી કાળા, ચિત્રો જેની પરે હતાં-૧૦૧
આવી કો’ આચ-નારી ત્યાં, જુદી જે તરી આવતી,
જાડાં વસ્ત્રો પહેરેથી, આમ-વાસી જણાતી ‘તી’;
લાવેલાં ઢગલો એક, વાસણો જાત-જાતનાં,
દુકાનદારને કહ્યું, તે માથે લખવા કથું.-૧૦૨
જમણી બાજુની કાપી, એને મેં લખતાં દીધો,
એના લખાણને કિન્તુ, ઉકેલી નવ હું શક્યો; ૧૨
લખે શું વાસણો માથે, ધણીના નામના વિના.
કદપતા સાચી છે કે ના, શકું તે કહી કિન્તુ ના-૧૦૩
અવાજ જૂં ગળાંમાંથી, સાંભળ્યો લલભારતો:
“આવ્યા છે કુરતી બાએ કે, દેશથી બહુ દૂરના;
કુરતીનો દાવ એકાદ, આવો ને અજમાવવા,
કુરતીના શોખીનો આવો, જો-જો આ તક જાળવના !”-૧૦૪
નહોતી લટકી કુરતી, તથાપિ ત્યાં અમે ગયાં,
કુકાળું કરીને મોડું, પ્રેક્ષકો સી બિમા હતા;
‘શાખાસ’, ‘ધન્ય’ના નાદો, હવામાં તરતા હતા.
આદ્યો દાવ બહુ લાંબો અમે તોય બિમા રહ્યા-૧૦૫
હજુપુજ અને ધોંગો, નરખંડો કો ઉતારી,
ખેત્ર તો દાવ જે સાથે, જીતતો તેહને સદા;
દશાવી વીરનું નીર, નરખંડો જીતી ગયો,
વિજયાનંદમાં કિન્તુ, ગુમાબુધ શિરને અહો !-૧૦૬
ઓચિંતું સખીએ પૂછ્યું: ‘જેવું છે અહીં તું તમે,
વૃષલ-કન્દ જાણીતું ?’ “મને ના જામતું જરો;”
ઉકાવી વાતને દીધી, હસીને નહિ તો વળી,
હસડી કર્યાં ન જાણે તે અમને વ્યથામાં જતી !-૧૦૭
“રૂપથી ના પ્રાણીઓ કેરી અન્ય કો’ ગમતી મને,
ધોડ-દોડ ગમે કિન્તુ તને ય ગમતી હશે ?”
“કથું પ્રાણી ?” પૂછ્યું પાખી નવાઈ સખીએ મને, ૧૩
પ્રશ્નની રીતથી એના હું એ સ્તબ્ધ થયો અને-૧૦૮

૬૬

૩૨/૧૨/૮૧

પથિક

ખેલું ત્યાં પ્રાણ્યોકેરું ફરતું સંઘઠાલય,
દેખાતાં, જંગલી જોવા પ્રાણ્યો પાંજરે પૂર્વો;
ગયાં; જોયાં વાઘ, ગેંડા, એકઝૂંગી, બીનાં ઘણાં,
ચીંકવે બાળકો પાછ તથા એ વિકૃતો હતાં.-૧૦૮
નાચ-ભાગ તણે શૌર-બકેર કાનમાં પડ્યો,
હાથી કો વિકરી ગાંડો, દોડા દોડી કરી રહ્યો;
અકિત કે લાગ્યોથાથે, કોઈને વશ ના થયો,
મિહામણું હતું દરય, નાશી આનંદ કયાં ગયો?-૧૧૦

ભુજંગી

ચીસો પાડીને દોડતા જોઈ સૌને,
વિકૃતો વધુ દોડવા એય લાગ્યો;
જતો કોઈ એ-ધ્યાન ત્યાં માર્ગમાં જો,
અંધો ભાગી ના, હાય ત્યાં હાથી પહોંચ્યો !-૧૧૧

ઉપાડી અરે સૂંઢથી, ઘા કરીને,
લઈને ફરી સૂંઢમાં, ચીરી નાખ્યો;
રડે બાળકો, પત્નીને આવી મૂરછાં,
વિધિની અરે ફર આવી ગતિથી-૧૧૨

લલિત

દુઃખણી માતને ધૈર્ય આપવા,
વિનવતાં કહ્યું: “બાળકો પ્રતિ
ફરજ તારી જો, પાળવી રહી,
અયતું મૃત્યુથી, કોઈ શું કદી?”-૧૧૩

ભગિનીને કહ્યું: “દીસતાં બહુ
ગરીબ આ જતો, અશિદાહ તે;
મૃતકને શકે આપી શે કહો,
મદદ તેમને ચોગ્ય કે” કરો-૧૧૪
ભગિનીએ વાંટી આપી પેલીને,
હૃદય ભારી લઈ ચાલતાં થયાં;
‘પ્રભુ તને ગમે એજ થાય છે’
મન મનાવતાં શાંતિ પામવા-૧૧૫

અનુક્રુપ

ચાલતાં-ચાલતાં બેલી ભગિની શાંતિથી ધીમે;
“અશિદાહ નહિ કિન્ટુ જૂ-દાહ આપીએ છીએ;

શયને શાંતિમાં રેવા અહર્નિશ, સ્મશાનમાં,
સર્વદા ઉતરે શિર રાખી લાંબુ સુવાડીને-૧૧૬
ખાડામાં શયની સાથે સામગ્રી ખાન-પાનની,
રાખીએ, મૃત તે પામે છે એનાં અન્ય જન્મમાં;
ઘડા, ચાળી, છીયાં આદિ માટી પાત્રોય રાખીએ,
અને સ્ત્રીઓની સાથે તે શું ગાર-સાપનો અર્ધાં !’-૧૧૭

ઈન્દ્રવજ્ર

દુઃખાન-ત મૃત્યુ તણી ઘેરી હાથા,
સર્વત્ર જાણુ હતી ખૂબ બચાપી;
‘મરે’ય પાંડુ પડીને અમારી,
લખાવતો ‘તો બહુ દૂર હાથા-૧૧૮
શિખાડતી ગારજ, જે બીડી ત્યાં,
હતી અમોને: ‘રજ સર્વ’ અતે ?’
છે કાળ સૌને શીખવે સદાયે
‘ધૂળેથી આવ્યો, ધૂળમાં તું જશે’-૧૧૯
એ ધૂળમાંથી જાતો અવાજ,
બહે અમારી ચિત્તવૃત્તિ મૂળ;
જાણુ કહેતો: “સુખ કે દુઃખોને
રહેવા જનમ્યા, નહિ શોધવાને”-૧૨૦

અનુક્રુપ

બાંધેલો પાકી ઇંડોનો, દેખાયો એક ત્યાં ફૂલો,
ચારે બાજુ વળી ટોળે, પુરની પનીહારીઓ;
ફૂલ-કાંઈકે, જીવન, માણુતી, ભરતી તથા,
સિંચતી હરત છુટાથી, ગપ્પાંને હાંકતી ઘણાં-૧૨૧

દોહા

મૂકી ગાગર કાંઈકે મોં મચકોડી છેક,
ભરતી હાંડો બેલી ત્યાં આધેક નારી એક:
“જોઈ ના તે બાઈ શું વણસંકરી છેક,
નીતિને નેવે મૂકી છે એ એકની એક-૧૨૨
વેપારી ઠીકરીની ભમતી રાત ને દિન,
ઝાલી હાથ વિદેશીના છોડી લાજ-વિવેક;
છોડીએને આજની જોઈએ કંઈ છુટાછાટ,
પણ આ તો પીતી ફરે એનો પિતા વસે વિદેશ !”-૧૨૩

પાંચ

કિંમ્બર/૮૧

૧૭

બુજંગી

“અરે એથી શું ?” વાતનો દોર આલી,
વહી એક બાળા, બુદ્ધને ચિદાવી;
“નથી પ્રેમ કોણે કર્યો ? કો કરે ના ?
અમે સર્વ એમાં રહી શરૂ અગ્રી !”-૧૨૪

અનુક્રુપ

“પંચાત આ બધી શી છે ?” સખીને નેત્રથી પૂછ્યું
“કૂતરાં ભસતાં ર’ છે,” સખીએ નેત્રથી કહ્યું:
“કોણે બંધ કરે એનાં મુખોને ? પીઠ પાછળ,
ભસતાં મૂખોને હાથી મસ્તીમાં મરત ર’ સદા”-૧૨૫

ઈન્દ્રાનુક્રુપ

“દેખાય સામે ધર તે અમારું.”
યુક્તિથી એણે વિષયે બદલ્યો:
પડેલ ભાગ છે થોડો, ચણાઓ ફરીને નથી,
સમારકામ થોડાંથી, મગાનું બનશે ફરી-૧૨૬

ઈન્દ્રવજ્ર

પિતાણુ ઈન્દ્રે કઈ ભેટ દેવા,”
ખીલી હવે તે રૂપ-સુંદરી શું ?
“સ્વીકારશે ને...” અટકાવી દીધી
દાખી જરી હાથ ભગિનીએ ત્યાં !-૧૨૭

અનુક્રુપ

પ્રતિક્રિયા થઈ તૂટ’, ક્રિયાની ભગિની તણી,
થયાં બાહ્ય ક્રિયા-શબ્દ, ક્રિયા-યુક્ત થયાં મન;
વાતીલાપ થયો બંધ, સખીયે શોચમાં પડો,
વિચાર-સૃષ્ટિમાં સૌની, બોવાયાં સહુ દીસતાં,-૧૨૮

‘હવું શું આ,’ વિચાર્યું મેં, નિસાસો એક નાખીને,
‘ધરતી પરનું સ્વર્ગ ? જેવા જે ભટકયો ધણો !’
તોડીને હિમ-શી શાંતિ, આખરે ભગિની વહી:
“જણાઓ છો તમે ભોડો, થાકેલાં બહુએ હવે”-૧૨૯

“ના-ના...” પૂરું કહું ત્યાં તો,
“હારતો,” બોલી ઊઠી સખી,
“મારાથી ?” પૂછીને પ્રશ્ન, ધીમેથી ભગિની વહી:
“બદલી દેવને મારી, જરૂર નાખવી ઘટે,
સુખની ઘેલછામાં છો, વલખાં મારતી રહે !”-૧૩૦

ઈન્દ્રવજ્ર

“હાલી ભગિની, હતી ચિત્તવૃત્તિ
શબ્દ, ક્ષમા શું કરવી ઘટે ના ?
છો ઘેલછાં હો, ન કટાક્ષ યોગ્ય,
આશા પરે શું ન ઇવે જતો સૌ ?”-૧૩૧

અનુક્રુપ

દયા કે આવતાં ચન્દ્રે, સખીની ચિત્તવૃત્તિની,
આશાનાં કિરણો ફેંક્યાં, હમદર્દી બતાવવા;
“જુઓ,” વચ્ચે પડ્યો ફૂદો,
“જુઓ સૌ મન દુઃખને,
અંધકારે સદા માટે, કદી કો’ ભટકે નહિ !”-૧૩૨

પ્રકૃતિસ્થ થઈ બંને, પ્રભુનો ઉપકાર એ,
હસતાં મુખડાં પાછાં, થઈ હસું-હસું રહ્યાં;
હેઠાણપુરનો કિન્તુ, દક્ષિણ ભાગ હું અરે,
સુંઝવતી ક્ષણોમાં એ, પૂરાં જોઈ શક્યો નહિ-૧૩૩

ઈન્દ્રવજ્ર

જલ્દી પહોંચ્યાં ભગિની-ગૃહે જ્યાં,
એકાં અમારી સહુ રાહ જોતાં;
હતાં અતિથિ બહુ ભવ્ય ખડે,
અકેકને એાળખ મારી દીધી-૧૩૪

માગી ક્ષમા એમની મોડું ચાતાં,
લાગી કહેવા ભગિની બધુંએ;
મેળા વિષે, એ દુઃખપૂર્ણ મૃત્યુ,
એ શિર સાટે લકનાર કુશતી-૧૩૫

અનુક્રુપ

ગોખ-શા પાંચ વિભાગો, હતા એ ભવ્ય ખંડમાં,
એક મુખ્ય દ્વાર પાસે, ચાર ને ચાર બાજુએ;
વરતુઓ ગોઠવેલી જે, હતી વિભાગવાર તે,
અપૂર્વ દેતી આનંદ, જોનારાને ક્ષણે-ક્ષણે-૧૩૬

પડતાં દષ્ટિ ત્યા મારી, પાપાણુ-પ્રતિમા પરે,
રાખોડી રંગની ઝાંખા, ચોંક્યો હું, અંગભગીથી;
નટરાજ જે મારે ત્યાં, તેતા જેવી ખરે ખરી,
જોતાં એને રમૂતિ બગી, સતાવી ગૃહની રહી-૧૩૭

૬૮

દિસેમ્બર/૮૧

પાંચક

નટરાજે વસી જીએ, કરાવી રત્નિ શિલ્પની,
અસાત ભાવથી મારા, વિચારી ભગિની રહી:
“નક્કી લોભાવતું શિલ્પ,” રપજતા એથી આ કરી:
“ઉત્તરી સખીને દેવા, ભેટ તે ખરીદી લીધી”-૧૩૮

ચંદ્રવજ્ર

ખાવાતું આવાહન ત્યાં થયું ને,
‘ચાલો’ કહીને જામી હાથ જોડી;
‘પહેલાં તમે’ એમ સહુ કહે ત્યાં,
ખતાં લગયે સહુની પહેલાં!-૧૩૯

મનહર

ગયાં સહુ પહેલેમાળે, ભોજનના ખંડ મહી,
દીઠાં પાઉં-રાટી, માંસ-મચ્છી અને શું નહિ?
કેળાં જાણે હતાં કેતાં ‘અમે છીએ સર્વોપરિ,’
દીપતું ‘તું’ ભોજ્ય સર્વે, પડવીદાર થાળે મહી-૧૪૦

ભાત બહાલા મને અહુ, કિંતુ અહીં હતા નહિ.
શરમાવું શાને મારે, પુલાવ ન કોને ભાવે?
ખબરમાં દીઠાંતા જ્યાં, ત્યાંથી લઈ લેવા હતા, ૧૫
મનદુઃખ તણી પેલી, દશામાં એ સંજયું નહિ!-૧૪૧

મધુતા એ ભોજ્ય કેરી, ગમી એવી જીભડીને,
તોડચો મેં જ મારે જાતો, વિક્રમ ભોજનનો;
પીણાની પણ હદ થઈ, પ્યાસ જાણે છીયે નહિ!
ધારશે શુ લોકો સર્વે, એની પણ ચિંતા નહિ-૧૪૨
‘ધારશે શુ લોકો સર્વે’ નોતી એની જરા તમા,
હેતુ એનો અગણિત ખાલા પીણું પાનારા;

મારી ને મિત્રોની વચ્ચે આવ-જા જે કરતા,
જીવનનાં દન્દો મહી જગાડતા સમતા!-૧૪૩

મન્દાકાન્તા

સુરાપાને સખી રત ખની, મત થઈ જૂમતો હું,
ભૂલ્યાં, અંતે જડ-સજીવને, ભાન ના વૃત્તિ કેરું;
ખેડી જાંધા પર સખી અને હરતમાં હરત લીધા,
આલિંગ્યો ને નયન મીચીને

આપ્તથી આજ દાખ્યા!-૧૪૪

અંતે એણે બિજવવી શરૂ જાળ કાપી રૂપેરી,
“પ્રકૃતિ-થી સહચરી વિના પૂર્ણ પુરુષ છે ના;”
ચોંકી ઊઠ્યો કુદરતી રીતે રપજ સુણાવી દીધું,
“મારું છે ના જીવન અધુરું,

પત્ની છે પ્રેમ રૂપા!”-૧૪૫

“એમાં સાચું સુખ નવ મળે, અંધનો જ્યાં રહેલાં,
શા માટે તો નર સહુ તમે, અંધનોમાં રહો છો?
ચાહે એ તો ઉભય રહીશું, નારીઓ સાથ તારી...”,
“ના-ના, ના-ના, કદી નવ અને,”

રોપથી ચીસ પાડી.-૧૪૬

વસંતતિલકા

“બહાલા હવે ઊઠવું છે, નહિ કે તમારે”,
જાણે ટહુકી કુસુમે^{૧૬} કહ્યું કાન પાસે;
“ખાલો અહીં ગરમ ચાથ તણો મુક્યો છે,
તૈયાર સિન્ધુ પરનો કરવો ન લેખ?”-૧૪૭

ઉપસંહાર

લ...લિ...ત

વરસીંતી કૃપા, ઈશની અહો,
વરસશે સદા, અંધ યે જશે?
પૂછતી રે’ સદા, યુદ્ધિ સુજને:
‘કદીય પાતતા માહરી હતી?’
કદીય ના હતો, ભાવ ઈશમાં,
વગર ભાવના સિદ્ધિ શે’ મળે?
હૃદય તો સદા, કિન્તુ યોલતું:
‘રમરણ્ય મારથી ભાવ જાળશે!’

પાંચક

ડિસેમ્બર/૮૧

૧૬

પાઠટીપ

૧. મોહન-જે-દડોમાંથી મળેલ નૃત્ય કરતી નારીની કાંસ્ય પ્રતિમા. ૨. મોહન-જે-દડો.
૩. યોધા અને આઠમા શ્લોકનાં ધર્મ ૪૫૦૦ પગથિયા યાત્ર. શિન્ધુસભ્યતા ભગભગ એટલા વર્ષ નેટલી પ્રાચીન છે, સમુદ્રતટથી નવી કિલ્લી કરતાં મોહન-જે-દડોની બેચાર્થ લગભગ ૫૦૦ ફૂટ નેટલી ઓછી છે એથી એટલાં પગથિયાં વધુ ભેટયાંની કલ્પના.
૪. સિન્ધુ નદી.
૫. બગલો અને જલકુકડી આલંકારિક ભાષામાં કાલ્પનિક છે. બાકીનાના પુરાવા વિવિધ સ્વરૂપે મળ્યા છે.
૬. લોધલ. તત્કાલીન નામ આપણે ભણતા નથી. એની બાજુની નદી ભોગાવો.
૭. સુખ્ય પૂન્યામૃતિ, હોય તો પણ, સશૃંગ ત્રિયુષી દેવની જ હશે કે અન્ય, એ કેમ કહી શકાય ? માટે પછીના શ્લોકમાં કિન્નરવંતી આપી છે !
૮. ચણકુડો હોવાનું પણ કોઈએ કહ્યું. પોતે જોયા નથી, કેમ આમ ? કાલીબ'ગાંમાં ચણકુડોનાં ઉત્પનન વખતે શ્રી લાલ સાહેબે અને કહેલ કે મોહન-જે-દડોમાંથી પણ ચણકુડો નીકળ્યા તો હશે પરંતુ એ વખતે 'દક્ષિ' નહિ હોવાથી ધ્યાનમાં નહિ આવ્યા હોય !
૯. કાલીબ'ગાંમાં ચણકુડની વચ્ચે વેદિકા મળી છે; કુડની ઉપલી ધાર ઉપર ચોંનિ નહિ. સામ્પ્રતકાળે ખનતા ચણકુડોમાં વેદિકા નથી હોતી, ચોંનિ હોય છે.
૧૦. મોહન-જે-દડોમાંથી મળેલ પ્રતિમા.
૧૧. આવા ધર્મોપદેશનો દરતાવેળ પુરાવો નથી મળ્યો. પરંતુ ભારતની ધરતી ઉપર ખીજે કયો ઉપદેશ હોય ?
૧૨. સિન્ધુસિધિમાં લખાયેલ વાંચ્યું નહિ. કારણ કે લિપિ હજી નિઃશંકપણે નથી ઉકેલાઈ.
૧૩. સિન્ધુ-સભ્યતામાં થોડા નહોતા એ માન્યતા ઉપર આધારિત વાતચીત. ત્યારે સુરકોકોડાનું ઉત્પનન થયું નહોતું.
૧૪. ઉત્પનન-કાષ'માં આખો ટિપ્પો ખોદી નાખવામાં નથી આવતો.
૧૫. સિન્ધુ સભ્યતા ધારકો ધર્મ ઉત્પન્ન કરતા હતા, ચોખ્ખા નહિ. એમ છતાં એની આચાર કરતા હશે, અને એથી ચોખ્ખાથી પરિચિત હશે એવી માન્યતા, કારણ કે વળનનાં માપ ચોખ્ખાચારનાં મળ્યાં છે.
૨૬. શ્રીમતી લાલવું નામ.

Phone : Office : 361261

Factory : 361333

Resi. : 26598

Gram : "IMPORTEX"

Shailesh Paper Co.

Dealers of :

NEWS PRINT PAPER — PRINTING PAPER ETC.

SPECIALIST OF PAPER REEL CUTTING

S H A I L E S H T R A D I N G C O .

GOVT. AUTHORISED AGENT FOR S. T. C. QUARTER

Digumber Jain Mandir Building, Khadia Char Rasta, Ahmedabad-380001.

શુભેચ્છા સહ :

જે. ટી ત્રિવેદી

પેન્ટ એન્ડ ટ્રેડમાર્ક એટર્ની

અરબ મંજિલ, જહરિયા મસ્જિદ પાસે, તિલક રોડ,

અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૧.

ગુજરાતમાં સિન્ધુ સભ્યતા-હરપ્પીય સંસ્કૃતિનાં અવશેષો ધરાવતા ટિંબા-સ્થળોની યાદી

રાજ્યના પુરાતત્ત્વખાતાના સૌજન્યથી.

નોંધ : ઈ. સ. ૧૯૪૮ થી ૧૦૮૦-૮૧ સુધીમાં વિવિધ વિદ્વાનોએ અને કેન્દ્ર તથા રાજ્ય સરકારોના પુરાતત્ત્વખાતાંએ નોંધેલા તમામ ટિંબા / સ્થળોનો આ યાદીમાં સમાવેશ કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવેલ છે. પરંતુ, જિલ્લા-તાલુકાની પુનઃ રચનાને કારણે કેટલાક કિસ્સામાં તાલુકા-જિલ્લાના નામમાં ફેરફાર પડવા સંભવ છે. એવી રીતે કેટલાક કિસ્સામાં ટિંબો અને નજીકનું ગામ જાને ગણતરીમાં લેવાઈ ગયા હોય એમ બનવા પણ સંભવ છે, જો કે એવાં પુનરાવર્તન શક્ય તેટલાં ટાળ્યાં છે. આ અરથાથી યાદી બાબત કશી માહિતી આપવાની કે પૂછા કરવાની થતી હોય તો રાજ્યના પુરાતત્ત્વ નિયામકશ્રીનો સંપર્ક સાધવા વિનંતી.

૨. આ અરથાથી યાદી જિલ્લા-તાલુકા-ગામ-ટિંબાવાર કક્ષાવારીમાં આપી છે. ઉત્ખનનના ખાતામાં ૧ થી ૨૦ ના આંક સુજળની માહિતી યાદીને અંતે આપી છે.

ક્રમ	જિલ્લો	તાલુકો	ગામ	ટિંબો	ઉત્ખનક
૧.૧	અમરાવાદ	ધંધુકા	અલઉ	ભીમપાતળ	—
૨.૨	"	"	"	—	—
૩.૩	"	"	આકર	—	—
૪.૪	"	"	દેવગાણા	—	—
૫.૫	"	"	પડાણા	મટેવાલ	—
૬.૬	"	"	ખરવાળા	પાવટેશ્વર	—
૭.૭	"	"	ભીમનાથ	ઝંભોદિયા	—
૮.૮	"	"	હડમતાળા	—	—
૯.૯	"	ધોળકા	કોઠ	—	—
૧૦.૧૦	"	"	જાઆસર	કાનાસુતરિયા	—
૧૧.૧૧	"	"	"	—	—
૧૨.૧૨	"	"	જવારજ-ચુંદી વચ્ચે	માલાસર તલાવડી	—
૧૩.૧૩	"	"	જવારજ	તરસીપાડ	—
૧૪.૧૪	"	"	નવાપુર	—	—
૧૫.૧૫	"	"	મેટાલ	મહાકાળી	—
૧૬.૧૬	"	"	સરગવાળા	લોથલ	૧
૧૭.૧૭	"	વિરમગામ	શિહોર	—	—
૧૮.૧	અમરેલી	અમરેલી	માયિયાળા મોટા	—	—
૧૯.૨	"	"	વેણીવદર	—	—
૨૦.૩	"	કુંકાવાવ-વડિયા	ખિલોરી	હાંકિયો	—
૨૧.૪	"	"	દેવગામ	રૂપાવતી	—
૨૨.૫	"	"	ખાંભિલિયા	જૂની ખરવાડ	—
૨૩.૬	"	"	રાંદલ-દેવડા	રાંદલિયો	—

૭૨

હિસોબર/૮૧

પશિક

ક્રમ	જિલ્લો	તાલુકો	ગામ	ટિપ્પો	ઉત્પાદનક
૨૪.૭	અમરેલી	કુંકાવાવ-વડિયા	વાસાવડ	ખગવાડ	—
૨૫.૮	"	"	"	હુખેડા	—
૨૬.૯	"	"	સતાથળી	રાજથળી	—
૨૭.૧૦	"	"	સાંતલપુર	—	—
૨૮.૧૧	"	"	સુલતાનપુર	ભાડીવાડી	—
૨૯.૧૨	"	"	"	ભુમકદળ	—
૩૦.૧૩	"	"	"	મઢી	—
૩૧.૧૪	"	"	"	સીમીયા	—
૩૨.૧૫	"	કોડીનાર	કાજ	—	—
૩૩.૧૬	"	"	કોડીનાર	કાંજેતર	—
૩૪.૧૭	"	"	નવાગામ	—	—
૩૫.૧૮	"	ખાખરા	ડીમાણા	ધુપાણિયો	—
૩૬.૧૯	"	"	દેરડ	મહેવા	—
૩૭.૨૦	"	"	"	મહાદેવીઓ	—
૩૮.૨૧	"	"	"	રાણીગામ	—
૩૯.૨૨	"	"	ખરવાળા	દેવગિયો	—
૪૦.૨૩	"	"	"	નેસડો	—
૪૧.૨૪	"	"	મોટા દેવગિયા	દેવગિયો	—
૪૨.૨૫	"	"	"	મોડિયો	—
૪૩.૨૬	"	લાડી	જૂનાવદર	લાખાવાવ	—
૪૪.૧	કચ્છ	અખડાસા	કોહારા	—	—
૪૫.૨	"	"	બેદી-વાંકુ વચ્ચે	ટોડિયો પીર	—
૪૬.૩	"	અંજાર	કોટકા	—	—
૪૭.૪	"	"	"	પીરવાળા ખેતર	—
૪૮.૫	"	"	ખેડોઈ	—	—
૪૯.૬	"	"	ચાન્દ્રાણી	જંગર	—
૫૦.૭	"	નખત્રાણા	કોટકા-ભડલી	—	—
૫૧.૮	"	"	ગરાણી	મરપા કે નરપા	—
૫૨.૯	"	"	દેસલપુર-ચુંતલી	કોટકા	૨
૫૩.૧૦	"	"	નેત્રા-ખીરસરા	ગઢવાળી વાડી	—
૫૪.૧૧	"	"	મુડુ	—	—
૫૫.૧૨	"	"	હુણા	—	—
૫૬.૧૩	"	"	વિથોડી	વેડા	—
૫૭.૧૪	"	બચાઉ	ઠડાલ	ખારી-કા-ખાંડા	—
૫૮.૧૫	"	"	કલ્યાણપર	—	—

પાથિક			કિસેમ્બર/૮૧		૭૩
૫૯.૧૬	કચ્છ	ભચાઉ	કંથકોટ	—	—
૬૦.૧૭	"	"	"	ખોખરાદેરા	—
૬૧.૧૮	"	"	ઘોળાવીરા	કોટડો	—
૬૨.૧૯	"	"	નેર	—	—
૬૩.૨૦	"	"	મનફરા	—	—
૬૪.૨૧	"	"	મેવાસા	—	—
૬૫.૨૨	"	"	શિકારપુર	વાલમિયો	—
૬૬.૨૩	"	બૂજ	કુરબુ	કોહારા	—
૬૭.૨૪	"	"	કુરબુ-જૂની	કોટડો	—
૬૮.૨૫	"	"	આધાપર	—	—
૬૯.૨૬	"	"	મેઘપર	—	—
૭૦.૨૭	"	"	રામપર	વેકરા	—
૭૧.૨૮	"	"	લુણા	—	—
૭૨.૨૯	"	"	સુમરાસર	નેહનીધાર	—
૭૩.૩૦	"	"	?	કોટશ્વર	—
૭૪.૩૧	"	માંડવી	નવીનાળ	—	—
૭૫.૩૨	"	"	લુડવા	—	—
૭૬.૩૩	"	મુંદા	સમાગોઆ	—	—
૭૭.૩૪	"	રાપર	ગેડી	કેરાસી	—
૭૮.૩૫	"	"	ચિત્રોડ	કુંગરપર	—
૭૯.૩૬	"	"	જાટાવાડા	મોરીઓ	—
૮૦.૩૭	"	"	જેસડા	—	—
૮૧.૩૮	"	"	રાણાવાવ	—	—
૮૨.૩૯	"	"	રામવાવ	—	—
૮૩.૪૦	"	"	બાખાગઢ	—	—
૮૪.૪૧	"	"	લાખાપર	—	—
૮૫.૪૨	"	"	સુથુવા	—	—
૮૬.૪૩	"	"	"	સુરકોટડો	૩
૮૭.૪૪	"	"	સુવઈ	પાલુમઠ	૪
૮૮.૪૫	"	"	સેલારી	—	—
૮૯.૪૬	"	લખપત	કોહારા	ટોડીઓ	—
૯૦.૪૭	"	"	નાનીજાર	કોટ	—
૯૧.૪૮	"	"	લખપત	—	—
૯૨.૪૯	"	"	"	કારીઆ	—
૯૩.૧	ખેડા	ખલાત	ઈન્દરનાજ	—	—
૯૪.૨	"	"	કેનેવાળ	—	૫

૭૪

ફેબ્રુઆરી/૮૧

પાનિક

૯૫.૩	બે.કા	ખંભાત	ખાખરસર	—	—
૯૬.૪	"	"	મગિયાણા	વાધા તલાવડી	—
૯૭.૫	"	"	શુકેળ	—	—
૯૮.૬	"	"	ગોરદ	ઢેકા	—
૯૯.૭	"	"	ચિત્રોડા	ભદ્રાપાદ	—
૧૦૦.૮	"	"	પાદરા	—	—
૧૦૧.૯	"	"	શુભેજ	—	—
૧૦૨.૧૦	"	"	રાખ	—	—
૧૦૩.૧૧	"	"	વડગામ	—	—
૧૦૪.૧૨	"	"	વાધજીપુરા	—	—
૧૦૫.૧	જામનગર	કલ્યાણપુર	કલ્યાણપુર	—	—
૧૦૬.૨	"	"	કોટકા	—	—
૧૦૭.૩	"	"	અન્નાવડા	વાંકીનેર	—
૧૦૮.૪	"	"	ટંકારિયા	—	—
૧૦૯.૫	"	"	નગડિયા	અકાળિયો	—
૧૧૦.૬	"	"	બેટકડી	કુપકવડલી	—
૧૧૧.૭	"	"	રાણપરકા	વાંકાનેરિયો	—
૧૧૨.૮	"	"	"	—	—
૧૧૩.૯	"	"	"	—	—
૧૧૪.૧૦	"	"	રાંદલના દકવા (?)	સિંકલિયો	—
૧૧૫.૧૧	"	કાલાવડ	કાલાવડ	કોટકા	—
૧૧૬.૧૨	"	"	જસાપર	શામળો	—
૧૧૭.૧૩	"	"	જસલપુર	રાંદલિયો	—
૧૧૮.૧૪	"	"	"	સેનાલો	—
૧૧૯.૧૫	"	"	ભાણુખાખરિયા	—	—
૧૨૦.૧૬	"	"	મોટી કાલાવડ	—	—
૧૨૧.૧૭	"	ખંભાળિયા	કોટા	—	—
૧૨૨.૧૮	"	"	મોડપુર	—	—
૧૨૩.૧૯	"	જામજોલપુર	ગોપ	—	—
૧૨૪.૨૦	"	"	નરમાણા	—	—
૧૨૫.૨૧	જામનગર	જામનગર	અમરા	—	૬
૧૨૬.૨૨	"	"	અગિયાબાકા	—	—
૧૨૭.૨૩	"	"	ફલા	—	—
૧૨૮.૨૪	"	"	મોડ	—	૭
૧૨૯.૨૫	"	"	મોરા	—	—
૧૩૦.૨૬	"	"	લાખાઆવળ	—	૮

પાથિક	હિસેબનર/૮૧		૭૫		
૧૩૧.૨૭	ભાનનગર	ભાનનગર	વસઈ	—	૯
૧૩૨.૨૮	"	"	વીરપર	—	—
૧૩૨.૨૯	"	બોડિયા	તરાણુ	—	—
૧૩૪.૩૦	"	"	પીઠક	—	—
૧૩૫.૩૧	"	"	બાલંભા	ખીનાનગરી	—
૧૩૬.૩૨	"	"	બોડકા	લાખણુ	—
૧૩૭.૩૩	"	"	રસનાળ	જયકક	—
૧૩૮.૩૪	"	"	હડિયાણા	—	—
૧૩૯.૩૫	"	ભાણુવડ	ભાણુગાળ	—	—
૧૪૦.૩૬	"	"	રાણુપરકા	મૂળપદર	—
૧૪૧.૧	જૂનાગઢ	ઉના	ઉના	ફૂલકોટ	—
૧૪૨.૨	"	પાટણુ-વેરાવળ	કંજેતર	—	—
૧૪૩.૩	"	"	પ્રભાસપાટણુ	નગરી	૧૦
૧૪૪.૪	"	પોરબંદર	કિંદરખેડા	—	—
૧૪૫.૫	"	"	ખાંભોદર	પાણીઓ	—
૧૪૬.૬	"	"	"	શ્રીનગર	—
૧૪૭.૧	ખાસકાંઠા	વાવ	ખેણુપ	—	—
૧૪૮.૨	"	આંતલપુર	ધંદાણુજ	—	—
૧૪૯.૩	"	"	જેખડા	—	૧૧
૧૫૦.૧	ભરૂચ	અંકલેશ્વર	નાંગલ	—	—
૧૫૧.૨	"	"	મેઘમ	—	—
૧૫૨.૩	"	"	મેઘગામ	—	૧૨
૧૫૩.૪	"	ભરૂચ	મનાક	ચવનેશ્વર	—
૧૫૪.૫	"	હંસોટ	કંટિયાબળ	કામ નદીનાં મુખ પર	—
૧૫૫.૬	"	"	હંસોટ	ભગતરાવ	૧૩
૧૫૬.૭	"	"	"	લેલાક	—
૧૫૭.૧	ભાવનગર	ઉમરાળા	હાસિયાણા	—	—
૧૫૮.૨	"	"	તાંતણા	—	—
૧૫૯.૩	"	"	બોમ્બવદર	ફૂલ	—
૧૬૦.૪	"	"	"	—	—
૧૬૧.૫	"	"	વાંગધા	જીવણિયો	—
૧૬૨.૬	"	"	"	વહરાવો	—
૧૬૩.૭	"	"	સમઢિયાળા	ચારણિયો	—
૧૬૪.૮	"	"	"	ફૂલવાડો	—
૧૬૫.૯	"	"	"	—	—
૧૬૬.૧૦	"	મહડા	અડતાળા	ખેતરવાળો	—

ક્રમ	સ્થાન	ગ્રંથ	વિષય	પાન
૧૬૭.૧૧	ભાવનગર	ગદકા	મહાતાળા-જૂના	—
૧૬૮.૧૨	"	"	પતરિયા	ધેસોજી
૧૬૯.૧૩	"	"	પ્રશરિયા	પ્રશરિયા
૧૭૦.૧૪	"	"	" નાના	—
૧૭૧.૧૫	"	"	ગદકા	સીડકામ
૧૭૨.૧૬	"	"	"	કનુઆન
૧૭૩.૧૭	"	"	ચિરાકા	ચારિયા
૧૭૪.૧૮	"	"	ચોસલા	—
૧૭૫.૧૯	"	"	તતાણા	—
૧૭૬.૨૦	"	"	રસનાળ	—
૧૭૭.૨૧	"	"	રાજપીપળા	કરદવાળો
૧૭૮.૨૨	"	"	"	પરોગામ
૧૭૯.૨૩	"	"	"	—
૧૮૦.૨૪	"	"	"	—
૧૮૧.૨૫	"	"	"	—
૧૮૨.૨૬	"	"	"	—
૧૮૩.૨૭	"	"	"	—
૧૮૪.૨૮	"	"	"	—
૧૮૫.૨૯	"	"	રાણપરા (?)	—
૧૮૬.૩૦	"	"	રામપરા	ખડિયા
૧૮૭.૩૧	"	"	"	—
૧૮૮.૩૨	"	"	"	—
૧૮૯.૩૩	"	"	લાખણુકા	જૂખલીધાર
૧૯૦.૩૪	"	"	"	મકવાણા
૧૯૧.૩૫	"	"	"	હોળીવાળો
૧૯૨.૩૬	"	"	"	—
૧૯૩.૩૭	"	ધોધા	તગડી	રેવતેશ્વર
૧૯૪.૩૮	"	તળાળ	દાતક	ખોડિયાર
૧૯૫.૩૯	"	પાળિયાદ	બાળરકોટ	—
૧૯૬.૪૦	"	ખોટાદ	કાનિયાક	લાયાવાક
૧૯૭.૪૧	"	ભાવનગર	બુધેલ	—
૧૯૮.૪૨	"	"	હાથબ	—
૧૯૯.૪૩	"	વલ્લભીપુર	દરેક	રાણીગામ
૨૦૦.૪૪	"	"	નેસડી	—
૨૦૧.૪૫	"	"	મોટી ધારી	ખોડિયાર
૨૦૨.૪૬	"	"	"	મોટી ધરાઈ

પથિક

રિસેમ્બર/૮૧

૭૭

૨૦૩.૧	મહેસાણા	પાટણ	સુજનીપુર	—	—
૨૦૪.૧	રાજકોટ	ઉપલેટા	દુમિયાણી	—	—
૨૦૫.૨	"	કોટકા સંગાણી	અરડોઈ	—	—
૨૦૬.૩	"	"	ખરેકા	—	—
૨૦૭.૪	"	ગોંડળ	ખાંડાધાર	પાદરિયો	—
૨૦૮.૫	"	"	ધુકશિયા	કોળા	—
૨૦૯.૬	"	"	"	ધોરવાકા	—
૨૧૦.૭	"	"	ખીલડી	ભાલગામ	—
૨૧૧.૮	"	"	ખાંડા (?)	દાદ	—
૨૧૨.૯	"	"	વાસાવડ	ધુતલપુર	—
૨૧૩.૧૦	"	"	વોરાકોટકા	ઠાલીપણુ	—
૨૧૪.૧૧	"	"	શ્રીનાથગઢ	રોઝડી	૧૬
૨૧૫.૧૨	"	"	સાળકિયાળી	—	—
૨૧૬.૧૩	"	જસદણ	આટકોટ	કાઈ કુંગરી	—
૨૧૭.૧૪	"	"	"	બસરટેન્ડ પાસે	—
૨૧૮.૧૫	"	"	આંબરડી	માલગઢ	—
૨૧૯.૧૬	"	"	કુંદણી	દેવધાર	—
૨૨૦.૧૭	"	"	ગઢડિયા	કુંગરપર	—
૨૨૧.૧૮	"	"	ગોળધાર કે ગોંડલાધાર (?)	તેલાવ	—
૨૨૨.૧૯	"	"	પારેવડા	કુંદનપુર	—
૨૨૩.૨૦	"	"	"	માલગામ	—
૨૨૪.૨૧	"	"	સાણુચલી	રાજચલી	—
૨૨૫.૨૨	"	જામકંડોરણા	આટલી	કલાયન	—
૨૨૬.૨૩	"	"	ખેતડી (?)	ઠાળાપણુ	—
૨૨૭.૨૪	"	"	મેવાસા	ટિંબરાણા	—
૨૨૮.૨૫	"	"	રાયડી	તરવડા	૧૭
૨૨૯.૨૬	"	જેતપુર	કેરાળી	—	—
૨૩૦.૨૭	"	"	પીલકિયા	—	—
૨૩૧.૨૮	"	"	પીપળિયા	—	—
૨૩૨.૨૯	"	"	વાહાસકા
૨૩૩.૩૦	"	ધોરાજી	અંબેર	ખેલોરા	...
૨૩૪.૩૧	"	"	વેગડી
૨૩૫.૩૨	"	પડધરી	ખાખરાખેલા
૨૩૬.૩૩	"	"	"
૨૩૭.૩૪	"	"	ગઢકા
૨૩૮.૩૫	"	"	"

ક્રમ		ડિસેમ્બર/૮૧		પથિક
૨૩૯.૩૬	"	"	"	...
૨૪૦.૭૭	"	"	તારણી	...
૨૪૧.૩૮	"	"	ખોડકા	લાખણ
૨૪૨.૩૯	"	મોરખી	ખટ્ટેપર	...
૨૪૩.૪૦	"	"	ઉદયપુર (?)	અળમેર
૨૪૪.૪૧	"	"	જામરી	જામરિયો
૨૪૫.૪૨	"	"	જોધપુર (?)	...
૨૪૬.૪૩	"	"	મકનસર	અળમેર
૨૪૭.૪૪	"	"	હજનાળી	હજનાળીખી
૨૪૮.૪૫	"	રાજકોટ	કુંગરપર	ગઢગિયા
૨૪૯.૪૬	"	"	જામ આંબરકા (?)	માલગોડ
૨૫૦.૪૭	"	"	ટુંબચકા	...
૨૫૧.૪૮	"	"	હલેન્કા	ગોધાપાદર
૨૫૨.૪૯	"	લોધીકા	પાળ	...
૨૫૩.૫૦	"	વાંકાનેર	કાનપર	જુવામાદર
૨૫૪.૫૧	"	"	તારકુકા (?)	...
૨૫૫.૫૨	"	"	જુતકોદરા (?)	...
૨૫૬.૫૩	"	"	મોટા સાગર	ધનકીનો
૨૫૭.૧	સુરત	ઓલપાડ	આંધી	...
૨૫૮.૨	"	"	તલોદ	...
૨૫૯.૩	"	"	વરથાણ	...
૨૬૦.૪	"	"	હસનપુર	...
૨૬૧.૫	"	કામરેજ	જોખા	૧૮
૨૬૨.૬	"	"	ધાતવા	...
૨૬૩.૭	"	ચોયાંસી	ગવીયર	...
૨૬૪.૮	"	"	કુમસ	...
૨૬૫.૯	"	"	"	માલવણ
૨૬૬.૧૦	"	પલસાણા	આંતરેલી	...
૨૬૭.૧	સુરેન્દ્રનગર	ચોટીલા	ખેતડી	...
૨૬૮.૨	"	"	ચોટીલા	પાટડી
૨૬૯.૩	"	દસાકા	વડગામ	...
૨૭૦.૪	"	લખતર	દેવગિયા	...
૨૭૧.૫	"	લીંબડી	ચાંચીઆણા	...
૨૭૨.૬	"	"	જોખાળા	જોખાળિયો
૨૭૩.૭	"	"	"	તળાવડીનો
૨૭૪.૮	"	"	પાણશીજી	...

પાંચક	રિસેમ્બર/૮૧	જી
૨૭૫.૯	સુરેન્દ્રનગર	સાચલા
૨૭૬.૧૦	"	રંગપુર
૨૭૭.૧૧	"	કેરીગે
૨૭૮.૧૨	"	ગોની
૨૭૯.૧૩	"	...
૨૮૦.૧૪	"	સમદિયાળા
૨૮૧.૧૫	"	...
૨૮૨.૧૬	"	?
૨૮૩.૧૭	"	ખાનપુર
૨૮૪.૧૮	"	ગોની
૨૮૫.૧૯	"	દેવળિયો
૨૮૬.૨૦	"	?
		ચાચિયાણા
		...
		?
		ભુતકોટકા
		...
		સાચલા
		ખમરકોટ
		...
		વાંટાવજ
		...

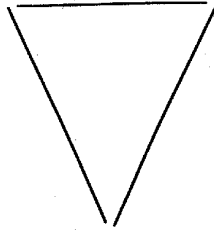
* ઉત્ખનકોનાં નામ

૧. શ્રી એસ. આર. રાવ,	૧૧. શ્રી આર. ડી. પરીખ.
૨. ડૉ. કે. વી. સૌન્દરરાજન,	૧૨. શ્રી એસ. આર. રાવ.
૩. શ્રી જગત્પતિ જોશી,	૧૩. ——— " ———
૪. શ્રી યુ. મો. ચિતલવાલા,	૧૪. શ્રી એ. મ. અત્રિ અને ડૉ. પોસ્તહેલ.
૫. ડૉ. કે. એમ. મોમીન.	૧૫. ડૉ. આર. એન. મહેતા.
૬. શ્રી પ્ર. પ્રે. પડયા.	૧૬. શ્રી પ્ર. પ્રે. પંડયા, શ્રી જ. મુ. નાણાવટી
૭. ——— " ———	અને શ્રી મ. અ. ઢાઢી.
૮. ——— " ———	૧૭. શ્રી દિ. પ્ર. મહેતા.
૯. ——— " ———	૧૮. ડૉ. આર. એન. મહેતા અને ડૉ. એસ.
૧૦. પ્રથમવાર : ડૉ. એસ. સુભાષરાવ અને શ્રી	એન. ચૌધરી.
પુ પ્રે. પડયા.	૧૯. ——— " ———
બીજાવાર : ડૉ. હ. ધી. સાંકળિયા અને	૨૦. ડૉ. અલ્પીન અને શ્રી જગત્પતિ જોશી.
શ્રી જ. મુ. નાણાવટી.	૨૧. શ્રી વત્સ અને શ્રી એસ. આર. રાવ.

‘સિન્ધુ સંસ્કૃતિ’ ના ખાસ અંક પ્રત્યે સુભેચ્છા :

શ્રી ગલીરસિંહ પી. જાડેજા (પ્રકાશ ચરમાવાળા) ભાવનગર.

શુભેચ્છાઓ સાથે...

ધૂમકેતુ પરિવાર

૨૩, શ્યામલોચન નિવાસ, સોરાષ્ટ્ર સોસાયટી,

શ્રી ધૂમકેતુ મંદિર, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૭.

ગૌરીશંકર એન્ડ સન્સ

વૈશાલી એન્ટરપ્રાઇઝ

મમતા ટ્રેડર્સ

આશ્વિન ટ્રેડર્સ

With Best Compliments From :

EXPRESS HOTEL R. C. Dutt Road, BARODA.
CENTRALLY AIR CONDITIONED.

- 🌀 Close to Airport, Rly. Station and All Industrial Areas.
- ♥ Conference Rooms for 20/200 Persons with all Facilities.
- 🌀 Marriage Parties Arranged.
- 🌀 Hotel Luxury Taxis Available from Airport-Rly. Station.

For Instant Reservation Call :

BARODA : Telex : 0175-311 Tel. : 67051-2-3-4

BOMBAY : Telex : 011-2127 Tel. : 269131-2-3
265348

KRUTI

Western Sales Corporation

Dyes : Chemicals

Pravasi Vihar, 2, Shree Krishna Factory Compound,

Pratapnagar Road, VADODARA-390 304.

Phone : 51749

Gram : 'BESTDYES'

KRUTI

આરામદાયી બસ તથા ટુરીસ્ટ સપ્લાયર્સ
અને કમિશન એજન્ટ

જરાવાલા ટ્રાવેલ્સ

ફોન : ૩૮૫૬૩૭

કિશોર રેસ્ટોરન્ટની ઉપર, રીલીફ રોડ, કાલુપુર ચાર રસ્તા, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧.

ભારતભરમાં વિવિધ સ્થળોની યાત્રાપ્રવાસના મનપસંદ કાર્યક્રમો યોજનાર

જરાવાલા ટ્રાન્સપોર્ટ કું.

ખડેરાવ માર્કેટ પાછળ, વડોદરા.

ઓલ ઇન્ડિયા ટુરીસ્ટ ટ્રાન્સપોર્ટ સર્વિસ

KRUTI

સહકારી સંસ્થાને સહકાર આપો.

ગુજરાતી સાહિત્યના તમામ પ્રકાશકો તેમજ લેખકોના મળતાં પુસ્તકો હાજર રોકામાં મળશે.

તમામ સામયિકોનાં લવાજમો અત્રે સ્વીકારવામાં આવે છે.

- પુસ્તકોનો ઓર્ડર મળેથી આપના નજીકના રેલવે/એસ. ટી. સ્ટેશને અમારા ખર્ચે પુસ્તકો પૂરાં પાડીશું.
- પુસ્તકોની યાદી બનાવવા સંસ્થાએ બહાર પાડેલ વિસ્તૃત સચિપત્ર મંગાવો, અને મંડળે પ્રકાશિત કરેલાં શિષ્ટ સાહિત્યના પુસ્તકો અવશ્ય વસાવો.
- ગુજરાતી સાહિત્ય પ્રકાશક વિઠેતા મંડળે નક્કી કરેલ ધોરણે કમિશન આપવામાં આવે છે.
- બજારમાં મળતાં તમામ પુસ્તકો પૂરાં પાડવા માટે અમે સદાય પ્રયત્નશીલ રહીએ છીએ.

અમુલાઈ ડી. પટેલ
પ્રમુખ

— મળો યા લખો —

ગુજરાત પુસ્તકાલય સ. સ. મંડળ લિ.

સંસ્થા વસાહત, રાવપુરા, વડોદરા. ફોન નં. : ૫૪૬૧૬

શાખા : કોંગ્રેસ ભવન, રાજમહેલ રોડ, મહેસાણા (ઉ. ગુ.) ફોન નં. : ૩૪૨૬

KRUTI

નવપુરાતત્ત્વીય ઉત્ખનનના શ્રી ગણેશ

શ્રી ડા. મ. આર્ચર

ભાવનગર જિલ્લામાં ગઢડા તાલુકાના ચિરાડા ગામને પાદર દશેક તંબુઓ નાખીને પડેલા એકાદ ડગલ જેટલા પુરાવિદો ઓરિયા નામના હરખીય ટિંબાતું વૈજ્ઞાનિક દબે પુરાતત્ત્વીય ઉત્ખનન હાથ ધરવા કટિબદ્ધ બન્યા છે.

રાજ્યના પુરાતત્ત્વ નિયામક શ્રી અત્રિની રાહબરી હેઠળ દેશી-વિદેશી પુરાવિદોના આ જૂથમાં પહેલી જ વાર અમેરિકાના વિદ્વાનોનો સમાવેશ થાય છે, જેમાં બે સ્ત્રીઓ પણ છે.

વારાણસીમાં અમેરિકાની પેન્સિલવેનિયા યુનિવર્સિટી એક સંસ્થા ચલાવે છે. એનું નામ છે 'ભારતીય અભ્યાસ માટેની અમેરિકી સંસ્થા.' એ સંસ્થા અંતર્ગત 'હલા અને પુરાતત્ત્વ કેન્દ્ર' ચાલે છે. એ કેન્દ્ર તરફથી યુનિવર્સિટી મ્યુઝિયમના ક્યુરેટર ડૉ. પોસ્ટહેલની આ કામ માટે વરણી કરવામાં આવી છે.

અને ૧૯૪૧ માં જન્મેલા ડૉ. પોસ્ટહેલ માનવજીવન વિજ્ઞાનમાં એમ. એ. અને પીએચ.ડી. થયેલા છે. બેક વર્ષ સુધી એમણે અમેરિકી લશ્કરમાં ફરજ બજવી છે. સને ૧૯૭૨ થી તેઓ માનવજીવન વિજ્ઞાન અને દક્ષિણ એશિયાના પુરાતત્ત્વમાં પ્રાધ્યાપકી કરી રહ્યા છે. સન ૧૯૭૧-૭૨ માં, સોમનાથ પાસે નગરા ટિંબાના ઉત્ખનનમાં તેઓ આવેલા. ગત વર્ષે ભાવનગર જિલ્લામાં ફરીને એમણે ક્ષેત્રાન્વેષણ કરેલું. સિન્ધુ સભ્યતા અંગેના એમનાં ચારેક પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ થયાં છે. માનવજીવન વિજ્ઞાન અને પુરાતત્ત્વ વિજ્ઞાનના સુમેળથી બનતા નવપુરાતત્ત્વ વિજ્ઞાનના તેઓ હિમાયતી છે. માનવજીવન વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ આપણી પ્રાચીન સંસ્કૃતિને સમજવા મથતા છતાં થરવાર ખોદકામનાં પણ તેઓ આગ્રહી છે.

રાજ્ય પુરાતત્ત્વખાતાના ચારેય અધીક્ષક પુરાતત્ત્વવિદો આ કામમાં ફાળો આપી રહ્યા છે તેમ છતાં ખાતાના પશ્ચિમ વતુંગના વડા શ્રી યુ. મો. ચિતલવાલાને સંપૂર્ણ સંશોધન કાર્યક્રમને લગતી ખાસ કામગીરી સોંપાઈ છે.

અમેરિકી સંસ્થા તરફથી ડૉ. પોસ્ટહેલની સાથે આવેલ વિદ્વાનોમાં શ્રી પાઉલ રિસમન ઉક્ત યુનિવર્સિટીમાં માનવજીવન વિજ્ઞાનમાં પીએચ. ડી. કરી રહ્યા છે. તેમણે આ અગાઉ અમેરિકા અને ઈરાનમાં પુરાતત્ત્વીય ઉત્ખનનની અને ગુજરાતમાં પુરાતત્ત્વીય ક્ષેત્રાન્વેષણની કામગીરી કરી છે અને અનુભવ મેળવ્યો છે; કુ. વેગનર પુરાતત્ત્વમાં એમ. એ. થયેલાં છે અને પીએચ.ડી. કરી રહ્યાં છે. ખોદકામમાંથી નીકળતી માળિને તારણ પદ્ધતિથી ધોઈને તેમાંથી વનસ્પતિ, અનાજ વગેરેનાં સૂક્ષ્મ અવશેષો શોધી કાઢકાની કળાનાં તેઓ નિપજાત છે. અને કુ. નેન્સી માનવજીવન વિજ્ઞાનમાં એમ. એ. થયા પાદ પીએચ.ડી.ની તૈયારીના એક ભાગ રૂપે ગુજરાતમાં વહાણ-નિર્માણની પારંપરિક પદ્ધતિઓનો અભ્યાસ કરી રહ્યાં છે. જ્યારે કે ડૉ. પોસ્ટહેલે અમેરિકા, પાકિસ્તાન, ઇજિપ્ત અને પશ્ચિમ ભારત (મહારાષ્ટ્ર અને ગુજરાત)માં લગભગ ૧૪ જેટલાં સંશોધન-કાર્યોમાં ભાગ લઈને વીસેકે જેઓ લખ્યા છે.

ગુજરાતમાં સિન્ધુ સભ્યતાના અવશેષો ધરાવતા લગભગ ૨૮૫ જેટલા ટિંબા છે. એમાંથી અત્યાર સુધીમાં ૨૦ જગ્યાએ ખોદકામ થઈ ચૂકેલ છે. આ ૨૧-મા ટિંબાની પસંદગી વિશિષ્ટ કારણોસર કરવામાં આવી છે.

સિન્ધુ સભ્યતા માત્ર સિન્ધુ નદીના તટ પ્રદેશો પૂરતી મર્યાદિત નહોતી તે તો હવે સિદ્ધ થઈ ચૂકેલી બાબત છે. માત્ર રાજકોટ જિલ્લામાં આ સભ્યતાના લગભગ ૫૩ જેટલાં, બીજા કોઈ પણ જિલ્લા કરતાં

૬૪

ડિસેમ્બર/૮૧

પૃથિક

વિશેષ સ્થળો આવેલાં છે એ સૂચક છે. ભાવનગર જિલ્લામાં પણ લગભગ ૪૬ ટિંબા નોંધાયેલા છે.

પૂર્વ-પશ્ચિમે ૨૦૫ મીટર લંબાઈ અને ઉત્તર દક્ષિણે ૧૨૫ મીટર પહોળાઈ ધરાવતા ઓરિયા ટિંબાની જોડાઈ એક મીટરથી વધુ નથી. અંતિમ અનેક વર્ષોથી એના પર ખેતી થાય છે. એના માલિક છે : દરબાર શ્રી હરદેવસિંહ ગોહેલ. એમણે બહુ જ ઉદારતાપૂર્વક ખોદકામ કરવાની સંમતિ આપી છે એ ખાસ નોંધનીય છે.

ટિંબા નજીક એક વેંકળો/નહેરિયું/નાળું આવેલ છે. ઓછા વિસ્તારને કારણે આ ટિંબા પર નાના પાયા પર પરંતુ સંપૂર્ણ વૈજ્ઞાનિક દ્રમે ઉત્ખનન કરીને, હરખીય લોકોની રહેણીકરણી અને ખોરાકની ટેવો તથા તત્કાલીન વાતાવરણ, પર્ણોવરણ અને પરિવેશ આદિ બાબતોને વધુ જોડાણથી સમજવાનું સરળ થઈ પડે એમ જણાતાં ખોદકામ માટે એની પસંદગી કરવામાં આવી છે.

ખોદકામ થરથર કરવામાં આવશે. તેમ છતાં થરમાંથી ઠીકરાં અને પુરાવશેષો વાળી લઈને માટી ફેંકી દેવામાં નહિ આવે. એને બદલે એને ચારણાથી ચાળીને અને વિશિષ્ટ પદ્ધતિથી પાણીમાં તારવીને એમાંથી મળતાં જીભામાં/ઝીભા પરિવેશીય અવશેષોનું વૈજ્ઞાનિક અધ્યયન કરવામાં આવશે.

તા. ૧૮-૧૨-૮૧ શુક્રવારે સવારે ૯-૦૦ કલાકે આ ઉત્ખનન કાર્યની શુભ શરૂઆત ગઢડા-સ્વામીના ના નગરપતિ શ્રી ખાચરના શુભ હસ્તે કરવામાં આવી. નજીકનાં ચિરોડા અને ગઢડાળી ગામની પ્રાથમિક શાળાના આચાર્યો, શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓએ ઉદ્ઘાટન-વિધિમાં હાજરી આપી હતી. વિદ્યાર્થી ભાઈ-બહેનોએ જ્યારે જાણ્યું કે તેમના ગામના પાદરમાં જ સિન્ધુખીણની સભ્યતા ધરાવતા અવશેષો છે ત્યારે એમને સુખદ આશ્ચર્ય થયું હતું.

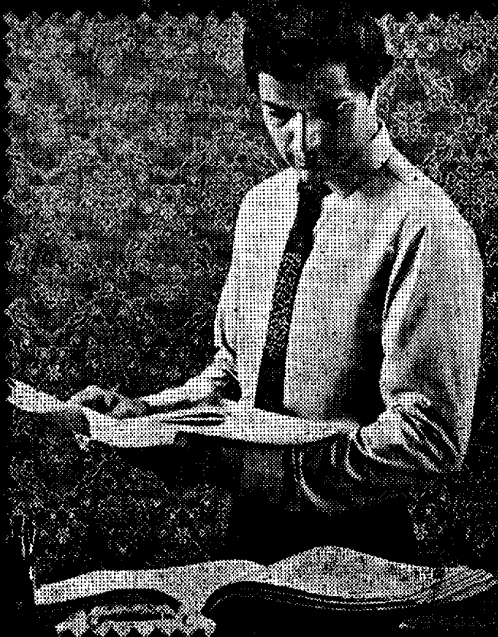
ઉત્ખનન કાર્યનો શુભારંભ કરાવતાં પહેલાં પુરાતત્વ નિયામક શ્રી અત્રિએ વૈદિક મંત્રોથી શાંતિ પાઠ કરીને ખેતરમાં જેનું સ્થાપન છે તે રામભક્ત શ્રી હનુમાનની, પુરાતત્વવિદોના દેવ શ્રી વરાહની અને ખોદકામનાં એન્જનીની, અમેરિકા વિદ્વાન ડૉ. પોર્સહેલ પાસે લઘુ પૂજા કરાવીને હાજર રહેલા આમજનો તેમજ વિદ્યાર્થીઓને આ ખોદકામનું મહત્વ સમજાવ્યું હતું.

એ ખાસ નોંધનીય છે કે ચારેય અમેરિકા વિદ્વાનો આ શિબિરમાં સમૂહરૂપે જાય છે; એટલું જ નહિ પરંતુ, સંશોધનકાર્ય ચાલશે ત્યાંસુધી રાજ્ય પુરાતત્વખાતાના નિજાણીઓની સાથે સહિયારે રસોડે સો ટકા શાકાહારી ભોજન લેશે. ઈંડા પણ નહિ ખાય.

ગુજરાતમાં રાજ્ય પુરાતત્વખાતા ઉપરાંત વડોદરાની મ. સ. યુનિવર્સિટી અને પૂનાની ડેક્કન કોલેજના પુરાતત્વ વિભાગો તરફથી પણ અંતિમ ત્રણેક વર્ષોથી, સ્વતંત્ર કે સંયુક્ત રીતે પુરાતત્વનાં ખોદકામો હાથ ધરાય છે. પરંતુ અમેરિકા વિદ્વાનો અને રાજ્યપુરાતત્વખાતાના સંયુક્ત ઉપક્રમે આ સર્વ પ્રથમ કાર્યક્રમ છે.

**વિશિષ્ટ વ્યક્તિની વિલક્ષણ અભિરૂચિ...
ફેવળ 'પ્લેઇન' શર્ટિંગ.**

**અર્થાત્ પૌલિએસ્ટર અને પૌલિએસ્ટર બ્લેન્ડનું
મફતલાલ શર્ટિંગ !**

મોટ પ્રગલ્ભતા વિકાસી હોય તેવી આ વિશિષ્ટ વ્યક્તિની જીવનશૈલીમાં ચર્યાપરતની કામચરતરીકે
વખાલ નહીં જ તોય, પણ સરેજી મોખ્યાત્વ હોય છે. જાણે એની વિશિષ્ટ પ્રતિષ્ઠાની અનોખી સ્તર !

**મફતલાલ
શર્ટિંગ**

MF 124 GUJ

ક્રમ નં ૧૮૧

Reg. No. GAMC-19

Phone 387834
 Factory 827414-827592
 Gram : ACCBAGS

JAYHIND METAL WORKS

Manufacturers of

Non Ferrous Extruded Pipes, Rads, Sections Etc.

Royal Building,
 Relief Road,
 AHMEDABAD-380 001

Factory : 52, Naroda Industrial Township, Naroda, AHMEDABAD-382330

માલિક-ત્રી-પ્રકાશક : માનસંગળ ખી, બારડ * પ્રકાશન 'પથિક' કાર્યાલય * ગ્રેમદરવાળ બહાર, અમદાવાદ-૨.
 મુદ્રણસ્થાન : ગીતા પ્રિન્ટરી * સાંકડી શેરી * લાખા પટેલની પોળ * અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧
 પુસ્તક : ઈન્ટરનેશનલ પ્રિન્ટિંગ વર્ક્સ, શાહપુર માળીવાડાની પોળ સામે, અમદાવાદ-૧. તા. ૨૭-૧૨-૮૧

સિસે:બર ૧૮૧

Reg. No. GAMC-19

Phone 387834
 Factory 827414-827592
 Gram : ACCBAGS

JAYHIND METAL WORKS

Manufacturers of

Non Ferrous Extruded Pipes, Rods, Sections Etc.

Royal Building,
 Relief Road,
 AHMEDABAD-380 001

Factory : 52, Naroda Industrial Township, Naroda, AHMEDABAD-382330

માલિક-ત્રી-પ્રકાશક : માનસંગળ ખી, બારડ * પ્રકાશન 'પથિક' કાર્યાલય * ગ્રેમદરવાળ બહાર, અમદાવાદ-૨.
 મુદ્રણસ્થાન : ગીતા પ્રિન્ટરી * સાંકડી શેરી * લાખા પટેલની પોળ * અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧
 પૂઠ : ઈન્ટરનેશનલ પ્રિન્ટીંગ વર્ક્સ, શાહપુર માળીવાડાની પોળ સામે, અમદાવાદ-૧. તા. ૨૭-૧૨-૮૧